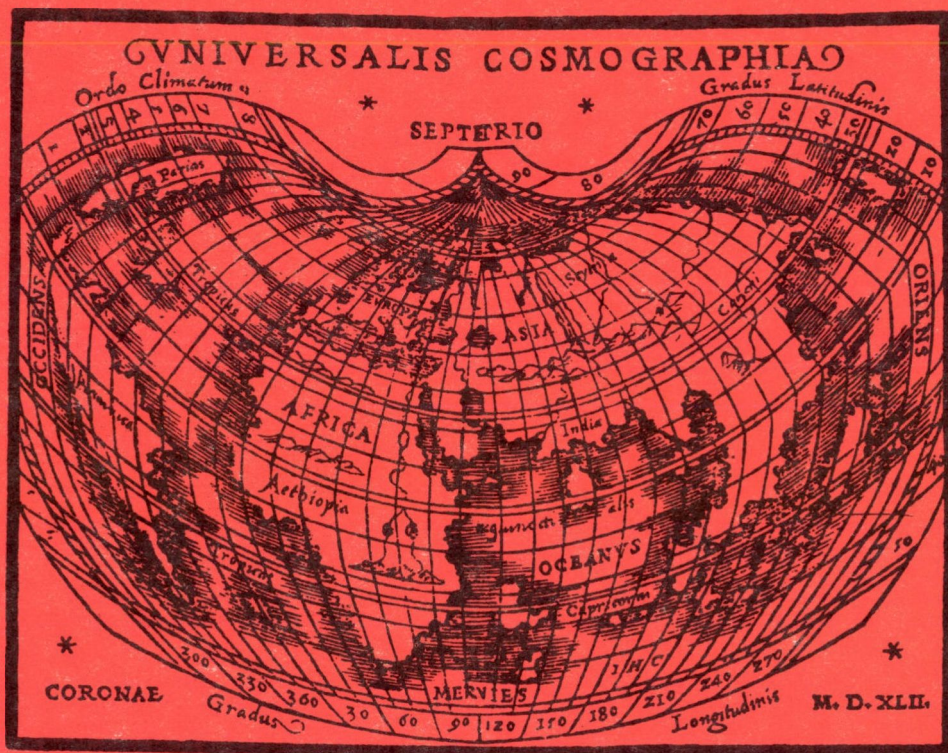
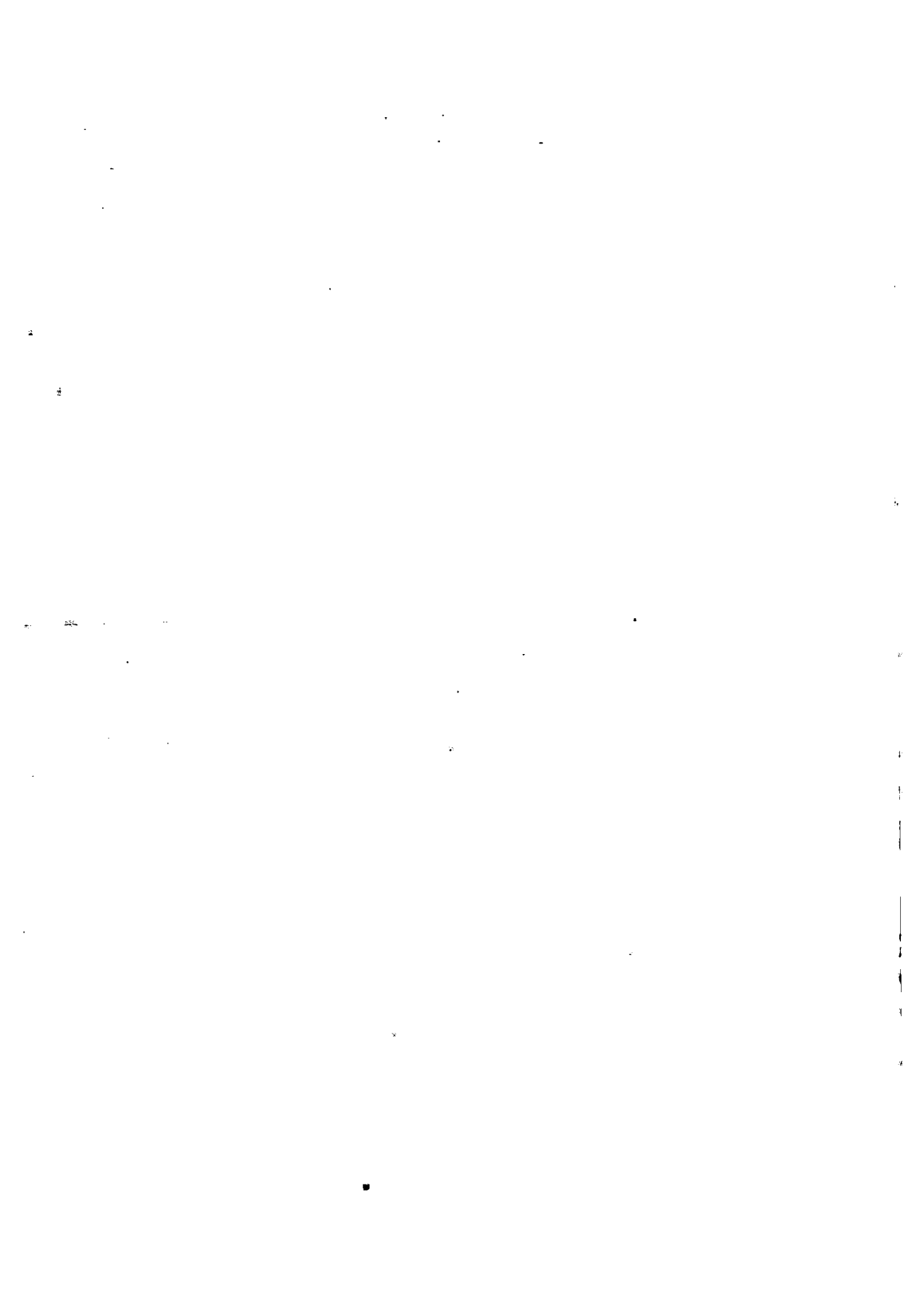

1999 - 22

VILÁGTÖRTÉNET

1999 őszi - téli

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1999. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Szvák Gyula: Viták I. Péter reformjairól az orosz történetírásban	3
Doba Dóra: Német utazók Magyarországon a 18. században	28
Fejérdy Gergely: 18. századi francia anyanyelvű utazók Magyarországon	42
Helena Pinto Janeiro: A salazari Portugália és a vichyi Franciaország	57
Szatmári Péter: Dolfuss kancellársága, egy rendszerváltási kísérlet történetéhez	65
Stehler György: Az osztrák nemzetiszocialisták tevékenysége Engelbert Dolfuss kancellársága alatt	73
Réti György: Magyarország csatlakozása a berlini háromhatalmi egyezményhez	88

SZEMLE

Hriszto Dimitrov: Bálgaro–ungarszki odnosenija prez srednovekovieto (Ism.: Niederhauser Emil)	98
Katrin Boeckh: Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg (Ism.: Klesitz István)	101
A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 1945–1959 (Ism.: Kónya Sándor)	104
Levüje v Rosszii ot umerennüh do eksztremisztov (Ism.: Jemnitz János)	105

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap Előfizetési és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 250,-Ft, példányonkénti eladási ára: 125,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.,
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Sipos Erika
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F.v.: Módy Elek

VITÁK I. PÉTER REFORMJAIRÓL AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Kontinuitás vagy diszkontinuitás?

Mint az orosz történelem oly sok más kérdése kapcsán, ez esetben is *N. M. Karamzin* veti meg az egyik jellegzetes megközelítés alapját. Igaz, hatása egyelőre meglehetősen szűk keretek között érvényesül. Ellentétben ugyanis *Az Orosz Állam története* c. nagy művével, a *Feljegyzés a régi és új Oroszországról* c. írása valójában egy, a cár hűgának kérésére, ám Karamzin szándékai szerint magának az uralkodónak okulására megfogalmazott titkos irat. „Az orosz történetírás atyjának” történeti koncepciója az „orosz út” jellegéről azonban itt nyeri el a legegységesebb formáját. A bennünket közelebből érdeklő kérdésben ítélete meglehetősen sommás: „Világpolgárok lettünk, de bizonyos tekintetben megszűntünk oroszok lenni. Péter hibájából.”¹ Nem állítjuk, hogy e vádló szavak okozták Karamzin időleges kegyvesztettségét, s azt, hogy a *Feljegyzés* még nagyon sokáig nem jelenhetett meg nyomtatásban a cári Oroszországban.² Tény azonban, hogy Karamzin I. Péter reformjainak kérdésében is eltért az akkori „hivatalos” véleményről, amelyet a Karamzint követő időszak vezető történésze, *M. P. Pogogyin* sokkal hívebben reprezentált: „Bármit tegyünk is, ma minden, ismétlem, minden, így vagy úgy, többé vagy kevésbé kapcsolatba hozható Nagy Péterrel. Minden vele kezdődik, és vele végződik.”³ Abban a tekintetben azonban, hogy I. Péterrel valami gyökeresen új kezdődik az orosz történelemben, mindkét historikus véleménye megegyezik.

Sőt, a teljesen más végkövetkeztetésre jutó és ezen nézeteinek nyilvánosságra kerülésével közbotrányt okozó, valamint örültnek nyilvánított *P. J. Csaadajev* szintén abból indul ki, hogy I. Péter gyökeresen szakított a múlttal: „Száz év telt el azóta, hogy legnagyobb uralkodónk, dicsőségünk, félistenünk, az, aki új korszakot nyitott meg számunkra, az egész világ színe előtt megtagadta a régi Oroszországot... Otthon Nagy Péter csupán egy fehér lapot talált, s ráírta: Európa és Nyugat; attól fogva európaiak és nyugatiak lettünk.”⁴

Az első „nyugatosnak”, de legalábbis a szlavofil-nyugatos vita inspirálójának nevezett Csaadajev, és a szlavofilok előfutárának tekintett Karamzin egészében eltérő felfogása ezen a ponton tehát megegyezett. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ugyanezt mondhatjuk el a szlavofilokról is.

A szlavofilok – I. Péter legnagyobb „ellentábor” az orosz történelmi gondolkodásban – összefoglaló értékelése külön tanulmány tárgya lehet. A tárgyalt kérdés kapcsán annyit jegyeznénk meg, hogy a 18. század eleji reformokat az addigi szerves fejlődés megtöréseként élték meg, és Pétert esetenként készek voltak forradalmárnak tekinteni (ami az ő erkölcsi és történelmi felfogásukban egyáltalán nem pozitív kategória): „minden, ami igaz Péter reformjaiban, az, természetesen, már előtte kezdődött... [a külföldi szolgálai másolása miatt azonban] Péter reformjai határozottan fordulatot, forradalmat jelentenek”.⁵ Mindezért nem egyforma intenzitással kárhoztatták a szlavofilok a cárt, sőt volt, aki még szimpatizált is vele, a megszakított fejlődés teóriájában azonban egyetértettek.

Az ún. *nyugatos* történelemfelfogás sokkal kevésbé volt egységes, mint a szlavofil. Még a szintén meglehetősen eltérő politikai nézeteikről ezt inkább elmondhatnánk. I. Pétert értékelő megnyilatkozásairól a későbbiekben még lesz szó, itt csak annyit jegyeznénk meg, hogy a *forradalmi demokraták* a cárt hol „koronás

forradalmárnak”⁶, hol meg egy „új Józsuének” tekintették, aki „megállította útjában a napot”.⁷

A *liberalis* vonulatból kifejlődő hivatásos történetírói irányzat, az *államjogi* iskola azonban merőben másként viszonyul a problémához. Nem arról van szó, mintha nem istenítené Pétert. Történetfilozófiai rendszerük azonban a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésében az addigiaktól gyökeresen eltérő választ eredményezett. A folytonosság gondolata már *K. D. Kavelin* programadó *Pillantás a régi Oroszország jogi életére* c. tanulmányában megjelenik, éppen a IV. Iván és I. Péter közötti párhuzam képében: „Péter uralkodása valóban folytatása volt Ivánénak. Iván befejezetlen, félúton megrekedt reformjait Péter vitte tovább.”⁸ A kontinuitás eszméjét tovább menti *Sz. M. Szolovjov* is, de sokkal konkrétabb eszközökkel, kronológiailag jobban kapcsolódó módon: „Az új dinasztiaival [ti. a Romanovokkal – Sz. Gy.] megkezdődött annak a rendnek az előkészítése, amely Oroszország állami életét jellemzi az európai hatalmak között. Már az új dinasztia első három uralkodója alatt észleljük a változások kezdetét: megjelenik a külföldi mintára felállított állandó hadsereg, következőképpen előkészítik az ősi katonai szolgáló réteg sorsában bekövetkező változást, amely oly nagy hatással volt a társadalmi tagozódásra; látjuk a hajóépítés kezdeteit; látjuk a kereskedelem új alapokra helyezésére irányuló törekvést; külföldieknek kiváltságokat adnak gyárak, üzemek létrehozása érdekében, a külső kapcsolatok más jelleget öltenek; fennhangon hirdetik a felvilágosodás szükségességét, iskolákat hoznak létre; az udvarnál és a magánemberek házában új szokások honosodnak meg; meghatározzák az egyház és állam viszonyát... Ilyen szorosan kapcsolódik történelmünkben a 17. század a 18. század első feléhez, nem lehet őket szétválasztani.”⁹ *Sz. M. Szolovjov* e szemelvény tanúsága szerint az államjogi doktrínának megfelelően oldotta meg a történelmi problémát. Mint kutató történész számára azonban a történetfilozófiai sémák gyakran szűkeknek bizonyultak, ezért időről időre eltért tőlük, és hajlamos volt I. Pétert mégiscsak valamiféle forradalmárnak tekinteni, aki, úgymond, elvégezte a beteg Oroszországon az elkerülhetetlen műtétet.¹⁰

V. O. Kljucsevszkij sokkal egyértelműbben képviselte a folytonosság eszméjét: „Az egész [ti. a 17. – Sz. Gy.] század a nagy péteri reformok előkészítésének kora volt... csak ámulhatunk, hogy e viharos század felkavart elméiben mennyi reformeszme halmozódott fel... Íme e program legfőbb pontjai: 1. béke, sőt, szövetség Lengyelországgal; 2. háború Svédországgal a Balti-tenger keleti partvidékéért, Törökországgal és a Krimmel Dél-Oroszországért; 3. a csapatok regurális hadsereggé történő átszervezésének befejezése; 4. az egyenes adók régi, bonyolult rendszerének felváltása két adóval: fejadóval és földadóval; 5. a külkereskedelem és a hazai feldolgozóipar fejlesztése; 6. a városi önkormányzat bevezetése azzal a céllal, hogy fokozzák a kereskedő-iparos osztály tevékenységét és jólétét; 7. a jobbágyok felszabadítása, földjükkel egyetemben; 8. iskolák létesítése, méghozzá nem csupán egyházi jellegű általános iskoláké, hanem az állam szükségleteihez szabott műszakiaké is – s mindez külföldi mintára, sőt, külföldi irányítók segítségével. Könnyű észrevennünk, hogy e feladatok együttese nem egyéb, mint Nagy Péter reformprogramja: ez a program teljes egészében készen állt már azelőtt, hogy a reformátor színre lépett volna.”¹¹ *V. Kljucsevszkij* nyomdokain haladt a századelő kiváló történész, *Sz. F. Platonov*: „[Péter] tevékenysége tradicionális volt, avagy éles, váratlan és előkészítetlen fordulat a Moszkvai Oroszország állami életében? A válasz eléggé világos. Péter reformjai lényegüket és eredményeiket tekintve nem számítottak fordulatnak; Péter nem volt »cár-forradalmár.«”¹²

A kljucsevszkiji-platonovi kontinuuus felfogás különösen termékenyítőleg hatott a történetírásra. Lényegében a mai napig uralkodó pozíciót tölt be a historiográfiában – annak ellenére, hogy a *marxista* történelemfelfogás „hőskorában” ezzel ellentétes koncepció fogalmazódott meg. *G. V. Plehanov* a híres *Az orosz társadalmi gondolkodás története* c. munkája *Bevezetésében* így ír: Péter „uralkodása azon korszakok egyike volt, amikor a társadalmi fejlődésben fokozatosan felhalmozódó mennyiségi változások minőségi változásokba csapnak át. Az ilyen átalakulás mindig ugrásszerűen valósul meg.”¹³ Jól látható, hogy Plehanov a „történelmi materializmus” legáltalánosabb törvényszerűségeinek a konkrét történelmi anyagra való alkalmazásának eszközeivel operál. Az ugyancsak forradalmár, de a történelemmel hivatásszerűen is foglalkozó *M. N. Pokrovszkij* konkrétan fogalmaz: „Valószínű, hogy az orosz társadalom egész ezeresztendő történelmének folyamán nem élt át a mindennapi életének külsőségeit ennél gyökeresebben átformaló változásokat.”¹⁴ Majd még pontosítva: „Semmiféle változást sem lehetett észrevenni a sokmillió parasztság életében, hiszen a földesúri iga korábbi szorítása az új rendtől egy cseppet sem enyhült, a kizsákmányolás kifinomultabb módszereivel rendelkező újszerű kapitalista robot pedig még a távoli jövőbe veszett.”¹⁵ Csak látszólagos az ellentmondás Pokrovszkij két megállapítása között, ugyanis egyfelől valóban forradalmiaknak tekinti a változásokat – ám csupán a külsőségek terén –, másfelől éppen a lényegi történések változatlanágáról ír. Ez az „egyfelől-másfelől” típusú megközelítés sokáig jelen lesz a szovjet történetírásban.

A pokrovszkiji szociologikus, leegyszerűsítő koncepció annak ellenére megőrzi hegemoniáját, hogy az 1930-as évek első felében megbélyegzik, s a személyiség szerepét lebecsülő történet szemlélet helyébe a személyiség kultusza lép. Az osztályharc-középpontúság ugyanis megmarad mint kötelező penzum, s ez kettősséget eredményez az értékelésben. E tekintetben kivételnek számít a szovjet historiográfiában *M. M. Bogoszlovskij*, aki valóban tényfeltáró módszerekkel tanulmányozta a kort, s aki az 1917 előtti történelemsziskola hagyományaihoz híven óvakodott a történetfilozófiai jellegű általánosításoktól.¹⁶ A konkrét probléma kapcsán azonban mégis inkább a múlttal való teljes szakításként értékeli Péter reformjait.¹⁷

A korszak legjellegzetesebb produktuma e tárgyban az amúgy jobb sorsra érdemes *V. V. Mavrogyin Első Péter* című összefoglalása. A vezető leningrádi történész I. Péter reformjainak felsorolását a következőképpen zárja: „Péter egy jottányit sem engedett a nemesség alapvető osztályérdekeiből, megőrizte, sőt megerősítette a jobbágyrendszert, a jobbágytság kizsákmányolását, súlyosbította a munkásság vállára nehezedő terheket. Megszilárdította a régi, feudális, a jobbágytság kizsákmányolására épülő termelési módot.”¹⁸ A következő évtizedekben ez az értékelésbeli relativizmus érezhetően tompul, a néptömegek szerepe még inkább háttérbe szorul, az „objektív törvényszerűségekre” való hivatkozás jegyében ugyanakkor ismét visszaváróg a feylonosság gondolata. *N. N. Molcsanov* 1984-ben – egy kissé mintha az 1950-es években maradt volna – írja: „Péter reformjai rendkívül felgyorsították a fejlődést. De nem az uralkodó önkényes akarata, és nem is a történelmi véletlen, hanem az orosz társadalmi-politikai fejlődésből fakadó objektív szükségszerűségek alapozták meg ezeket a sikereket... A távoli múltban megalkotott életműve hazánk dicsőségéért, nagyságáért véghezvitt igazi hőstettként marad meg emlékezetünkben.”¹⁹

Molcsanov akkor publikálta könyvét, amikor már *N. K. Pavlenko*, az 1970–1980-as évek legismertebb szovjet Péter-kutatója kiadta I. Péterről szóló biográfiáját. *N. Pavlenko* példát mutatott arra, hogy a szovjet történettudomány erre az időre már meghaladta a molcsanovi színvonalat, és képes volt ideologizálástól mentesen

állást foglalni a konkrét történelmi problémában: „A 18. század első negyedének újításait két csoportra lehet osztani. Az elsőbe azok tartoznak, amelyek még a 17. században keltek életre, és fokozatosan érték be. Itt Péter szerepe mindössze arra korlátozódott, hogy felismerve az ország előtt álló feladatot meggyorsította e csírák fejlődését. A második csoportba sorolható újítások nem a múltban gyökereztek, hanem a cár kezdeményező készsége és kifogyhatatlan energiája hívta őket életre. A reformok azonban sem a társadalmi, sem a politikai renden nem változtattak. Maradt a korábbi struktúra.”²⁰

A szovjet történetírás utolsó évtizedében konszenzus alakult ki abban a kérdésben, hogy a péteri reformok mélyen a 17. században gyökereztek. Az akkori idők vitathatatlanul legtekintélyesebb orosz értelmiségije, *D. Sz. Lihacsov* ezt így formulázta meg: „Péter azt vitte tovább és azt gyorsította fel, aminek alapjait már megvetették az orosz kultúrában.”²¹ A korszak népszerű Péter-életrajzában *V. I. Buganov*nál ugyanez a következő módon szerepel: „Nagy Péter élete és tettei, természetesen, nem nevezhetők forradalomnak, amint ő maga sem volt forradalmár a trónon.”²² Ő is elismeri ugyanakkor, hogy a cár „felgyorsító” szerepet játszott az orosz történelemben – ez a megállapítás lesz tehát az ekkor létrejövő közmegegyezés másik alappillére.

Ugyancsak 1989-ben jelenik meg a fiatalabb, feltörekvő történésznemzedék egyik legtehetségesebb képviselőjének, *E. V. Anyiszimov*nak *A péteri reformok kora* c. összefoglalása, amely erősen magán viseli születése korának bélyegét. Témánk kapcsán csupán azt jegyeznénk meg, hogy már a kontinuitás-diszkontinuitás kérdésben is meghaladta a szovjet történetiszemlélet kínálta hagyományos kereteket. Kiindulópontja a cári erők és a születő totalitáriánus rendszer. Elismeri azonban, hogy „a péteri reformoknak reális gyökerei voltak a múltban... Péter élesen intenzifikálta az országban végbement folyamatokat, arra kényszerítette, hogy gigantikus ugrást hajtson végre, s ezzel Oroszországot egyszerre több fázison vitte keresztül, amelyeket egyébként előbb vagy utóbb, elkerülhetetlenül végigjárt volna. Mindezzel együtt Péter forradalmisága, bármely paradoxonnak is hat, eléggé nyilvánvalóan konzervatív jellegű volt.”²³ E megállapítással – még szövegezésével is – csak egyetérthetünk: e sorok írója az *Oroszország története* c. összefoglalás megfelelő fejezetében ugyanezeket a kifejezéseket használta.²⁴

Adaptálás és tervszerűség

Forradalmi módszerekkel vagy azok nélkül, szakítva a régi renddel vagy ellenkezőleg, azokat megszilárdítva, I. Péter – és ezt senki sem vitatja – sok mindent vett át Európától. Azzal kapcsolatban azonban már heves polémiák folytak a történetírásban, hogy az átvételek szervesen illeszkedtek, avagy testidegenek voltak az orosz valóságban. Általánosságban igaz, hogy a folytonosság teóriájához jobban illett a szerves adaptálás koncepciója, míg a gyökeres változáshoz az egyszerű utánzás magyarázata, ám a valóságban a vélemények sokkal differenciáltabbak voltak.

Fentebb láttuk, hogy már Karamzin is a Nyugat túlságos témyerésében látta a bajok gyökerét, s a szlavofilok – ha lehet – még nyersebben fogalmaztak: „Péter... Oroszont a Nyugat útjára akarta kényszeríteni... hamis és veszélyes útra. Péter Oroszországot a Nyugat befolyása alá rendelte, s a Nyugat mindenki számára nyilvánvaló utánzása felkorbácsolta az indulatokat.”²⁵ E sorokat a szlavofilok közötti történész, Konsztantyin Akszakov írta, a nála jelentősebb szlavofil gondolkodó *Ivan Kirejevskij* a *Tizenkilencedik század* c. nagy hatású tanulmányában ettől eltérő

véleményt fogalmaz meg: „A péteri fordulat nemzeti létünk számára nem annyira fejlődést, mint inkább törést, nem belső előrelépést, hanem kívülről jövő újítást jelentett. De jöhetett-e másként a felvilágosodás, mint fejlődésünk útjának megtörésével, másként, mint külső erő által, amely korábbi létezésünknek tagadása, amely életre-halálra küzd nemzeti jellegünkkel és nem megbékélni hivatott vele, hanem legyűrni, hatalma alá hajtani, majd átformálni...?”²⁶ A Nyugatnak való behódolás toposza tehát itt is jelen van – legfeljebb bocsánatos bűnként. A késő szlavofil és ruszszofil gondolkodásban e gondolatmenet mindvégig nyomon követhető, igaz, kevésbé megengedő formában. „Miután megismerkedett Európával, úgyszólván beleszeretett, és ha török, ha szakad Oroszországot európaivá akarta változtatni... A műveltséget parancsszóra nem lehet meghonosítani. Azt nem kívülről kellett volna beplántálni, hanem belülről felnevelni.”²⁷ *N. Ja. Danyilevszkij* gondolatai ezek a nagy hatású *Oroszország és Európa* c. művéből. Később *Dosztojevszkijnél* és *Bergyajevnél* is visszaköszönnek.²⁸

Vaszilij Kljucsevszkij ez esetben is ellenvéleményt fogalmazott meg: „Péter – mint *Ostermann* feljegyezte – ezt mondta volna: »Csak néhány évtizedre lesz szükségünk Európára, azután hátat fordíthatunk neki.« Egyszóval, a közeledés Európához Péter szemében csupán a cél elérésének eszköze volt, nem maga a cél.”²⁹ Kljucsevszkij tehát, híven az orosz történelem folytonosságáról vallott elvéhez, valamelyest minimalizálja Európa szerepét a 18. század eleji Oroszországban. A Péterrel szemben általában szkeptikus *P. N. Miljukov* a már emigrációban írt *Nagy Péter és reformja* c. könyvében megengedőbb álláspontot képvisel: „A reform nemzeti volt, mert megfelelt az orosz történelem általános menetének, kívülről csupán a további fejlődés technikai formáit vezette be... Külföldi példák vak utánzását, igaz, nem kerülte el a reform: ilyen periódus óhatatlanul bekövetkezik minden elmaradott országban, ahol idegen eredetű eszméket és intézkedéseket kívánnak meghonosítani.”³⁰

Az ún. „belső” okok meghatározó szerepét majd a szovjet történetírás abszolutizálja a „külső” hatásokkal szemben. Egy 1955-ös reprezentatív összefoglalás ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A nyugat-európai országok gazdasági tapasztalatainak felhasználása még nem jelentette, hogy a tárgyalt korszakban a haladó orosz közgazdasági eszmék a nyugat-európai áramlatok függvényei lettek volna, hogy kész filozófiákat »importáltak« volna Oroszországba.”³¹ Az 1940-es évek *xenofóbiája* az előbb idéetteknel szélsőségesebb véleményeket is produkált. V. V. Mavrogin pl. egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a Péter által »szélesre tárt« ablakon nemcsak az európai művelődés szele csapott be, de beáramlott a »külországi ördögösségek« rothadó bűze is”. Más kérdés, hogy a kérdéses időszak történetírása ezen „rothadó” Nyugattal szemben mintegy „megvédte” Pétert. Adott esetben úgy, mint Mavrogin, aki az idézett mondat után rögtön siet leszögezni, hogy „Péter patrióta volt, szerette és a trónon becsülettel szolgált Oroszországot”.³² E megközelítés eléggé hosszú időn át hatott a szovjet történetészleltre, hiszen még az 1980-as években is így ír a fentebb már idézett Molcsanov: „El kell ismerni, hogy ebben az Oroszország számára szánalmas helyzetben bizonyos fokig Péter is hibás. Akarva-akaratlan, de tiszteletre méltó és követendő példaként állította a németeket a népe elé...”³³

A történetírás meghatározó vonulatára azonban ebben az időszakban már rég nem ez a megközelítés volt jellemző. Az 1976-ban megjelent *A Szovjetunió rövid története* (magyar fordításban *A Szovjetunió története* címen látott napvilágot 1980-ban) éppen ellenkezőleg, a külföldi hatások szerepét csökkenteni igyekszik: „Péter hozzálát az életmód európaizálásához, mert úgy látta, hogy ezen a réven kiirthatja a

gyűlöletes ósdi múlt maradványait... Ez az »európaizálás« csak a társadalom felső rétegét érintette, nem volt nagy társadalmi jelentősége.”³⁴ V. Buganov az 1980-as évek végén egyenesen úgy fogalmazott, hogy a lemaradás a Nyugattól való függéssel és „végső soron a nemzeti függetlenség elvesztésével fenyegetett”.³⁵ Itt nem az európai hatások jelentőségének csökkentéséről, hanem éppen ellenkezőleg, *de facto* nyugati fenyegetésről van szó, amely mintegy kikényszerítette az európaizálást.

Frazeológiájában és gondolatmenetében tradicionálisnak tekinthető szovjet okfejtéssel állunk tehát szemben, annál meglepőbb, hogy az 1990-es évek új történeiszgenerációjának tehetséges képviselőjénél részben hasonló argumentációra bukkanhatunk. *A. N. Medusevszkij* úgy fogalmaz, hogy „Péter reformjai a modernizáció, az utolérő fejlődés, az európaizáció korszakát nyitották meg”. És nem csak az orosz történelemben. Medusevszkij I. Pétert „az újkor első reformátorának”, reformjait a világtörténelem jelentős mérföldköveinek tartja.³⁶ A moszkvai történész nem vádolható tradicionalizmussal, szóhasználata, könyvében végigvonuló összehasonlító történeti módszere előnyösen különbözteti meg posztdogmatikus szemléletű kollégáitól. Mégis azt példázza, hogy merőben más történeiszemléleti alapon is sokban hasonló végkövetkeztetésre lehet jutni.

E tekintetben sokkal radikálisabban szakít a szovjet hagyományokkal a már az 1970-es években is fontos műveket publikáló *L. V. Milov*, aki az 1996-os *Oroszország története* c. szintézisben lényegében a szlavofil véleményhez megy vissza: „Szó se róla, a reformok szükségessége ezen a területen [ti. a kultúrában – Sz. Gy.] teljesen nyilvánvaló. Megvalósításuk primitív-barbár jellege, ami a Nyugat kulturális sztereotípiáinak mechanikus, szó szerinti átvételében összegezhető, a nemzeti kultúra fejlődési potenciáljainak letörését segítette elő... Azonkívül a Nyugat külső kultúrájához való oly ennyire élesen erőszakos közeledés a továbbiakban az uralkodó osztálynak Oroszország orosz és más népei tősgyökeres kulturális tradíciójától történő, a nemzet szempontjából káros elkülönüléséhez járult hozzá.”³⁷ A jelek szerint ezen a területen is reprodukálódtak a legjellegzetesebb szlavofil-nyugatos nézetek. Itt tehát már nem szovjet típusú dogmatizmusról, hanem a „nemzeti látószög” kezdődő ezredvégi reneszánszáról beszélhetünk.

Nem váltott ki ugyan olyan indulatokat, mint az ún. „nyugati átvételek” témája, mégis heves vitákra adott okot a reformok tervszerűségének vagy spontaneitásának problémája. A szisztematikusan átgondolt és végigvitt reformokról szóló felfogást Sz. M. Szolovjov mélyítette el a történetírásban az ilyen és ehhez hasonló megállapításaival: „A háború az átalakítás általános tervébe mint ezen átalakítás világosan felismert és meghatározott céljai elérésének eszköze került.”³⁸ V. O. Kljucsevszkij azonban igen korán ellenvéleménnyel jelentkezett – éppen a háborúra hivatkozva: „A reform körülményeit a külháború és a belharcok határozták meg. Legfőbb mozgatórugója a háború volt, amely a lehető legkedvezőtlenebb hatást gyakorolta menetére és eredményeire. A reform abban a fejvesztett zűrzavarban haladt előre, mely a háborúkat szokta kísérni... Ideges, lázasan kapkodó, betegesen felgyorsult tevékenység jellemezte a reformot.”³⁹

P. Miljukov az eredetileg 1892-ben kiadott *Oroszország államgazdasága a XVIII. század első negyedében és Nagy Péter reformja* c. monográfiájában ezen a gondolatmeneten halad tovább, midőn egy korabeli külföldi megfigyelőt idézve azt állítja, hogy I. Péter uralkodása első harminc évében a hajóépítésen kívül alig valamivel törődött. Igaz – folytatja Miljukov –, hogy 1714 után „belpolitikája megszűnt kizárólag fiskális érdekeket szolgálni, de még így is számtalan ellentmondás mutatkozott az előkészítetlenség, a koncepció és a rendszer hiánya miatt”.⁴⁰ 1925-ös művében aztán Miljukov sokban megváltoztatja a cárról alkotott véleményét, ám

ettől még nem látja reformtevékenységét átgondoltabbnak: „A rombolás ösztönös volt és kaotikus. Az újjáteremtésnek rendszeresnek és tudatosnak kellett volna lennie. De Péternek nem volt erre ideje... Kiterjedt államának egyik végéből a másikba utazgat szakadatlanul, és csak a karácsonyi ünnepeket tölti otthon. Akkor aztán végigolvassa hivatalos és nem hivatalos tanácsadóinak nagyszámú levelét a szükséges reformokról, teleírja őket keresztekkel és lapszéli jegyzetekkel, lakonikus rendelkezéseket ad ki, és ismét hosszú időre eltűnik.”⁴¹

A későbbi történészgenerációk nem osztották a kljucsevszkiji-miljukovi kapkodó spontaneitás teóriáját. Nagyobb hatást gyakorolt Sz. F. Platonov kompromiszsumosnak tetsző nézete: „A belső átszervezést Nagy Péter alatt nem úgy kell elképzelni, hogy Péter egyszerre és egy egységes terv szerint váltotta fel a régi moszkvai rendet az új európai renddel. Amikor végre a poltavai győzelem és a Prut menti hadjárat után hadi vállalkozások kevésbé foglalták le, magabiztosabb és nyugodtabb lett. Ekkor kezdett hozzá, hogy rendet teremtsen. Csak ekkor, életének utolsó tíz esztendejében (1715–1725) sikerült megvalósítani bizonyos rendszert a kormányzatban és a közigazgatásban.”⁴² A későbbi történetírásban – kiváltképpen a szovjetben – kitolódik ugyan a tudatos reformtevékenység kronológiai határa,⁴³ de nem kérdőjeleződik meg az a felismerés, hogy a permanens háború viszonyai közepette és ahhoz alkalmazkodva kellett meghozni az Oroszország számára fontos döntéseket. Legújában A. Medusevszkij erőteljesen tagadja a háború mint egyedüli determináló tényező szerepét, és hangsúlyosan szól a „racionális állam” létrehozására irányuló tudatos cári programról.⁴⁴

Állam vagy társadalom?

Medusevszkij nézetei a racionális államról, természetesen, nem előzmény nélküliek az orosz historiográfiában. A frazeológia változását leszámítva, szinte közhelyszerű, de legalábbis közmegegyezés tárgya az orosz történelmi gondolkodásban I. Péternek az „állam javára”, a „közjó érdekében” végzett tevékenységének hangoztatása. Amint az már a fentebb részletezett témák kapcsán is kiderült, ezt még a cárt bizonyos fenntartásokkal vagy kritikával illetők sem igen vonták kétségbe. Sokkal izgalmasabb az a kérdés, hogy mit is értett I. Péter az állam „javán”, hogy mi is volt valójában a „közjó” tartalma, kiterjedt-e a társadalom egészére, vagy csak magára az államra?

N. Pavlenko, a cár egyik legjelentősebb monográfusa részletesen elemezte a fogalom jelentését: „A »közjó« eszméje először 1702-ben, Péternek a külföldiek orosz szolgálatba hívásáról szóló manifesztumában jelenik meg. Ennél korábban ez az eszme még nem ismert gondolatrendszerében... Egy másik manifesztum szövegéből kitűnik, hogy a »közjó« eléréséhez vezető út a kereskedelem fejlesztésén, a belső és külső biztonságra való ügyelésen és a »nép oktatásán« át vezet. Az Általános Szabályzatban, amelyet 18 évvel később adott ki, a »közjó« és az »össznépi haszon« elemeit más rendben sorolja fel: az első helyen áll a »hasznos igazságszolgáltatás és rendőrség«, tehát az igazságos ítélkezés megvalósítása és a társadalmi rend megóvása, ezután következik »hűséges alattvalóinak megóvása, továbbá tengeri és szárazföldi seregeink jó állapotban való megtartása«, a kereskedelem, a »művészetek és manufaktúrák« fejlesztése. A kor más dokumentumaiban az állam jólétén nemzetközi presztízsét értették... Összetettebbnek és változatosabbnak mutatkozik a »közjó« kifejezés tartalma az ország belső ügyeit, tehát az alattvalókat illetően. Ez esetben a kereskedelem és az ipar elterjesztését, a népoktatást, az igaz-

ságos bíraskodást, a közlekedési utak megjavítását és »államunk belső biztonságát« (amelyen egy későbbi rendeletben a »csendet és békességet«, azaz a társadalmi békét értették) és végül az adók begyűjtését jelentette. Mindezeknek együttvéve kellett biztosítaniuk az alattvalók »búnélküli« életét.⁴⁵ Viszonylag tág fogalomról van tehát szó, amely nem kizárólag az államhatalmat, s még csak nem is a hatalom birtokosait foglalja magában. Hogy mégis, mely osztály(oka)t vagy társadalmi réteget elsősorban, arról erősen megoszlottak a vélemények. A szovjet történetírásban erről szól a „reformok osztálytartalma” néven összegezhető, igen kiterjedt vita.

A marxista történetírás „hőskorában” *M. N. Pokrovskij* a kereskedelmi tőke fogalmával operált, Péter korát annak uralomra jutásaként fogta fel, tehát a reformokat az új, „kapitalista” osztály érdekeinek érvényre jutásaként értékelte.⁴⁶ A másik korai marxista, *N. A. Rozskov* ezt a tézist úgy finomította, hogy elismervén a „kereskedelmi tőke” jelentőségét, azt objektíve mégis mint a földesurak szolgálatában állót minősítette.⁴⁷ Már a pokrovskiji iskola bukása után, de még a sztálini történelemértelmezés kiteljesedése előtt *B. I. Sziromjatyikov* különvéleményt fogalmazott meg: „A korszak törvényalkotó munkájának tanulmányozása bizonyítja, hogy I. Péter reformjainak alapvető tartalma, fő ereje és jelentősége a korlátozások megszüntetésében és mindazon feudális körülmények, szokások és kiváltságok megsemmisítésében rejlett, amelyek feltartóztatták a gazdasági és társadalmi élet fejlődését. A reformer politikájának és törvényalkotásának antifeudális, polgári tendenciái szembeötlőek a péteri periódust források által megismerő, az abszolút monarchia marxista koncepcióját elsajátító kutató számára. Az abszolutizmus elméleti alapvetése során Engels utal az abszolút monarchia lényegére: ezen államforma kivételes sajátossága abban áll, hogy e történelmi periódusban »az egymással harcoló osztályok olyan erőegyensúlyba kerülnek, hogy az államhatalom egy időre meglehetősen önállóságot ér el mindkét osztállyal szemben«. Ez természetesen nem jelenti osztályokfölöttiségét. Ellenkezőleg, két urat szolgál, de úgy, hogy közben nyilvánvaló részrehajlással a kialakulóban levő burzsoázia oldalára áll, melynek a kezében – Marx szavaival – az abszolút monarchia a »feudálisokkal vívott harc eszközevé« válik. I. Péter monarchiája a maga módján ugyanezt a kettős jelleget hordozta – Sztálin kifejezésével élve –, »a földesurak és kereskedők állama« volt.⁴⁸

Sziromjatyikov a korszellemnek megfelelően szinte minden „klasszikust” felvonultat az általánostól eltérő véleménye legitimálására, ám nem elégszik meg ezzel, és konkrétumokat is felsorol: „A péteri törvényhozás és politika antifeudális, polgári tendenciái egyenlő mértékben mutatkoznak gazdasági intézkedéseiben (a nagyipar meghonosítása, merkantilizmus, a városi lakosság és gazdálkodás támogatásának lépései), társadalompolitikájában (a földesurak tulajdonosi és birtoklási jogainak korlátozása, a »földművelők védelme«), katonai reformjában (regurális hadsereg), az állami hivatalok reformjaiban (bürokratizálás, centralizáció), protestáns tendenciákat hordozó egyházi reformjában (az egyház alárendelése a világi államnak) és végül a felvilágosodás szellemében fogant széles körű kulturális reformjában (a személyiség felszabadítása, tudományos ismeretek terjesztése stb.) egyaránt.⁴⁹

Részletesen idéztük Sziromjatyikov művét, ugyanis az Engels nyomán a nyugati abszolutizmusok jellegének leírására bevezetett – és nem utolsósorban Sztálin által megtámogatott – „erőegyensúly”-teória később is hatást gyakorol a szovjet történetírásra. Az első időben azonban éppen a finomítására történik kísérlet. Az 1954-es reprezentatív *A Szovjetunió történetének alapvonásai* c. szintézis hosszasan elemzi a 18. század eleji reformok feudális jellegét, majd kissé váratlan fordulattal leszögezi: „Az orosz birodalom a 18. század első negyedében a földesurak és a

születőben levő kereskedői osztály abszolutista állama, bürokratikus intézményekkel.”⁵⁰ E konstrukcióból világosan kikövetkeztethető Sztálin fenti formulájának hatása, ami már nem játszik többet, mint a kötelező penzum szerepét az okfejtésben. Az 1976-os összefoglalásban még inkább eljelentéktelenedik ez a vonal,⁵¹ amiben nagy hatása volt a IV. Iván-historiográfia kapcsán már méltatott abszolútizmusvitanak, hiszen ott a 18. század eleji Oroszország alapvetően feudális jellegéről szóló nézetek kerültek túlsúlyba.⁵²

Sz. M. Troickij az 1974-es *Az orosz abszolútizmus és a nemesség* c. könyvében sajátos módon tér vissza az egyensúlyelmélethez. Megközelítése hasonlatos a 16. század közepi reformok osztálytartalmának elemzéséhez, ugyanis ő szintén az uralkodó osztályon belüli viszonylagos erőegyensúly, pontosabban az arisztokrácia és nemesség közötti harc termékének tekinti a péteri abszolútizmust. Az ún. rangtáblázat analízise kapcsán ezt a következő módon foglalja össze: „Az abszolút monarchia a feudális arisztokrácia ellen a kormányzat centralizációjáért vívott harcában a kis- és középnemességre támaszkodott, nemesi bürokráciát teremtett. Az alsó társadalmi rétegekből kikerülők egy részének az állami szolgálat fejében történő nemessé emelése nemcsak konzerválta a rendiséget, de kiterjesztette és megerősítette a társadalmi, a politikai és a kulturális élet minden területén. Ez a körülmény lényegileg befolyásolta az uralkodó osztály ösztetételét.”⁵³

A péteri reformok alapvetően nemesi irányultsága mellett azonban Troickij nagy súlyt fektet a polgári államra jellemző újdonságok elősorolására is: „Ugyanakkor, hogy megrendítse a születési arisztokrácia befolyását, a származás elvének működését, az abszolút monarchia olyan elveket honosított meg a nemesek között az irányítási apparátusban (a személyes szolgálat elve; a képességek, a műveltség szerepe), amelyek összességükben a polgári államra jellemzők. Ugyanebben az irányban hatott a pénzbeli fizetés bevezetése a csinovnyikok minden kategóriája számára. Saját hatalma megerősítése céljából az abszolútizmus nem privilegizált rétegekből kikerülő embereket fogadott a csinovnyikok közé, akik kezdték kiszorítani az örökletes nemeseket az államapparátusból. Ezzel az abszolút monarchia tevékenyen hozzájárult a polgári állam elemeinek megjelenéséhez, elszakította a csinovnyikokat társadalmi kötegektől, és a kapitalista társadalom rendiségtől mentes rétegévé alakította. A történelmi paradoxon abban állt, hogy az abszolút monarchia államapparátusát szolgálók kiegészítésének ezek az új, lényegüket tekintve polgári elvei kezdetben rendi-nemesi burokbá ágyazottan jelentkeztek.”⁵⁴

Az oroszországi abszolútizmus idején előállt egyensúlyi helyzet tehát alkalmat teremtett arra, hogy az abszolutista állam gyakorlatilag önállósítsa magát, s mintegy az osztályok feletti erőként jelenjen meg. Ez az elképzelés – miközben továbbra is marxista terminológiával operál – valójában az államjogi iskolához megy vissza. Más érveléssel bár, de *A. Ja. Avreh* is ide lyukadt ki az abszolútizmus-vitát nyitó és lezáró tanulmányában.⁵⁵ A leegyszerűsítő osztályszemlélet meghaladására tehát már a szovjet történetírás utolsó évtizedeiben kísérlet történt, és e differenciált megközelítés perspektivikusnak bizonyult. Nem véletlenül kanyarodik vissza hozzá a nyugati russzisztika eredményeit is koncepciójába építő Medusevszkij.

Háború, közigazgatás, egyház, gazdaság

A reformok életbe léptetését motiválhatta tehát a „közjón” való munkálkodás, az idealizált Nyugathoz történő felzárkózás vágya, az autokratikus hatalom megszilárdításának felismert szükségessége külön-külön, vagy mindez együtt véve.

Lehetett ez azonnali vagy fokozatosan elmélyült, kapkodva avagy végiggondoltan realizált reformprogram, egy biztos: maguk a megvalósított és a korabeli élet szinte valamennyi területét érintő reformok szoros kapcsolatban, oksági összefüggésben álltak egymással.

Kljucsevszkij a külpolitika, közelebbről a *háború* szükségleteivel motiválja a reformokat: „A reformok irányát megszabó feltételek sorában a háború volt a legfontosabb. Péter újszólván nem ismerte a békét: egész életében háborúzott valakivel, hol a nővérével, hol Törökországgal, hol meg Svédországgal, sőt Perzsiával is. 1689 őszétől, midőn Szófia cárkisasszony kormányzásának vége lett, Péter uralkodásának 35 évéből csupán egyetlenegy, az 1724. esztendő telt el minden háborúskodás nélkül, és a többiből is legfeljebb 13 békés hónapot gyűjthetünk össze... Péter két feladatot örökölt elődeitől, melyeket mindenképpen meg kellett oldania, ha az állam külső biztonságát szavatolni akarta. Először be kellett végeznie az orosz nép politikai egyesítését, hiszen e népnek egyelőre tán a fele is az orosz állam határán kívül élt; és másodsor, ki kellett igazítania az állam területének határait, mert azok néhol – kivált délen és nyugaton – túlságosan nyitottak, könnyen támadhatók voltak. Péter elődei éppen csak belevágtak e feladatok megoldásába.”⁵⁶

Még ennél is egyértelműbben fogalmaz Bogoszlóvszkij: „Oroszország a 17. században is állandóan háborúzott, ám sohasem folyamatosan és ilyen feszített módon. Ez a két jelenség: a háború és a reformok ok-okozati összefüggésben vannak egymással. A reformok bevezetésének egyik oka a háború volt. Az államra csapást jelentő folyamatos háború feltárta azokat a hiányosságokat, amelyekből az orosz állam szenvedett, hasonlóképpen a szervezethez, amelynek fizikai hiányosságai sokkal erőteljesebben jelentkeznek súlyos betegsége esetén. Ezek a hiányosságok hozták felszínre a javítás szükségességét. Ily módon a háború volt a péteri reformok legfőbb mozgatója. A reform is elsősorban az állami élet azon területeit érintette, amelyekkel a katonai ügyek leginkább kapcsolatban voltak. A háborúban elsősorban hadseregére és pénzre volt szükség. Péter reformatori tevékenysége a hadseregben és a gazdasági életben véghezvitt átalakításokkal kezdődött.”⁵⁷

A háború szükségletei és a társadalmi, gazdasági, politikai élet reformjai közötti ilyen szoros korrelációt már Szolovjov tagadta: „Népének igazi képviselőjeként, minden háborúskodástól idegenkedve, nem a hódító hadvezér dicsőségére áhítóza, egyetlen gondolatból, a belső átalakítások eszméjétől vezérelve kezdte meg a háborút Péter a svédek ellen, a Balti-tengerért, s ezt kizárólag az átalakítás eszközeinek tekintette... A háború beletartozott az átalakítás művének általános tervébe, mint ezen reformok világosan átgondolt és meghatározott céljainak megvalósításához szükséges eszköz, mint a népet az új életre, a más népekhez fűződő kapcsolat megváltoztatására előkészítő iskola.”⁵⁸ A háború és a reformok közötti oksági viszony itt tehát megfordul, amely gondolat később igen termékenyítőleg hat a szovjet történetírásra. Utóbbi még szívesebben nyúlt vissza Szolovjov alábbi megnyilvánulásához: „Péter, az erős ember – egy erős nép képviselője – világosan látta a háború jelentőségét, és nem félt tőle, nem rémisztették meg a szűkös anyagi eszközök. Péter egy erős, de nem harcias nép képviselője volt, nem pedig hódító népé. Valamennyien tudjuk, hogy népünk irtózik a háborútól. A külföldiek történelmünket nem ismerve a látszat csábításának engednek akkor, amikor nem tudnak megszabadulni a gondolatától, hogy Oroszországnak hódító szándékai vannak, és világuralomra tör.”⁵⁹

Ezt a gondolatot Molcsanov szovjet diplomáciatörténész már így folytatta: „1670-ben, azaz két esztendővel Péter születése előtt, Leibniz kidolgozott egy tervet az Európai Szövetség megalakításáról, ami arra lett volna hivatva, hogy örök

békét biztosítson Európában. E cél érdekében az európai államok – Leibniz szerint – természetes hódító energiáit a földgolyó más pontjai felé kell irányozni. Minden akkori nagyhatalom a gyarmatosító és expanzív törekvéseinek levezetésére saját övezetet kapott. Anglia, valamint Dánia számára Észak-Amerikát, Franciaországnak Afrikát és Egyiptomot, Spanyolországnak Dél-Amerikát, Hollandiának Kelet-Indiát, Svédországnak Oroszországot szánták. Így hát a többi afrikai, ázsiai, amerikai országhoz hasonlóan hazánkat is a gyarmati rabság fenyegette. De nem tűnt-e Leibniz tervezete minden alapot nélkülöző álmodozásnak? Nem túlozta-e el a veszélyt Puskin, amikor Oroszországot már a szakadék szélén látta? A 17. század végi Oroszország balszerencséjére mindez könyörtelen realitás volt.”⁶⁰

Nemhogy a háború lenne a reformok kiváltó oka, még az északi háborúról sem Oroszország tehet – következik ezen okfejtésből. Ezek után az sem meglepő, ha a péteri kor szélesebb világtörténelmi és kronológiai perspektívába kerül: „Európa balszerencséjére a hatalmi egyensúly elmélete legtöbbször csupán a különböző államok arra irányuló törekvéseit próbálta meg elleplezni, hogy saját hegemoniájukat teremtsék meg Európában. Emlékezzünk csak a napóleoni hőstörténetre, a pángermanizmus követeléseire, Bismarck és II. Vilmos politikájára, a bűnös hitleri kalandra...”⁶¹ Ismételjük, itt egy 1984-es munkáról van szó, amelynek logikus gondolati csúcspontja a *Bezborodko* kancellárnak tulajdonított mondat: „Nem tudom, hogyan lesz az önök irányítása alatt, de Európában a mi korunkban egyetlen ágyút sem mertek elsűtni az engedélyünk nélkül.”⁶²

Már Pokrovszkij példát mutatott azonban arra, hogy a permanens háborúskodásra a szovjet történelemszemléleten belül is lehetett másként tekinteni: „A Péter által bevezetett rendszer nem azért jutott csődbe, mert hazáját az ország pusztulása árán emelte föl az európai nagyhatalmak sorába, hanem azért, mert a mérhetetlen rombolás ellenére sem sikerült ezt a célt megvalósítania.”⁶³ A marxizmus „hőskora” vezető történészének véleménye már átvezet bennünket a háborúskodás, s általában a hadügyi reformok eredményességének kérdéséhez.

Paradoxonnak tűnik, hogy miközben I. Péter személyes „nagyságát” a sikeresen megvívott északi háborúnak, Oroszország ezáltal elfoglalt nagyhatalmi pozíciójának, végső soron tehát militarizált államrendszerének köszönhetette, azonközben komoly kritikák érték hadügyi reformjait a historiográfiában. Pokrovszkij – korabeli külföldiekre utaló – ítélete ez esetben is súlyosan elmarasztaló: „Az orosz seregek nagyon is siralmas állapotban vannak: a tisztek semmire se jók, a közkatonák sorában sok a kiképzetlen újonc, harci ménék egyáltalán nincsenek, egyszóval ha egy XII. Károlyhoz mérhető ellenfél bukkanna föl, 25 ezer ember is elég lenne, hogy elbánjon az egész »moszkovita« hadsereggel.”⁶⁴ A szovjet történész és kultúrpolitikus még a cár „kedvenc gyermekét”, a mindenkori orosz történetírás által olyannyira felmagasztalt flottát sem kimélte: „A flotta állapota sem volt jobb. A gályák csak a finn partvidék szigetei között vívott kisebb csetepatékban bizonyultak hasznosnak, ám a nyílt tengeren kudarcot vallottak. A hajókat ugyanis a nagy sietség miatt nyers fából építették meg, és ezért rendkívül gyorsan korhadásnak indultak a kronstadti kikötő édes vizében. Ez az egyik fő oka annak, hogy Péter többször megpróbálta áthelyezni a flotta állomáshelyét Rogervikbe (a későbbi »balti kikötő« Reval mellett), mert ott a víz a nyílt tenger közelsége miatt sós volt. De a cár mérnökei nem tudtak megbirkózni a nagy hullámok okozta feladattal, ami a munkálatoikat ismét csak a kezdeti stádiumig vetette vissza olyannyira, hogy a rogerviki kikötő építése a sziszifuszi munka szinonimájává vált. Egyébként a flotta személyi állományának a képzettsége nem haladta meg a hadigályák műszaki állapotának színvonalát.”⁶⁵

A szovjet korszak I. Péter hadügyeiről írt speciális munkáiban, amelyek közül *L. G. Beszkrovnij* és *E. I. Porfirjev* könyveit és tanulmányait kell kiemelni, ezzel ellentétes kép rajzolódik ki.⁶⁶

Még vitatottabbnak számított a háborús diadalokért hozott áldozatok kérdése. Miljukov egyenesen az ország tönkretételét írta az állandó háborúskodás számlájára.⁶⁷ Annál érdekesebb, hogy évtizedekkel később – Párizsban – már sokat enyhült, mondhatni változott, véleménye: „A Balti-tengerre való kijutás Oroszország európaivá válásának jelentős állomása volt. És bármily nagyok is az áldozatok; amelyeket az ország az északi háborúban hozott, és amelyek Péter uralkodásának nagy részét (1700–1721) végigkísérték, az áldozat nem volt hiábavaló.”⁶⁸ *A. M. Pankratova*, az 1940–50-es évek vezető történésze, szintén sokallta az áldozatokat, leginkább a katonai reformok társadalmi árát: „M. Kljucskov számításai szerint, aki az I. Péter korabeli lakosság összeírásait vizsgáló ismert munka szerzője, 15 év alatt (1699-től 1714-ig) a hadsereg több mint 330 ezer felnőtt, munkaképes férfit vont el, évente átlagosan 22 065 embert. E számadat nagyságáról annak alapján ítélnék, hogy az 1710-es összeírás szerint a korban az adófizető férfilakosság egésze összesen 2 874 685 lelket számlált. Az újoncállítás egyike volt az adózó nép legsúlyosabb és legterhesebb kötelességeinek. Különösen pusztítóan hatott a parasztgazdaságokra főként azért, mert a legértékesebbet vette el tőlük: a fiatal munkaerőt; ezenkívül pedig az obscsinát arra kötelezte, hogy kenyérral, ruhával, lábbelivel, pénzzel lássa el az újoncokat, ami jókora terhet jelentett a parasztságnak.”⁶⁹

A fentebb már említett Beszkrovnijnak erről – és a nyugati historiográfia másik közkeletű „vadjáról”, az idegen minták mechanikus átvételéről – eltért a véleménye: „Az újoncozás rendszere biztosította az egységes, nemzeti fegyveres erő megszületését, amely morálisan messze fölülmúlta az európai államok bármelyik zsoldos hadseregét, és létszámát tekintve is jelentős volt. Határozottan vissza kell utasítanunk a nemesi és polgári történetírás minden olyan állítását, amely szerint a 18. század eleji Oroszországban a reguláris hadsereget német minta alapján szervezték meg. Az ilyen állítás történetietlen. Tagadja a 17. és 18. századi uralkodó osztályok katonapolitikájában fennálló folytonosságot és előrelépést, kétségbe vonja az orosz hadművészet fejlődésének nemzeti jellegét.”⁷⁰ Mindkét utóbbi álláspont szovjet történetész álláspont, nagyjából ugyanabból az időből, s mindkettő tipikusnak tekinthető. Csakhogy egyik a szovjet ún. „marxista” történetfelfogás „osztályharcos”, míg a másik a „nagyorosz” vonulatával vállal szellemi közelséget. Amint azonban a háborúk végső eredményessége, úgy a hadügyi reformok tartósága tekintetében is egységesnek tekinthető a szovjet historiográfia értékelése.⁷¹

Igen szövevényes és alig tanulmányozott I. Péter *közigazgatási* reformjainak kérdése az orosz historiográfiában. Az államjogi iskola ugyan kiemelt fontosságot tulajdonított az állam és intézményei vizsgálatának, ez azonban általában jogi, jogtörténeti megközelítéssel történt, és a formális kritériumok önmagukban való ismeretetésére korlátozódott.⁷² A részletes elemzés alól felment bennünket Je. V. Anyiszimov közelmúltban megjelent és a problémakört kimerítően elemző, *Nagy Péter állami reformjai és autokráciája* c. idézett monográfiája. Szűkebb témánk kapcsán annyi megjegyzés kívánkozik mindehhez, hogy a péteri közigazgatással kapcsolatos viták mintegy leképezik a reformtevékenység egészével kapcsolatos diszkussziókat. De meg is fordíthatnánk: a 18. század eleji reformok egészéről a történészek igen gyakran az államigazgatás átalakításáról alkotott véleményük alapján mondtak véleményt, mintegy általánosítva az e területtel kapcsolatos megfigyeléseiket.

Nagy hagyományai vannak a történetírásban a közigazgatás megreformálásához használt nyugati (különösen a svéd) minták,⁷³ és, ellenkezőleg, az állami intézmények „tősgyökeres” orosz jellege⁷⁴ toposzainak. Ebben az összefüggésben nem érthetetlen, hogy e reformok 17. századi előzményeinek, illetőleg újszerűségének kérdése szintén állandóan felvetődik.⁷⁵ A történetírók élesen exponálták az állami élet átalakítása tudatosságának kérdését, csakúgy mint a háború diktálta összevisszaságát.⁷⁶ Tradicionálisan vitatottnak számít e reformok eredményességének és életben maradásuk időtartamának problémája.⁷⁷ Külön vitatéma a helyi közigazgatás átalakítására irányuló kísérletek kudarca.⁷⁸ Megállapítható, hogy a közigazgatással összefüggésbe hozható reformok közül a historiográfia a Szenátus,⁷⁹ a kollégiumok⁸⁰ létrehozásával, az ún. „városi” reformmal,⁸¹ a guberniumok állandó változtatásával,⁸² valamint a fejadó bevezetésével⁸³ kapcsolatos rendelkezéseket részesítette a legnagyobb figyelemben.

Mind a mai napig megkérdőjeleződik az államigazgatás átforgalmazásának valószínűségi célja. A legutóbbi évek két jellegzetes – egymást kizáró – álláspontja Medusevszkijé, aki, amint fentebb láttuk, I. Pétert a racionális állam „Kolumbuszának” tekinti, valamint Anyiszimové, aki már könyve címadásával kimondta a péteri autokratikus uralomról alkotott nézetét. Az itt jelzett kérdésekre adott alternatív válaszok nem okoznak meglepetést a reformok tanulmányozóinak: a már ismert és bemutatott gondolati sémák szerint formálódtak meg.

Jelentős hagyományai vannak az orosz historiográfiában annak a nézetnek is, amely I. Péter egyházi intézkedéseit szintén a közigazgatási „reformcsomagja” részének tekinti. A korai szovjet történetírás egyháztörténésze, N. M. Nyikolszkij erről így ír: „Az Egyházi Szabályzat, amelyet Péter manifesztumával együtt 1721. január 25-én adtak ki, létrehozta a »zsinati kormányzatot« az egyházban. Valójában, ahogy minden kérés nélkül megfogalmazódott az Egyházi Szabályzatban, az Egyházi Kollégium, melynek feladata lett mostantól az orosz egyház irányítása, annak a gondolatnak a jegyében szerveződött meg, hogy ez a szerv csak egy a többi kollégium, azaz a mai minisztériumoknak megfelelő hivatalok közül. Vagyis a »zsinati kormány« e lépéssel az abszolút monarchia gépezetének alárendelt részévé vált. Az új törvényalkotás előkészítése az egyház részvétele nélkül történt...”⁸⁴ Más helyütt Nyikolszkij még egyértelműbben fogalmaz: „lényegüket tekintve Péter egyházi reformjai, eltekintve az akkori társadalom számára szokatlan frazeológiától, végül is csak betetőzték az egyház államosításának azt a folyamatát, amely már a 16. század közepén megkezdődött”.⁸⁵ Később ettől eltérő vélemény született a szovjet historiográfiában: „Az alapvető cél, amit Péter maga elé tűzött, amikor a reformokhoz fogott, az volt, hogy az egyháztól elvegye hatalmas vagyonát, és az állam szükségleteire fordítsa. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a reform a narvai vereség után indult meg, amikor a kormányzat vészes pénzhányban szenvedett. Már létezésének első évében, 1701-ben a kolostorügyi kormányzók az egyházi birtokokról több mint 50 ezer rubel jövedelemre tett szert. Nincs okunk azt gondolni, hogy a reform fő feladata kezdettől fogva az a törekvés lett volna, hogy az egyházat politikailag teljesen az államnak rendelje alá.”⁸⁶

Az előbb idézett I. A. Buligin az alábbi szakaszokat különbözteti meg I. Péter egyházpolitikájában: „A reform az 1701-től 1725-ig terjedő időszakot foglalja magába. Az első szakaszban (1701–1703) megvalósították az egyházi birtokok és vagyonok teljes szekularizációját; a második szakasz során (1705–1720) megváltozik a reform végrehajtásának eredeti terve: a kormányzat visszalép a teljes szekularizációtól és áttér az egyházi birtokok részleges kisajátítására; a harmadik szakaszban (1720–1721) bezárják a kolostorügyi kormányzékot, felszámolják a patriarchátust,

és felállítják a Szinódust; a negyedik szakaszban (1722–1725) a kormányzat arra törekszik, hogy az egyházi intézetek és birtokok számára szigorú létszámkereteket dolgozzon ki és vezessen be.”⁸⁷ Láthatóan Buligin sem veti el az egyházreform politikai motivációit, de hangsúlyosan szól fiskális-gazdasági okairól, amelyeket kötelesek érez a papság, különösen a szerzetesek morálisan kifogásolható életvitelének rendezésére irányuló igyekezet érvével is bővíteni.⁸⁸

A szovjet korszak kevés számú egyháztörténeti munkáinak egyik, reprezentatívnak szánt darabja, az 1967-es *Az egyház Oroszország történetében* c. mű még egy célkitűzéssel gyarapítja az eddig felsoroltakat: „Péter egyházpolitikájában még egy törekvés is világosan körvonalazódott, éspedig az, hogy a papságot egy sajátos »csendőrgárdává« változtassa, amelynek kötelessége az abszolút rendszer odaadó szolgálata.”⁸⁹ Az egyházi reform szovjet történészek által vélelmezett céljai általában megvalósultak, sőt bizonyos területeken kifejezetten eredményeseknek bizonyultak. Erről – az 1960-as években nem is oly – meglepő nyíltsággal ír az előbbi összefoglalás: „Titkos cári parancsot küldtek szét az egyházmegyékben, továbbá az egyházközségekben, amelyeknek egyik pontja a gyónás szentségét a politikai nyomozás céljainak rendeli alá. Ez a parancs kötelezően előírta, hogy »buzgón« és »nagy alapossággal« tudakolják ki a gyónást végző hívektől: »nincs-e közülük valakinek lázadást szító gonosz szándéka, nem bujtogat-e másokat valamiféle zavarásra, vagy az állam elleni zendülésre«. Hasonló »szándék« fölfedezése esetén, arról sürgősen jelentést kell tenni a felsőbb egyházi hatóságoknak. A rendelet nem érte be a gyónás titkának megsértésével, hanem a lelkészeknek, diakónusoknak, de még az alszerpapoknak is azt javasolta, hogy nap mint nap kémkedjenek a hívek után: »az egyházközségben mindenki gondosan figyelje, milyen okból, hol, melyik házban gyűlnek össze rendszeresen és nagy számban a lakosok«, amit »késlekedés nélkül« jelenteni tartoznak a kolostorügyi kormányzásoknak. Egyúttal emlékeztettek rá, hogy szükséges annak a figyelemmel kísérése is, vajon rendszeresen látogatják-e a hívek a templomot, és milyen gyakran kérik az oltáriszentség kiszolgáltatását. Azok neveit, akik elhanyagolják a vallás előírta kötelezettségeiket, külön erre a célra összeállított lajstromba kell vétetni. A besúgó feladataikat mindenben serényen teljesítő papoknak »őfelsége különleges uralkodói kegyének« elnyerését helyezték kilátásba.”⁹⁰

A szovjet történet szemléletben hegemon szerepben lévő antiklerikalizmus érezhető nyomot hagyott a korszak egyháztörténeti munkáin. A szovjet történészek I. Péter egyházi intézkedéseit ennél fogva célirányosoknak, szükségszerűeknek és pozitív hatásúaknak ítélték. Nem érthetetlen azonban, hogy az egyház és vallás iránt nagyobb affinitást és empátiakészséget mutató felfogás ezzel homlokegyenest ellenkező módon vélekedett: „Az eredményeket háttérbe szorították azok a súlyos hátrányok, amelyeket az államegyház hozott az orosz egyháznak. A legnagyobb csapás az egyház szellemi alávetése volt az állami tekintélynek. A moszkvai cárok autokraták voltak, de cselekedeteiket az egyház a maga tanításai szerint ítélni tudta, mint minden más keresztényét. Szentpétervári uralkodói felülálltak ezen a megítélésen, akarataikat a keresztény normáktól függetlenül jogosnak és üdvösnek tekintették. Az egyházra minden politikai és társadalmi kérdésben kötelező hallgatást kényszerítettek. E politika eredményezte az egyház tekintélyének fokozatos hanyatlását.”⁹¹ *E. Zernov*, egy emigráns szerző szavait idéztük, ami igen szimptomatikus, mert egyrészt a téma orosz historiográfia által kevésbé tanulmányozott voltát, másrészt a kritikai megnyilvánulások bizonyos értelemben illegitim jellegét jelzik.

Egészen 1916-ig, *P. V. Verhovszkij* nagy monográfiájáig kell visszamennünk az orosz történetírásban, hogy hasonló vélekedéssel találkozunk.⁹² S hogy nem

írható egyszerűen a szovjet történetírás számlájára I. Péter egyházi reformjainak pozitív értékelése, elég csak Sz. Szolovjov lelkesült szavaira,⁹³ vagy A. V. Kartasev emigrációban íródott nagy egyháztörténeti összefoglalására utalni, amely egyházi nézőpontból is dicsőítően vélekedik a „szinodális korról”, mint olyanról, amelyben az orosz papság szellemi színvonala megnőtt, az orosz egyház izolációja megszűnt, sőt expanziója következett be.⁹⁴ Majd csak Jevgenyij Anyiszimov tér vissza az egyház teljes „államosításának” negatív következményeihez, de ez már a szovjet történetírás felbomlásának és bizonyos értelemben az orosz nemzeti historiográfia útkeresésének időszakában történik.⁹⁵

Az I. Péter korával foglalkozó historiográfia meghatározó részében tehát az egyházi reformok mintegy „sikertörténetként” szerepelnek. Bizonyos értelemben ez a gazdaság átalakításával kapcsolatos nézeteket is jellemzi. Igaz, jóval több fenntartással.

A legtöbb figyelmet és elismerést a péteri iparpolitika kapta. N. Pavlenko 1953-as – az idő tájt fundamentálisnak számító – monográfiájában a következőket írja róla: „Oroszország első helye a világ nyersvasgyártásában arról tanúskodik, hogy ebben a szakaszban az adott termelési ágazatban meghonosodott angliai kapitalista viszonyok nem vezettek az orosz feudális jobbágyviszonyok feletti döntő fölényhez. Egészében véve a kohászat technikája körülbelül azonos fejlettségi szintet ért el, és a paraszti kényszermunka alkalmazása még elegendő tartalékot rejtett magában ahhoz, hogy a bérmunkával konkurálhasson.”⁹⁶ A téma specialistája, Sz. G. Sztrumilin még ennél is kedvezőbb képet fest: „Oroszország a vastermelés mennyiségét tekintve még a haladás élén járó Angliát is túlszárnyalta, és sokáig Európa és Amerika fontos szállítójává vált. Ezek az eredmények az elmaradottság leküzdésében elért jelentős sikerekről tanúskodnak. Péter uralkodását követően Oroszországnak az angliai ipari és a 18. századi francia forradalomig terjedő periódusban ténylegesen sikerült egy időre levedlenie a gazdasági elmaradottságát, és nemcsak Franciaországhoz viszonyítva. A vaskohászat területén még világelső is volt.”⁹⁷

Pokrovskij a rá jellemző hiperkritikus módon más véleményen volt, bár kiindulási tétele azonos: „Oroszországban ily módon a 17. század végén megvoltak a nagyüzemi termelés nélkülözhetetlen feltételei: volt tőke, bár részben külföldi eredetű; voltak szabad munkáskezek; volt belföldi piac. Mindez bőven elegendő ahhoz, hogy ne hasonlíthassuk a Péter korabeli gyárakat a mesterségesen kinevelt meglévő növényekhez. És mégis, a Péter korabeli nagyipar csődje ugyanolyan kétségbevonhatatlan tény, mint a fentebb említettek. A Péter uralkodása alatt alapított manufaktúrák egymás után tönkrementek, és csak alig egytized részük tengődött el a 18. század második feléig.”⁹⁸

Bár Pokrovskij – lényegében Miljukovhoz visszamenő⁹⁹ – nézeteivel kevesen voltak szolidárisak az orosz történetírásban, a manufaktúrák értékelésével kapcsolatos vélemények mégis megosztották a kérdés historiográfiáját. Az alaphangot Pokrovskij adta meg: „Péternek nem volt türelme addig várni, amíg a tőke magától is odaáramlik, és furkósbottal próbálta meg bevonni a textiliparba... A furkósbotról szilárdan hitte, hogy az a gazdasági fejlesztés hatékony eszköze.”¹⁰⁰ A későbbi szovjet történetírás ezt a tételt határozottan cáfolta: „A 17. század harmincas éveitől az állam és a lakosság iparcikk-szükségletének növekedése következtében (nem pedig Péter vagy valaki más »furkósbót-politikája« hatására) meginduló manufaktúrális termelés 80–90 év alatt, különösen a 18. század első negyedében, az orosz élet és az orosz emberek tudatának természetes és megszokott elemévé vált. Igaz, az országban uralkodó feudális viszonyok nem a manufaktúra európai, kapitalista út-

jára terelték fejlődését, hanem jobbágyi típusúra – de ezzel együtt a nagyipar kialakult Oroszországban.”¹⁰¹

Ez utóbbi megállapítással mindenki maradéktalanul egyetértett, ám a manufaktúrák jellegéről már komoly vita folyt. *F. Ja. Poljanszkij* a manufaktúrák kapitalista jellege mellett tör lándzsát: „Ideje elosztatni azoknak az aggályait, akik véleménye szerint a kapitalista manufaktúrák széles körű fejlődése a 18. századi Oroszországban ellentmond az orosz történelem marxista periodizációjának. A valóságban a feudális Oroszországban nem minden volt feudális jellegű; ott voltak a városi iparosok és a kereskedők rétegei is. Sajátos helyzetben éltek az állami jobbágyok, akik a személyes függőséget nem ismerték. A 18. századi Oroszországban létrejött az összoroszi piac, zajlott az »eredeti tőkefelhalmozás« folyamata, beleértve a belső kolonizációt is. A lakosság jelentős részének pauperizálódása nagy lépésekkel haladt előre. A parasztság soraiban végbement a vagyoni differenciálódás. A kormány gazdaságpolitikája protekcionista módon alakult. Oroszország manufaktúra-ipara gyakran dolgozott a világpiacra. Ilyen körülmények között természetes, hogy kifejlődtek a kapitalista típusú manufaktúrák, minek következtében az orosz iparban már Péter korától kezdetét vette a kapitalista elemek kialakulása. Eredete szempontjából a 18. századi orosz manufaktúra alapvetően kapitalista jellegű. Ebben a tekintetben nem lehet különbséget tenni Oroszország és a Nyugat között.”¹⁰²

Hasonló a véleménye Sztumilinnak,¹⁰³ de *Zaozerszkaja* másként vélekedik: „Igaz, az országban uralkodó feudális viszonyok nem a manufaktúra európai, kapitalista útjára terelték fejlődését, hanem jobbágyi típusúra – de ezzel együtt a nagyipar kialakult Oroszországban.”¹⁰⁴ E felfogást – különösen a manufaktúrákban alkalmazott kényszermunkaerőre hivatkozva – sokan osztották: „A 18. század első negyedében a bér munka bázisát érintő kérdés egészében véve megoldatlan maradt. Sőt egyre nyilvánvalóbban jelentkezett egy ellentétes irányú folyamat: a bér munka kiszorítása a paraszti kényszermunka segítségével. I. Péter alatt a manufaktúrák munkaerő-szükségletének alapvető forrását a jobbágytartó állam biztosította.”¹⁰⁵ E vélemény az idézeteket író Pankratovánál, de korábban Bogoszlovskijnál is a péteri iparpolitika kritikájába torkollik. Utóbbinál a következő megállapítás formájában: „Péter, midőn megteremtette a nagyüzemi és gyári ipart, intézkedéseket fogantatosított a gyárak nem szabad munkaerővel történő ellátására. Az üzem, a gyár börtön lett, ahova a büntetettek kerültek.”¹⁰⁶

Pankratova általában I. Péter jobbágynyűzó politikáját teszi felelőssé a kapitalista termelés útjában álló akadályokért: „A kényszersorozások tönkretették a parasztagazdaságokat és ezzel egyidejűleg elapasztották a munkaerő-tartalékok forrásait, különösen azokban a körzetekben, ahol a kialakult ipar élénkülő keresletet mutatott iránta. Ugyanilyen módon hatottak a falusi és a városi kistermelőket érintő megnövekedett adók és szolgáltatások is. Az adóterhek egész súlyukkal a parasztságra és a városi kézműves lakosságra nehezedtek. Az 1701-től 1724-ig terjedő időszak alatt a parasztoktól beszedett adó körülbelül háromszorosára növekedett.”¹⁰⁷

E tételt – a szintén az adók megháromszorozódásáról író Miljukovval vitatkozva – Sztumilin ugyan tagadja,¹⁰⁸ ám kétségtelen, hogy a szovjet historiográfia I. Péter-értékelésére nagy hatással volt. Ez a történetírás elismerte és nagyra értékelte a cár gazdaságpolitikájának eredményeit, de osztályalapokon nyugvó történelemfelfogása következtében egyúttal bírálta e politikát, s ily módon relativizálta az eredményeit.

Azt gondolhatnánk, hogy a valóban a forradalmi marxista felfogást képviselő Pokrovskij érvkésztetéséből való ezen eszme-futtatás, miközben ő az egész péteri gazdaságpolitika *doktriner* voltáról ír: „Lyonnal vagy Utrechttel vetélkedni, gyerekes ötletnek bizonyult egy olyan államban, ahol az ipar éppen csak megszületett. A

moszkvai rőfösök előjárója hivatalosan is kijelentette, hogy a honi készítésű selyemszövet »a külföldi árukkal szemben nem állja meg a helyét, a hazai műhelyekből a külföldinél drágábban szerezhető be«, és az összes rőfös képviselőjében a külhoni selyemből szőtt anyagok szabad behozatalát kérte. Az egész egy tipikus kalandorvállalkozás volt [ti. az orosz textilmanufaktúrák alapítása – Sz. Gy.], és gyorsan megbukott, pedig komoly kincstári pénzeket herdáltak el rá, és a többi manufaktúrától is ide vonták el a tőkét. Másképpen bár, de szintén ugyanolyan torzán valósult meg Péter merkantilizmusa a vasiparban.”¹⁰⁹

A legutolsó időszak szovjet történetírásában, illetve az utóbbi évek orosz történetírásában a fenti két kritikai megközelítés nem kapott hangsúlyt. V. Buganov népszerű életrajzában így ír: „Összességében Péter idején, jelentős mértékben az ő erőfeszítéseinek köszönhetően, Oroszország jelentős ugrást hajtott végre az ipari fejlődésben.”¹¹⁰ L. Milov az új *Oroszország története* szintézisben az oroszországi társadalom önszerveződő strukturái primitív fejlettségi szintjének tételéből¹¹¹ kiindulva jut el a következő megállapításig: [e tény] „még élesebben aláhúzza azon péteri átalakítások kolosszális effektivitását, amelyek az ipar legfontosabb ágazatainak éles felemelkedéséhez, az állam katonai erejének erősödéséhez és gazdasági fejlődése területi-földrajzi feltételeinek megteremtéséhez vezettek.”¹¹²

Egyelőre eléggé egyedül áll E. Anyiszimov az elődeihez képest egészen más szemléleti alapokon nyugvó határozott kritikai hangvételével. Anyiszimov a péteri gazdaságpolitikát „szovjet típusú ugráshoz” hasonlatos, az „erőszakos eszközökkel megvalósuló progresszió” gondolatköre által meghatározott „péteri NEP-ként” aposztrofálja.¹¹³ A hangzatosnak és főleg konjunkturálisnak hatható jelzők használata ugyanakkor a folyamatok mély elemzésén alapul, amelynek során a szentpétervári történész figyelmesen nyomon követi a korabeli vállalkozók és az államilag forszírozott, irányított és ellenőrzött vállalkozások sorsának alakulását – szükségszerű eltorzulását. Ennek fényében megalapozottnak tekinthető végső értékelése: „Péter idején az iparépítés két alapvető eredményre vezetett – a fejlődő nemzet számára olyannyira szükséges hatalmas gazdasági bázis létrehozásához, és egyúttal a kapitalista fejlődés tendenciáinak jelentős, olyan úton történő megállításához, amelyen más európai népek már régóta haladtak.”¹¹⁴

A reformok ára

Anyiszimov péteri gazdaságpolitikáról vallott koncepciójának már integráns eleme az átalakításért fizetett áldozat kérdése. Ezzel a problémával minden e korról foglalkozó történésznek szembe kell néznie – függetlenül attól, hogy általában pozitívan vagy negatívan ítéli meg a cár tevékenységét. Anyiszimov kérdésfeltevése azonban jellegzetesen modern kori megközelítés. Az orosz történetírás hőskorában nem ez volt a legfontosabb probléma.

Az első jelentős kritikus, *Scserbatov herceg* az „erkölcsök romlásáért” teszi Pétert felelőssé,¹¹⁵ s ez a szemlélet megadja Karamzin fentebb már idézett művének alaphangját is: „Az új iránti szenvedély a józan ész határain túl munkált benne. Péter nem akart az igazság mélyére hatolni, megérteni, hogy a néplélekre, a fizikai léthez hasonlatosan, szükség van ahhoz, hogy az állam szilárd legyen, mert erkölcsi hatalmasságát ez alkotja... Kiirtván az ősi szokásokat, nevetségeseknek és butáknak állítván be őket, és idegeneket vezetvén be helyettük, Oroszország uralkodója szívükben alázta meg az oroszokat... Az orosz öltözet, étel, szakáll nem lett volna akadály a iskolák létrehozásának...”¹¹⁶

Fentebb ezt Karamzin úgy összegezte, hogy „bizonyos tekintetben megszűnünk oroszok lenni”. Nem kétséges, hogy ez az érzés már Karamzin korában, különösen az 1812-es honvédő háború kapcsán érezhető nagy nemzeti felbuzdulás által inspirálva, s majd a szlavofilok tevékenységében kicsúcsosodva hatalmas energiákat szabadított fel az „elveszett oroszország” visszaszerzésére. A szlavofília szintén Péterben látta az „ősi útról” való letérés felelősét. K. Akszakov szerint Oroszország a 18. század elején „meglehető körülmények közt és erőszak következtében” hagyja el az „eredeti utat” – mégpedig „rettentő nagy kerülőt téve”.¹¹⁷ *Alekszej Homjakov* a „durva, materiális eszközöket” veti a nagy átalakító szemére, s azt, hogy „nem idézte egyszersmind eszébe azt is, hogy csak ott van erő, ahol szeretet, szeretet viszont ott van, ahol az egyén szabadon él”.¹¹⁸ Ez a szabadságfelfogás nem a polgári, és nem is a szocialista szabadságizménnyel rokon, hanem a pravoszláv hitben gyökerezik. Kétségtelen azonban, hogy a szlavofilok e nézetekkel nemcsak a kulturális értelemben *kettévágott nemzet*, hanem az állami erőszak értelmetlenségének toposzát is átörökítik a későbbi orosz történetfelfogásnak.

Törvényszerű volt tehát, hogy a hivatalos történetírás vezéralakja, Pogogyin már korán kísérletet tett a cáfolatra: „Az elsőszámú és a legtetszetősebb vád az, hogy az európai civilizáció átültetésével Nagy Péter aláásta az orosz kultúra nemzeti jellegét. Tegyük fel, hogy tényleg így volt. De kérdezem én a vádaskodóktól: kitérhetett volna-e Oroszország az európai civilizáció hatása elől, még ha az ránk nézve egy sor kellemetlen, sőt káros következménnyel jár is?” Az 1840-es évek vezető történésze, természetesen, nemmel válaszol saját kérdésére. Sőt, a népi kultúrára mért csapás gondolatát is elveti: „Azt mondják, hogy a nyugati kultúra bevezetésével Nagy Péter elszakította a honi műveltség fejlődésének fonálát, és megakadályozta természetes kibontakozását. Ilyen műveltség valóban létezett, de létezik még a mai napig is.”¹¹⁹ Pogogyin sem tagadja azonban, hogy a nyugati kultúra nem érintkezett a néppel.¹²⁰

E tekintetben egyezett a nyugatos, majd forradalmi demokrata *Herzen* véleménye is: „Az I. Péter által végrehajtott forradalom két részre osztotta Oroszországot: az egyik oldalon maradtak a szabad és földesúri parasztok, a mezővárosi parasztok és a kispolgárok – ez volt a régi, a konzervatív közösségek és szokások Oroszországa, szigorúan pravoszláv vagy óhitű és engesztelhetetlenül vallásos, nemzeti viseletbe öltözött és az európai civilizációtól elzárkózó Oroszország... Az új Oroszországot az I. Péter által létrehozott nemesség alkotta, a bojárok leszármazottai; az állami hivatalnokok és a hadsereg. Ezek az osztályok elképesztő gyorsasággal szabadultak meg megrögzött szokásaiktól. Minden ellenvetés nélkül szakítottak a múlttal...”¹²¹ Herzen a nyugati kultúra erőszakos térnyeréséért nem, de önkényuralmáért elmarasztalja I. Pétert.

Danyilevszkij, éppen ellenkezőleg, az autokratikus rendet nem kérdőjelezi meg, a nyugatosodás módját és eredményeit annál inkább: „nemcsak Oroszország jövőjének okozott hatalmas kárt (mégpedig a nemzet testét mind a mai napig pusztító, mélyreható kárt), de saját dolgát is feleslegesen megnehezítette: felbőszítette alattvalóit, megzavarta őket... Bárhogyan is, az orosz életet erőszakkal idegen keretekbe szorították. Kezdetben ez csak a társadalom legfelső rétegeit érintette... De lassacskán az orosz élet ezen eltorzítása szélében-hosszában terjedni kezdett...”¹²² *Az Oroszország és Európa* c. műnek óriási hatása volt az orosz történelmi gondolkodásra. Nem feladatunk a publicisztika, még kevésbé az irodalmi publicisztika elemzése, az elmondottak illusztrálása végett mégis ide kívánczok Dosztojevszkij véleménye is, aki a kiindulóponttal egyetért, majd több ponton cáfolja a danyilevszkiji tételt: „Kétségtelen, hogy a Péter által bevezetett reform a nép egy

részét elszakította a másiktól, a többségtől... Az alsó néprétegekig nem sikerült eljutnia. Természetesen a péteri módszerekkel végrehajtott átalakítás nem is foghatta át az egész társadalmat... Súlyos tévedés azt hinni, hogy Péter reformja első-sorban az egyetemes emberi értékeket közvetítette Nyugatról a mi orosz milliónkba. Nálunk mindenekelőtt a szörnyűségesen laza erkölcsök, a német bürokrácia és hivatalnoki apparátus honosodott meg.¹²³

Dosztojevszkij eddig idézett szavai a szlavofil felfogással rokoníthatók, a következők a demokrata táboréval is: „A reform zsarnoki végrehajtásával elárulta a népiség eszméjét, mert az átalakítást nem az egész nép, hanem pusztán saját önkényes akaratának ügyévé tette. A zsarnokság teljesen idegen az orosz nép gondolkodásától.”¹²⁴ Az egész idézett szöveg a legnagyobb hasonlóságot mégis a marxista Plehanovval árulja el: „Szakadék jött létre egyrészt Péter és a többé-kevésbé európaizálódott felső osztály, másrészt Péter és a nép között; e szakadás a péteri reformok eredménye volt, s a szlavofilok mindig keservesen fölpanaszolták. Ha valamennyi osztálynak az állam általi teljes jobbágysorba vetése az a fő vonás, amely az orosz létet a keleti önkényuralmakhoz közelítette, akkor vitathatatlan, hogy Péter nem tudta és nem is akarta európaizálni a *parasztságot*. Ellenkezőleg: a pétervári periódus – mint láttuk – a lehető legteljesebb mértékben hozzákötötte a jobbágyot az államhoz és a földesurakhoz. A Péter és Kiszjeljov tábornok közötti hosszú időszakban az orosz paraszt helyzete egyre inkább a keleti önkényuralmak legalsó, leigázott osztályának helyzetéhez vált hasonlatossá.”¹²⁵

Dosztojevszkij az orosz lélek, Plehanov – ha szabad ezt mondanunk – az orosz matéria szempontjából vizsgálja a péteri reformokat, ezért az anamnézis látszólagos hasonlósága ellenére, mint tudjuk, javasolt terápiájuk diametrálisan eltért egymástól. Jól példázzák azonban azt a tételt, hogy a 18. század eleji reformok megítélésének kérdésében a szellemileg, ideológiailag, politikailag oly távol álló gondolkodók is közel kerülhettek egymáshoz, s fordítva, egyes „elvtársak” véleménye nagyon is különbözhetett.

Plehanov valójában a reformokért fizetett *társadalmi ár* kérdését veti fel – nem elözmények, s legfőképpen nem követők nélkül az orosz történelmi gondolkodásban. Még az I. Pétert rendkívül nagyra értékelő, de mindig tárgyyszerű és kiegyensúlyozott Platonov is utal a nép által viselt terhekre. „A nehéz háború, a rekrutálások, az erőn felüli fizetések és kötelezettségek elgyötörték és felháborították a népet. A néptömegek nem értették meg Péter háborúinak célszerűségét, sem uralkodásának szigorú és nem mindennapi módszereit, sem Péter magatartását, amely egyáltalán nem vallott cárra, főúrra, de még egy egyszerű, jól nevelt »ájtatos« emberre sem.”¹²⁶

A péteri reformoknak ezt az aspektusát az osztályharcot legalább jelszószerűen történet szemléleti axiómájává tevő szovjet historiográfia hangsúlyozta ki. Mavrogin például ekként: „Ezeket a sikereket csak a nép erejének szörnyű kiszípolozása, a néptömegek elnyomása és kizsákmányolása útján érhetette el. E tömegek vállára neheztedek a háborúk és átalakítások terhei egyaránt.”¹²⁷ Véggöveketetése abszurdításában nem marad el ettől a korszak reprezentatív szintézise sem: „A progresszív jelenségekért azonban a nép drága árat fizetett – a parasztság elnyomása tovább erősödött; a kulturális és más eredmények főleg az uralkodó osztály és részben a kereskedők javát szolgálták. A feudális-jobbágytartó rendszer még képes volt arra, hogy valamelyest biztosítsa a termelőerők fejlődését, a függőségi viszonyok azonban megtörték a lendületet, az uralkodó osztály – a nemesség – az ország elmaradottságán nem tudott úrrá lenni, mint ahogyan nem tudott a burzsoázia sem. Csak két évszázad múltán, a proletariátus – miután véghezvitte a nagy októberi szocialista

forradalmat és magához ragadta a hatalmat – teremtette meg a feltételeket a néptömegek soha nem látott kulturális és anyagi felemelkedéséhez.”¹²⁸

A nép tehát szörnyű árat fizetett a reformokért. De hát ez másképp nem is lehetett a nem szocialista formációban – derül ki az iménti eszmefuttatásból, ami objektíve relativizálja és bagatellizálja a reformokért hozott áldozatokat. Ez a ketősség végig megmarad a szovjet történetírásban. Még az olyan tisztességes és tárgyilagosságra törekvő szerző, mint Pavlenko – aki nagy teret szentel monográfiáiban ennek a témának – sem veti fel azt a lényegi kérdést, vajon a társadalom által hozott áldozatok arányban voltak-e az elért eredményekkel. A manufaktúrák rabszolga jogállású munkásai, a kényszerűjoncozások és az erőn felül vállalt építkezések kapcsán rész kutatásaikban – amint azt fentebb már láthattuk – jóval konkrétan és kevésbé lojálisan formáltak véleményt a szovjet történészek. Meg sem közelítették azonban Miljukov sommás számvetését: „A külpolitika új feladatai olyan pillanatban zúdultak az orosz lakosságra, amikor annak még nem volt elegendő eszköze teljesítésükhöz. Az adóterhek megháromszorozódása (a mi pénzünkben kifejezve 25-ről 75 millióra), ezzel egy időben a lakosságnak legalább 20%-os csökkenése olyan tények, amelyek ékesszólóan bizonyítják a fenti állítást. Oroszország tönkretétele volt az ára európai hatalommá emelkedésének.”¹²⁹

A modern tudományosság és a 20. század végi *zoon politikon* komplex szempontrendszerét azonban először Jevgenyij Anyiszimov alkalmazza az orosz történetírásban: „A péteri reformok kora – ez a totalitárius állam alapításának kora, az erős személyiség, a vezér, a »nemzet atyja«, a »nép tanítója« kultuszának világos prédikációja és a tömegek tudatába való plántálása. Az a kor is, amelyben az »örök mozgatók«, a mai napig a saját belső, a társadalom számára idegen törvények szerint működő honi bürokratikus gépezetet beindítják. Ez az ellenőrzés, az útlevel, a kincstári és a feljelentés mindent átható rendszerének kora, amely nélkül a mi »adminisztratív-parancsuralmi rendszerünk« sem tudott létezni. Péter kora – ez a mi társadalmunkra is oly jellemző rettegés, közömbösség, társadalmi jelentéktelenség, a személyiség külső és belső szabadságának hiánya. És végül, a harcéri győzelmek együtt jártak a katonai erő valóságos kultuszával, a militarizmussal, az állampolgári élet, tudat militarizálásával.”¹³⁰ A szerző 1989-ben írta e sorokat. Mára már követői is akadtak Oroszországban.¹³¹

Az orosz historiográfia egy jelentős vonulata nem kérdőjelezi meg a reformok szükségszerűségét és végső eredményességét, magát a célt, ám az annak eléréséhez felhasznált eszközöket túlméretezetteknek, erőszakosoknak, esetenként értelmetleneknek tartja. Bogoszlavszkij egy látszólag jelentéktelen reform bevezetésének elkerülhető melléklöngéit említi fel: „Ami a szakállak leborotvását illeti, ahhoz aligha volt szükség különleges, törvény által előírt intézkedésekre. Az újítást, ha már a bevezetése kívánatosnak tűnt, nyugodtabban, az emberi méltóság megsértése nélkül, pusztán az utánczás szokására hagyatkozva is meg lehetett volna valósítani.”¹³²

A *felesleges durvaság*, kegyetlenség legtöbbször a sztrelecek vadállati kivégzése és a cár saját fiának megöletése kapcsán kerül szóba, és moralizáló felhangokat kap.¹³³ Az ilyen politikai magatartásról általános érvénnyel Pokrovszkij szól: „Péter legendás farkósbotja a maga valóságában kezd kirajzolódni előttünk. Ennyire egyszerű emberekkel más sem teketóriázott volna.”¹³⁴ Figyelemre méltó a megengedő hangnem, amely nagy engedmény egy osztályharcos történelemfelfogáson belül. De amíg Pokrovszkij e vonalvezetés szükségszerűségét az oroszországi viszonyokkal magyarázza, addig némely 1917 előtti történész az európai párhuzamokkal: „Aligha volna igazságos I. Pétert az Oroszországban meghonosított kegyetlen kínzások és

kivégzések kitalálójának bélyegezni, mint ahogyan azok a lágyszívű, de kevésbé tájékozott polgárok teszik, akiket rabul ejtettek és megzavartak legújabb kutatóinknak a kínzókamrák világával foglalkozó, leleplező tanulmányai. Nem kevésbé volna igazságtalan azt gondolni (a lágyszívű és kevésbé tájékozottak ezt is feltételezik), hogy 1696-tól 1725-ig csak szerencsétlen sorsú hazánkban léteztek kerékbetörések, felnégyelések, megégetések és más ehhez hasonló szörnyűségek, és a világon mindenütt másutt megsimogatták a bűnösök fejecskéjét, vagy megelégedtek velük szemben a legenyhébb és legszelídebb javító intézkedésekkel.”¹³⁵

Ez a megközelítés végeredményben meghatározó maradt később az egész szovjet történetírásban, a publicisztika még a gorbacsovi „glasznoszty” időszakában is visszasírta. Az ekkor elhíresült *Nyina Andrejeva* erről így vall: „Végső soron ma nagyon keveseket zavarnak Nagy Péter egyéni tulajdonságai. Arra azonban mindenki emlékszik, hogy uralkodása alatt az ország egy európai nagyhatalom rangjára emelkedett.”¹³⁶ Az 1988-as szovjet nyilvánosság becsületére legyen mondva, hogy a *Pravda* a fentiekre szerkesztőségi cikkben reagált, amelyben leszögezte: „Az az álláspont, hogy ahol fát vágnak, ott röpököd a forgács, mind az igazi tudománnyal, mind a szocialista erkölccsel összeegyeztethetetlen.”¹³⁷ E megállapítással magunk is egyetérthetünk, azzal a megszorítással, hogy az erkölcsnek tudomásunk szerint nincs állandó jelzője.

A péteri reformok talán legvitatottabb témája az új főváros, *Pétervár* felépítése a mocsarakban. E szüzsé megihlette az irodalmárokat, publicistákat, és a mai napig nem lanyhuló az érdeklődés iránta. Ez elsősorban maguknak a szentpéterváriaknak/leningrádiaknak köszönhető, akik mindig is szerették magukat a kijevi-novgorodi demokratikus fejlődési modell örökösének és az európaiság letéteményeseinek hinni. A hagyományos Moszkva–Szentpétervár ellentét tartja tehát ébren az érdeklődést. És a leningrádi/szentpétervári légúti megbetegedések kirívóan magas aránya, amely minduntalan elgondolkodtatja a helybelieket az „Észak Velen-céjének” kiválasztott földrajzi hely szerencsés voltáról.

Itt nincs terünk az évszázados polémia akárcsak vázlatos ismertetésére sem. Csupán két jellemző megközelítést ragadnánk ki. Az első az egyik leghíresebb Péter-életrajzírójé, *Merezkovszkijé*: „A Gyönyörszigeten (szép kis elnevezés!) lévő erőd felépítése egymaga százezer települő életébe került, akiket úgy hajtottak ide erőszakkal Oroszország minden vidékéről, mint a marhát. Valóban, ez a természetellenesen alapított város, ez az irtózatoss »paradicsom«, ahogy a cár nevezte, emberi csontokra van építve!”¹³⁸ *Belinszkij* minderről nem így vélekedik: „Pétervár felépítése miatt sokan tesznek szemrehányást a nagy alapítónak. Arról beszélnek, hogy számosan elpusztultak a munkások közül a mocsarak közepén... [Ám] ami a Pétervár felépítéséért hozott áldozatokat illeti, azokat igazolta a nemes cél és az eredmény.”¹³⁹

*

A 18. század első negyedének reformjairól szóló viták összegzéséül keresve sem találhatnánk találébb megfogalmazást *Belinszkij* utolsó mondatánál. Valóban, ritka konszenzus olvasható ki a több évszázados polémiából abban tekintetben, hogy a „nagy átalakító” nemes célokat követett és nagy eredményeket ért el. Ezt itt mindenképpen hangsúlyozni szeretnénk, ugyanis ismertetésünk alapján akár az ellenkezőjét is gondolhatnánk. A látszólagos ellentmondás a végső következtetés és a bemutatott anyag között nem annyira a vita logikájából adódik, mint inkább az orosz történelmi gondolkodásban immanensen benne lévő kettősségből. Alig van olyan

tette, cselekedete, rendelete I. Péternek, amelyet ilyen vagy olyan szempontból ne vitatna valamilyen történész. Miközben kevesen kérdőjelezik meg a reformok öszszességének értelmét, és szinte senki nem vitatja a cárr személyes nagyságát, átalakítása korszakos jelentőségét. Ez a historiográfia egyik tanulsága.

A másik egy újabb paradoxon. Egyik oldalról azt konstatálhatjuk, hogy nem akadt olyan orosz gondolkodó, aki ne nyilatkozott volna meg a reformokról, tehát a péteri korszak irodalma óriási, gyakorlatilag áttekinthetetlen. Másik oldalról megjelentve kell nyugtáznunk, hogy a reformok számos vonatkozása alig tanulmányozott az orosz történettudományban, hogy kirívóak a fehér foltok. A témának több mint ötven éve nincs releváns historiográfiai összefoglalása: még a nagy Péter-monográfiák szerzői is kényesen elkerülték ezt a témát. Különösen szembeötlő a társadalom-, egyház- és kultúrtörténeti kutatások hézagossága, ami csak részint függ össze a sztálini történetírás osztályközéppontú, majd az azt követő historiográfia politikatörténeti érdeklődésű kutatási szempontjaival. Vélhetőleg a kutatások irányát befolyásolta a történetírói közmegegyezés, a nemzeti történelemfelfogás heroizáló Péter-portréja. Ilyen szellemi közegben nagy ellenállást kellett leküzdenie a kritikai szemléletnek.

Ebből az következett, hogy bizonyos területeket, témákat mintegy önként „átengedett” a szovjet történetírás a nyugatinak.¹⁴⁰ A nyugati művek közül azok a legértékesebbek, amelyek a korabeli szovjet történettudomány által mellőzött területeket dolgozták fel. Az összefoglaló munkák nem sok eredeti vagy az orosz nyelvű irodalomban ismeretlen gondolatot vagy összefüggést tartalmaztak, vagy tártak fel. E jelenség az egyetemestörténet-írás azon módszertani csapdáját jelzi, amely bizonyos értelemben a nemzeti historiográfia általi foglyul ejtéséről árulkodik. Így a Péter-historiográfia nemzetközi szakirodalmában is reprodukálódtak az orosz történelmi gondolkodás hagyományos dilemmái, ugyanúgy megfogalmazódtak az érvek és ellenérvek. Marc Raeff szerkesztésében még kötetet is szenteltek az ellentétes nézetek ütköztetésének *Peter the Great. Reformer or Revolutionary?* címmel.¹⁴¹ E válogatás sem tartalmaz új szempontokat, jól illusztrálja azonban az elmondottakat. A legnagyobb tanulságot abban a tekintetben szolgáltatja, hogy dokumentálja: a cárr reformjaival szembeni pozitív vagy negatív előjelű elfogultság nem egyszerűen a nemzeti érzelmek és megközelítés eredménye. A nyugati historiográfiának mégis érdeme, hogy abban a történelmi korban, amikor a szovjet történetírás prekonceptiózusan közelített ehhez a témához (is), akkor tárgyyszerű tárgyalásmódjával őrizte a történettudomány autonóm szempontrendszerének integritását.

A 18. század első negyedének reformjairól folyó történetírói viták harmadik nagy tanulságának tehát azt tarthatjuk, hogy jól példázza a történettudomány nemzetköziségét. És nem egyszerűen azért, mert a téma nem maradt a nemzeti tudomány belügye, hanem azért is, mert az orosz, illetve nem orosz történetírás tradicionális válaszadási kísérletei kísértetiesen egybecsengtek.

Igaz ez a szovjet és a nyugati historiográfia viszonyára is – leszámítva, természetesen, a sztálini kor legszélsőségesebben apologetikus műveit. Aminek egyáltalán nem a nyugati és a szovjet történetírás valamiféle bensőséges viszonya volt az oka. A magyarázat a közös történetiszemléleti forrásban lelhető fel. Bevallva vagy bevalatlanul, de mindkét történetírás az államjogi iskolát tartotta ugyanis szellemi elődjének. A modern kor új frazeológiáját leszámítva, végeredményben ide térnek vissza az utolsó évtized újjító próbálkozásai is.

Jegyzetek

1. *N. M. Karamzin*: Zapiszka o drevnyej i novej Rosszii, Szantpetyerburg (a továbbiakban: Szpb.), 1914. 28.
2. Ld. részletesebben: *N. Karamzin*: Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo, t. X–XII., Moszkva (a továbbiakban: M.), 1997, 675–678.
3. *M. P. Pogogyin*: Pjotr Velikij In: Isztoriko-krityicseszkije otrivki, t. I., M., 1846, 343.
4. *P. J. Csaadajev*: Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy óriult magamentsége, Bp., 1981, 206, 209.
5. *K. Sz. Akszakov*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij (M., 186–1880), t. I., 41–42.
6. *A. I. Herzen*: A forradalmi eszmék fejlődése Oroszországban In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége (szerk., vál. Krausz Tamás, Szvák Gyula), Bp., 1982, 39.
7. *V. G. Belinszkij* In: *Szvák Gyula*: Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek–ellenérvek, Bp., 1989, 20.
8. *K. D. Kavelin*: Pillantás a régi Oroszország jogi életére In: Az orosz történelem egyetemessége, 22.
9. *Sz. M. Szolovjov*: Oroszország története a legrégebb időkől In: Az orosz történelem egyetemessége, 56.
10. *Sz. M. Szolovjov*: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon, t. VII., M., 1962, 180, 440; t. IX., M., 1963, 543, 549.
11. *V. O. Kljucsevskij*: Előadások az orosz történelemről In: Furkósbottal Európába?, 30–31.
12. *Sz. F. Platonov*: Lekcii po russzkoj isztorii, M., 1993, 540.
13. *G. V. Plehanov* In: Furkósbottal Európába?, 28.
14. *M. N. Pokrovskij* In: Furkósbottal Európába?, 26.
15. Uo.
16. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr I. Matyeriali dlja biografii, t. I. M., 1940, 10.
17. *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma Petra Velikogo, M., 1902, 13, 21.
18. *V. V. Mavrogyin*: Pjotr Pervij, Leningrád (a továbbiakban: L.), 1948, 429–430.
19. *N. N. Molcsanov*: Diplomatyija Petra Velikogo, M., 1984, 422.
20. *N. K. Pavlenko*: Pjotr Pervij i ego vremja, M., 1983, 143–144.
21. *D. Sz. Lihacsov* In: Furkósbottal Európába?, 181.
22. *V. I. Buganov*: Pjotr Velikij i ego vremja, M., 1989, 187.
23. *E. V. Anyiszimov*: Vremja Petrovskih reform, L., 1989, 13.
24. *Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.*: Oroszország története, Bp., 1997, 224.
25. *K. Sz. Akszakov*: Polnoje szobranyije szocsinyenyij, 49.
26. *I. Kirejevskij* In: Furkósbottal Európába? 50.
27. *N. Ja. Danyilevskij*: uo. 60, 63.
28. *Vö.*: *Sz. M. Dosztojevskij*: u. o. 306–309; *N. Bergyajev*: uo. 24–25.
29. *V. O. Kljucsevskij* uo. 56.
30. *P. N. Miljukov*: uo. 73.
31. Az orosz közgazdasági gondolkodás története, uo. 67–68.
32. *V. V. Mavrogyin*: uo. 313.
33. *N. N. Molcsanov*: uo. 69.
34. A Szovjetunió története, Bp., 1980, 173.
35. *V. Buganov*: Pjotr Velikij, 184–185.
36. *A. N. Medusevskij*: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii, M., 1993, 78.
37. Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka, 107.
38. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija o Petre Velikom, M., 1984, 94.
39. *V. Kljucsevskij* In: Furkósbottal Európába?, 74.
40. *P. Miljukov* uo. 79–80.
41. *P. Miljukov* uo. 84–85.
42. *Sz. F. Platonov* uo. 88.
43. *Vö. pl. Buganov*: Pjotr Velikij, 6.
44. *A. N. Medusevskij*: Utverzsgyenyije abszoljutyizma, 50–51.
45. *N. Pavlenko*: Pjotr I In: Rosszija v period reform Petra I, M., 1973, 62–64.
46. *M. N. Pokrovskij*: Izbrannije proizvegyenyija, t. I., M., 1966, 567–591.
47. *N. A. Rozskov*: Russzkaja isztorija v szravnyityelno-isztoricseszkom oszvescsenyii, Pg.–M., 1923, 270–274.
48. *B. I. Sziromjatyikov* In: Furkósbottal Európába?, 99–100.
49. Uo. 100–101.
50. *Ocserki isztorii SzSzSzR*, M., 1954, 769.
51. A Szovjetunió története, 181–182.
52. *Vö. Horváth Attila*: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolútizmus kérdéseiről In: Világ-történet, 1981/4, 97–110.
53. *Sz. M. Troickij*: Russzkij abszoljutyizm i dvovjansztvo, M., 1974, 117.
54. Uo.
55. *Vö.*: *Horváth Attila*: Viták a szovjet történetírásban, 97–99.
56. *V. O. Kljucsevskij* In: Furkósbottal Európába?, 110–111.

57. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij i ego reforma, M., 1920, 68.
58. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija..., 77, 94.
59. Uo. 75.
60. *N. N. Molcsanov*: Diplomatyija Petra Pervogo, 423.
61. Uo. 424.
62. Uo. 20–21.
63. *M. N. Pokrovszkij* In: Furkósbottal Európába?, 121.
64. Uo. 122.
65. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 616–617.
66. Vö.: *L. G. Beszkrovnij*: Russzkaja armija i flot v XVIII v., M., 1958; *E. I. Porfirjev*: Pjotr I – osznovopolozsnyik voennogo iszkussztva russzkoj reguljarnoj armii i flota, M., 1952.
67. *P. N. Miljukov*: Goszudarsztvennoje hozjajsztvo Rosszii v pervoj csetverti XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikogo, Szpb., 1905, 543–46.
68. *P. N. Miljukov*: Pjotr Velikij i ego reforma In: Na csuzsoj sztoronye, X, 1925, 16.
69. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata v Rosszii (XVII–XVIII vv.), M., 1963, 323.
70. *L. G. Beszkrovnij*: Russzkaja armija i flot v XVIII v., 633.
71. Vö.: *Hans Bagger*: Reforma Petra Velikogo, M., 1985, 74–77.
72. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija i szamogyerzsavije Petra Velikogo, Szpb., 1997, 4–5.
73. Vö.: *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma Petra Velikogo, M., 1902, 28–30.
74. Vö.: *G. A. Nyekraszov*: Ucsrezszyenyije kollegij v Rosszii i szvedzkoje zakonodatyelsztvo In: Obscseszstvo i goszudarsztvo feodalnoj Rösszii, M., 1975.
75. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija, 10–12.
76. Vö.: uo. 15–16.
77. Vö.: *Hans Bagger*: Reformi Petra Velikogo, 54–57.
78. Vö.: *M. M. Bogoszlovskij*: Oblasztnaja reforma, 508–513.
79. Vö.: *E. V. Anyiszimov*: Goszudarsztvennije preobrazovanyija, 240–270.
80. Uo. 99–231.
81. Vö.: *I. I. Gytyjatin*: Usztrojsztvo i upravlenyije gorodov v Rosszii, t. I. Goroda Rosszii v XVIII sztoletyii, M., 1875.
82. Vö.: *N. P. Jeroslán*: Isztorija goszudarsztvennih ucsrezszyenyij dorevoljucionnoj Rosszii, M., 1968.
83. *E. V. Anyiszimov*: Podatnaja reforma Petra I. Vvegyenyije podusnoj podatyi v Rosszii: 1719–1728 gg., L., 1982.
84. *N. M. Nyikolszkij*: Isztorija russzkoj cerkvi, M., 1983, 192.
85. Uo. 189.
86. *I. A. Buligin*: Cerkovnaja reforma Petra I In: Voproszi isztorii, 1974/5, 89.
87. Uo. 79.
88. Uo. 93.
89. Cerkov v isztorii Rosszii (IX v–1917 g.), M., 1967, 166.
90. Uo. 167.
91. *N. Zernov*: The Establishment of the Russian Church In: Peter the Great. Reformer or Revolutionary? (ed. M. Raeff), Boston, 1966, 55.
92. *P. V. Verhovszkij*: Ucsrezszyenyije Duhovnoj Kollegii i Duhovnij Reglament, Rosztov n/D., 1916, t. I., 684–685.
93. *Sz. M. Szolovjov*: Publicsnije cstyenyija, 105–106.
94. *A. V. Kartasev*: Ocserki po isztorii russzkoj cerkvi, t. II., M., 1992, 311–320.
95. *E. V. Anyiszimov*: Vremja Petrovskih reform, L., 1989, 340–342.
96. *N. K. Pavlenko*: Razvityije metallurgicseszkoj promislennosztii v Rosszii v pervoj polovinye XVIII v., M., 1953, 513.
97. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike petrovszkoj ephi In: Poltava. K 250-letyiju Poltavszko-goszrazsenyija, M., 1959, 183.
98. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 560–561.
99. Vö.: *P. N. Miljukov*: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi, t. I., Szpb., 1905, 83–84.
100. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 562, 563.
101. *E. I. Zaozerszkaja*: Manufaktura pri Petre I, M.-L., 1947, 149.
102. *F. Ja. Poljanszkij*: Ekonomicseszskij sztoj manufakturi v Rosszii XVIII veka, M., 1956.
103. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike, 182–183.
104. *E. I. Zaozerszkaja*: Manufaktura pri Petre I, 149.
105. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata, 356–357.
106. *M. M. Bogoszlovskij*: Pjotr Velikij i ego reforma, 84.
107. *A. M. Pankratova*: Formirovanyije proletariata, 346.
108. *Sz. G. Sztrumilin*: K voproszu ob ekonomike, 187.
109. *M. N. Pokrovszkij*: Izbrannije proizvegyenyija, 564–565.
110. *V. I. Buganov*: Pjotr Velikij i ego vremena, 133.

111. Isztorija Rosszii sz nacsala XVIII do konca XIX veka, 63.
 112. Uo.
 113. *E. Anyiszimov: Vremja Petrovszkih reform*, 121, 122, 280.
 114. Uo. 299.
 115. O povrzegnyenii nravov v Rosszii kn. M. Scserbatova i Putyesesztvjie A. Ragyiscseva, M., 1985, 30.
 116. *N. M. Karamzin: Zapiszka o drevnej i novoj Rosszii*, Szbp., 1914, 24–28.
 117. *K. Akszakov: Az orosz történelem alapelvei* In: A megváltó Oroszország, Bp., 1992, 178.
 118. *A. Homjakov: A régiről és az újról* In: uo. 23.
 119. *M. P. Pogogyin: Pjotr Velikij* In: Isztoriko-krityiceszkije otrivki, t. I., M., 1846, 344–345, 353.
 120. Uo., 354.
 121. A. Herzen In: Furkósbottal Európába? 201.
 122. *N. Ja. Danyilevszkij: Rosszija i Jevropa*, 5. kiad., Szpb., é. n., 284–286.
 123. *Sz. M. Dosztojevszkij: Dva lagerja tyeoretikov* In: Szocsinyenyija, t. XX., M., 1980, 14–15.
 124. Uo.
 125. G. V. Plehanov In: Furkósbottal Európába?, 203.
 126. *Sz. F. Platonov: Pjotr Velikij*, 14.
 127. V. V. Mavrogyin In: Furkósbottal Európába?, 313.
 128. Ocserki isztori SzSzSZR, 773–774.
 129. *P. N. Miljukov: Goszudarsztvennoje hozjajsztvo*, 546.
 130. *E. V. Anyiszimov: Vremja Petrovszkih reform*, 11.
 131. *Sz. V. Busujev: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. Isztoriko-bibliograficeszkije ocserki*, M., 1994, 285.
 132. *M. M. Bogoszlovskij: Pjotr I*, t. III., M., 1946, 7.
 133. A felesleges kegyetlenkedésekről a legplasztikusabban a szépíró Alekszej Tolsztoj szól (Péter cár napja, Gyoma, 1928, 37–38.), de N. I. Kosztomarov sem tudja ezt szó nélkül hagyni (In: Furkósbottal Európába?, 260–262), ami rögtön kiváltja az irodalomtörténész A. Pipin kritikáját. (Novij voprosz o Petre Velikom In: Vesztnyik Jevropi, 1886, XXI No 5, 328–332.) Egyébként Alekszej cárevis megöléséről Sz. Szolovjov is meglehetősen farizeus módon ír (vö. Furkósbottal Európába?, 260.).
 134. M. N. Pokrovskij: In: Furkósbottal Európába?, 257.
 135. I. Siskin: uo. 257–258.
 136. Nyina Andrejeva uo. 329.
 137. Uo.
 138. *Merezskovskij: Nagy Péter*, Bp., é. n., 104.
 139. *V. G. Belinszkij: Polnoje szobranyije szocsinyenyij*, t. V., M., 1954, 145–146.;
 140. Hatásukat tekintve vagy tematikai szempntból a legjelentősebb munkák:
R. K. Massie: Peter the Great. His Life and World, London, 1982.;
L. Hughes: Russia in the Age of Peter the Great, New Haven–London, 1998.;
R. Wittram: Peter I. Czar und Kaiser, t. I–II. Göttingen, 1964.;
N. Riasanovsky: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought, New York–Oxford, 1985.;
Marc Raeff: Origins of the Russian Intelligentsia. The Eighteenth-Century Nobility, New York, 1966.;
J. Hittle: The Service City. State and Townsmen in Russia. 1600–1800, Cambridge, Mass., 1979.;
R. Hellie: Slavery in Russia, 1450–1725, Chicago, 1982.;
C. Peterson: Peter the Great's Administrative and Judicial Reforms, Stockholm, 1979.;
Russian Officialdom, Chapel Hill, NC, 1980.;
J. Cracraft: The Church Reform of Peter the Great, London, 1971.;
H. Gerschenkron: Europe in Russian Mirror. Four Lectures in Economic History, London, 1970.;
B. Sumner: Peter the Great and the Emergence of Russia, London, 1958.
 141. Peter the Great. Reformer or Revolutionary, (edit. Marc Raeff), Boston, 1963.

NÉMET UTAZÓK MAGYARORSZÁGON A 18. SZÁZADBAN

A Magyarországon járt 18. századi német utazók témája meglehetősen feldolgozatlan. A 18. század német útleírásai közül egyetlenegy olvasható magyar fordításban, Hofmannsegg gróf utazása (1793–1794), és egyről készült részletes, de befejezetlen ismertetés, E. M. Arndt utazásáról (1798).¹ A legrészletesebb ismertetés és feldolgozás G. Györffy Katalinnak a 18. századi magyar művelődés- és művészettörténetről idegen utazók megfigyelései alapján írott munkája.² Ezenkívül néhány éve készült egy (német nyelvű) szakdolgozat a témában, amely négy szerzőt tárgyal.³ Az útleírások iránt a körülbelül az 1980-as évektől kezdve felébredt érdeklődés ellenére – egy-két rövidebb tanulmánytól eltekintve – a német szakirodalom sem foglalkozik a magyarországi utazások történetével. Mindezek fényében rövid, átfogó képet kívánunk adni a 18. századi utazásokról és a német utazási irodalom alakulásáról, illetve a Magyarországon járt német utazók Magyarország-képéről. A német utazók közül azokat vettük figyelembe, akiknek útleírása nyomtatásban, önálló könyvként megjelent.

„Mi, németek gyakrabban utazunk, mint a Föld talán akármelyik másik népe: és az utazásoknak ezt az uralkodó divatját mindig nemzetünk előnyös jellemzői közé számítjuk” – írta August Ludwig Schlözer göttingeni egyetemi professzor, a statisztika tanára 1777-ben.⁴ Schlözer annyira fontosnak tartotta az utazási tevékenységet és az utazások lehető leghatékonyabb és legtökéletesebb lebonyolítását, hogy 1772-től kezdve rendszeresen egyetemi előadásokat szentelt a témának. Az előadások vázlatát tartalmazó füzetecskének *Az utazás különböző okai és céljai* című fejezetében Schlözer az utasok öt csoportját különbözteti meg: 1) a kereskedők (régebben az utas és a kereskedő szinonimák voltak), 2) kereskedők, az állam vagy az egyház követői és küldöttei, 3) az egészségügyi okokból, vagy csak a szórakozás kedvéért utazók, 4) akik divatból utaznak, csak azért, hogy elmondhassák, hogy utaztak, és végül 5) azok a tudós és tanult emberek, akik azért utaznak, hogy megtanuljanak valamit, gyarapítsák ismereteiket (pl. államférfiak, természettudósok, művészek, és ide sorolhatóak a szakmát tanuló iparoslegények is).⁵ Nem kétséges, hogy amikor Schlözer az utazás gyakoriságáról mint erényről beszél, az utóbbi csoportra gondol.

A nagy földrajzi felfedezésekből – Georg Forster kivételével⁶ – a németek kimaradtak, de megvigasztalhatta őket az a tudat, hogy szűkebb és tágabb páttriájukban, Németországban és Európában még mindig elég látni- és leírni- való akadt.

A 18. század második fele tényleg az utazások és az útleírások virágkora Németországban, és nemcsak Németországban, hanem Nyugat-Európa más országaiban is, például Angliában – bár itt már valamivel korábban elkezdődik (és be is fejeződik) ez a tendencia.⁷ A 18. századnak, tehát a felvilágosodás tapasztalati megismerést, racionalizmust, polgári öntudatot hirdető századának ez az „utazási láza”⁸ természetesen nem előzmények nélkül való, nem egyik napról a másikra alakul ki.

Közvetlen előzménynek a fiatal nemeselek tanulmányait lezáró európai körút – *grand tour*, *Gentleman's Tour of Europe*, németül leggyakrabban *Kavaliersreise* – tekinthető.⁹ Ebben is az angolok jártak az élen, de hamarosan követte őket a legtöbb európai nemzet főnemessége, a franciáktól az osztrákokon át a magyarokig.¹⁰ A *grand tour* célja az volt, hogy a könyvekből megszerzett tudást, világ- és emberis-

meretet a fiatalember egy rátermett nevelő társaságában és irányításával gyakorlati tapasztalatok révén elmélyítse, gazdagítsa, illetve rangjának megfelelő csiszolt módon tegyen szert, elsajátítsa az előkelő társaságban követendő viselkedési normákat, és megfelelő ismeretségeket kössön. A tanulmányútnak megvoltak a többé-kevésbé kötelezőnek tekintett állomásai: Itália (Torinó, Firenze, Róma, Nápoly, Velence), Franciaország (Párizs), Németalföld (Leiden), a Rajna-vidék, Anglia (London), illetve Bécs a császári udvarral. Az előkelő utazók rangjának megfelelően ez az utazás általában a fejedelmi és főúri rezidenciák végigjárásában, ezen túl az ókori emlékek és más helyi nevezetességek megtekintésében, illetve rövid egyetemi látogatásokban merült ki. (A *peregrinatio academicánál* azonban jóval több volt.) A fiatal nemesek zsenge életkora, illetve az utazás bizonytalanságai, veszélyei és rendkívüli költségei miatt ezek az utak gyakran nem jártak a remélt haszonnal. Nem véletlen, hogy az utazás tudományáról érkező 17–18. századi apodémikák és az útikönyvek tele vannak a fiatal utasokhoz szóló tanácsokkal és intelmekkel.¹¹

A főúri tanulmányutak a 17. századtól váltak igazán elterjedté, és körülbelül a 18. század közepéig találkoznak velük. Ezek már nem szükségéből, „hivatalból” megtett utak voltak, mint a megelőző korszakok utazásai; az utas itt már a tapasztalatszerzés és ismereteinek bővítése céljából önként kel útra, mivel az általános vélekedés szerint egy utazás során ezekre számtalan lehetőség nyílik. Hasonló célból (és útvonalon) utazik a 17. és a korai 18. század tudós embere is: hogy tanuljon, kutasson, megfigyeljen, állami vagy fejedelmi megbízatásoknak tegyen eleget. És mivel a műveltség és a tudás nem rendi privilégium, és az utazáshoz ezeken kívül leginkább pénzre van szükség, amivel a polgárság egy része már rendelkezik, nem is túlságosan lassan megkezdődik az utazás polgárosodása: egyre több polgár utazik.¹²

A polgár számára azonban nem elfogadható a költséges és sokszor haszontalan főúri utazás. A korszak felvilágosult polgára utazásai során is szem előtt tartja a hasznosság, megfontoltság, józanság, mértékletesség követelményeit. Schlözer például a már idézett művében külön fejezetet szentel az utazás költségeinek.¹³ A konkrét cél nélküli, kedvtelésből való utazgatás, vagy az önismeret fejlesztő, „érzékeny” utazás (az angol *sentimental journey* Laurence Sterne 1768-ban megjelent könyve nyomán) a német polgár számára a 18. század végéig ismeretlen fogalom. Az utazás – a felvilágosodás szellemében – hasznos, mert konkrét megfigyelés és tapasztalás révén új tudással, új ismeretekkel és felismerésekkel gazdagít, ezek pedig megfelelően alkalmazva és a gyakorlatba átültetve hasznára vál(hat)nak nemcsak az egyénnek, hanem az egész társadalomnak.¹⁴ Nem véletlen, hogy a legtöbb utazó eleve azzal a szándékkal kel útra, hogy amit lát, azt lejegyezze és a publikum elé bocsássa.¹⁵ Egy Friedrich Wilhelm Taube nevű tanácsos, aki 1776–1777-ben a török határ mentén utazgatott, útleírásának előszavában például azt írja: „Mivel ifjúságomtól fogva megszoktam, hogy szabad óráimban hasznos dolgokkal foglalkozzam, így megfigyeléseimet azon nyomban [an Ort und Stelle] feljegyeztem, majd hazatérésem után rendeztem, ahogyan itt most megjelennek.”¹⁶ A kulcsszó tehát a hasznosság; az utazás ugyanakkor a rendi kötöttségektől való megszabadulást is jelenti a feltörekvő polgár számára.¹⁷

Az eredeti elgondolás kétségkívül igen tiszteletreméltó volt. A 18. század közepén a svájci Albrecht von Haller még abban látja az utazások és útleírások legnagyobb értékét, hogy az újonnan megszerzett tudás révén eloszlatják a téves előítéleteket. „Egyszóval általuk [az útleírások által] ismerjük meg a világot, és bizonyos értelemben pótoljuk velük saját utazásainkat és saját tapasztalatainkat. Ezer hasznos igazsággal gazdagodunk; levetkőzzük előítéleteinket, és élvezzük mások életveszélyes kalandjainak és hosszas fáradozásainak gyümölcsét, akik kü-

lőnböző időkben és különböző helyeken értünk munkálkodtak. Az orvos, a fűvész, az ásványszakértő, a természettudós, az erkölcsstanár, az államtudós, a hazafi, a teológus, a kereskedő, a művész ezerféleképpen tanul. Bővítik fogalmaikat, és olyan utakon indulnak el, ahová saját maguktól sosem jutottak volna.”¹⁸

Az útleírás a 18. században mindenféleképpen elsőrangú információforrásnak számít. Messzi, idegen országokról, de akár a távolabbi német tartományokról is, hogy Németországnál maradjunk, utazókon kívül más nemigen tudósít. A tudni vágyó, érdeklődő olvasóközönség habzsolja az útleírásokat, a műfaj igen nagy népszerűségnek örvend.¹⁹ Nem véletlen, hogy sok útikönyv jelenik meg, ezeknek egyre újabb és aktuálisabb kiadásai, illetve nagy útleírás-gyűjtemények látnak napvilágot.²⁰

A berlini Friedrich Nicolai, „a felvilágosodás és a humanitás bajnoka”,²¹ aki maga is szerzője egy 12 kötetes útleírásnak, lapjában, az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*ben, a 18. század második felének vezető tudományos-irodalmi folyóiratában gyakran adott közre útleírásokról készült recenziókat, sőt ezek kapcsán az útleírás elméletéről szóló eszmefuttatások is megjelentek. Az 1786. év egyik száma azt írja: „Ettől a könyvtípustól mindenki azt várja, hogy tanítson és szórakoztasson: csak hogy minden vásárral növekszik a számuk, és ez megnehezíti a választást: helytelen és méltánytalan, ahogyan visszaélnék az irodalom ezen ágával, mivel szinte minden tanult utazó kis utazásának közreadását eszközül használja szíve kiszellőztetésére, és elhamarkodott ítéleteket, elhibázott reflexiókat, rágalmakat és tiszteletre méltó emberek elleni sértéseket ír bele a világba; ez megkeseríti az olvasást, és bizalmatlanná tesz más útleírásokkal szemben is: a kevés jó vagy túlságosan drága, vagy keverik a valódi újdonságokat már ismert hírekkel, elmékedésekkel, valamint utak, fogadók és más apróságok leírásával.”²²

Ha egy kicsit sarkítottan fogalmazunk, az idézett szakasz szerint az egyéni, illetve egyedi, egyszeri történések és vélemények nem érdemesek feljegyzésre. A tájékoztató céllal készült, ismeretlen vagy kevésbé ismert területekről tudósító útleírások szélsőséges eseteként ennek a felfogásnak a nyomán jelenhettek meg azok az „enciklopédikus” útleírások, amelyek nagy alapossággal és pontossággal minden létező adatot (és korábbi leírást) igyekeztek megszerezni és összegyűjteni az adott területről, országról vagy városról, és amelyek jóformán semmi másból nem állnak, mint rendezetlen és rendszerezetlen tények és adatok halmazából. Az útleírásoknak ez az adatgyűjtő változata nagyban hozzájárult a statisztika önálló tudománnyá válásához.²³

Az útikönyvekben, az utazás helyes módjára tanító kézikönyvekben számos „kérdés- vagy témakatalógussal” találkozunk, amelyek azt sorolják fel, mi mindenről kell információt gyűjtenie az utazónak.²⁴ Nyilvánvaló, hogy ebben a műfajban az utazó nem alkothat tökéleteset, mivel egyszerűen lehetetlen, hogy valaki egymaga minden lehetséges információt összegyűjtsön akár csak egy városról; azonkívül rendkívül lélekölő és fárasztó munka, nem beszélve arról, hogy kétséges, van-e bármi haszna is. Georg Forster szerint például az ideális utazó elég tisztességes és józan ahhoz, hogy minden egyes tárgyat kellő megvilágításban szemléljen, de elég értelmes is ahhoz, hogy a különálló megfigyeléseket összekapcsolja, általános következtetéseket vonjon le belőlük, és ezáltal lehetővé tegye, hogy az olvasó előtt megnyíljon a felfedezések és a jövőbeni vizsgálódások útja.²⁵ A tények és adatok mellett tehát nem ártanak a gondolatok sem.

A századvég útleírásai általában egyre személyesebb hangvételűek: az utazó személye és saját élményei egyre nagyobb teret kapnak bennük, már nem csupán a tudományos megfigyelések személytelen végrehajtói.²⁶ Meg kell azonban említeni

még egy tendenciát: már a céljában, szándékában többé-kevésbé enciklopédikus-statisztikus útleírás sem zárja ki eleve a kritikus megjegyzéseket, a kor, a társadalom bírálatát. Éppen ellenkezőleg, hiszen a leltározásnak, az állapotok felmérésének (helyenként szem elől tévesztett) tulajdonképpeni célja a társadalom javítása. Már a látottak-tapasztaltak pusztá leírása is alakíthatja, formálhatja a közvéleményt, csupán csak azáltal, hogy bizonyos témákat, jelenségeket bevisz a köztudatba.²⁷ Az 1770-es évektől azonban egyre nő azoknak a német útleírásoknak a száma, amelyek kimondottan politikusak, kritikusak a társadalmi-gazdasági viszonyokkal szemben, és elsősorban a saját viszonyaikkal szemben, vagyis a német viszonyok foglalkoztatják őket a leginkább. Nem véletlen, hogy a hazai, németországi utazások és az ezekről szóló útleírások igen gyakoriak a korban.²⁸ Persze reformtörekvéseikben eléggé mérsékeltek ezek a bírálatok, és a francia forradalom első éveiben tapasztalható rövid radikalizálódás után a forradalom jakobinus szakasza azután egyre apolitikusabb útleírásokat hív életre. A német útleírásokban eddig szinte egyáltalán nem jelentkező természet iránti érzék és érdeklődés, sőt (romantikus) természetrajongás most igen nagy hangsúlyt kap, például divatba jönnek a svájci utazások.²⁹ A svájci hegyek mint a társadalmi-politikai zűrzavarból való kivonulás, a romlatlan természet(esség) jelképei nem jelentéktelen szimbólum-értékre tesznek szert. Holott még nem is olyan régen, a klasszikus aufklärista felfogás szerint szépnek a megművelt, hasznot hozó kultúrtáj számított, a rémisztő, vad hegyekkel a klasszicista esztétika nem sokat tudott kezdeni.³⁰

A 18. század végétől, a 19. század elejétől azután az útleírások fokozatosan differenciálódnak: sokáig persze még a korábbi korszakokra jellemző útleírásokkal együtt egyrészt fokozatosan különválnak a tudományos, leíró, általában természet-tudományi tárgyú útleírások, illetve a fikatív, irodalmi útleírások.³¹ A 19. század emberének már számos forrás áll rendelkezésére, ha az aktuális közéleti történésekről akar hallani, vagy távoli tájakra kíván tájékozódni. Az újságok és hírügynökségek fokozatosan átveszik az útleírások informáló szerepét. Nem is beszélve a közlekedési eszközök fejlődéséről, az utak, a szállodák és vendéglátóhelyek hálózatának kiépüléséről, amelyek fokozatosan megteremtik a tömeges turizmus előfeltételeit. A „modern” útikönyvek már minden látni- és tudnivalót közöltek, és nagy hangsúlyt fektettek az aktualitásra, így feleslegessé vált az egyéni útleírásokban még egyszer elismételni mindazt, amit az útikönyv már úgyis tartalmazott. Goethe a *Wilhelm Meister vándoréveiben* (1828/29) azt írja: „Elmúlt az idő, amikor kalandosan rohant az ember a vakvilágba; tudományos felkészültségű, bölcsen leíró, művésziesen ábrázoló világutazók révén mindenütt eléggé ismerősek vagyunk, hogy legalább körülbelül tudhassuk, mit is várjunk.”³²

A 18. századi utazás körülményeiről azonban még nem esett szó. A század első felében az utazás még annyira nem megszokott dolog, hogy egy 1726-ban megjelent angliai útikalauz szerint „az utazás olyan dolog, amit az ember egyszer csinál életében”.³³ Ha ez a század második felére már nem is érvényes, az utazás a 18. század folyamán mindvégig többé-kevésbé veszélyes, bizonytalan, merész vállalkozásnak számít. Jelentős változást a postaállomások kiépülése és a postai járatok rendszeressé válása hoz: az utazás ekkor válik először kiszámíthatóvá és viszonylag biztonságossá.³⁴

A postaállomások, eredetileg a csomag- és levélforgalom lebonyolítói, kezdetben csupán a lóváltást biztosították a saját kocsin utazók számára. Később azután az állomásokon már kocsit is lehetett bérelni, ez volt az úgynevezett extra-posta. A 18. század közepétől válnak rendszeressé a meghatározott útvonalon, meghatározott városok között menetrendszerűen közlekedő postakocsijáratok. Ezek azonban a

rossz utak és egyéb veszélyek miatt csak nappal közlekedtek; további előrelépést az éjjel-nappal úton levő delizsánsz (gyorskocsi) megjelenése jelentett. A posta rendszerint állami monopólium volt: megszervezését és működtetését az abszolutista állam tartotta kézben. A felvilágosodás álláspontja szerint a posta „az emberiség egyik legszükségesebb és leghasznosabb találmánya”.³⁵

Magyarországon először az 1720-as években III. Károly vette tervbe postavonalak létesítését, de ezek kiépülése eléggé lassan haladt.³⁶ A század közepére már valamelyest javult a helyzet: a Bécs–Pozsony–Kassa–Brassó, a Bécs–Buda–Debrecen–Kolozsvár–Nagyszében, a Buda–Tolna–Eszék–Pétervárad, a Buda–Kecskemét–Szeged–Nagyszében, a Buda–Eger–Kassa útvonal ekkorra már viszonylag jól kiépült. Megépült a Bécset Fiumével összekötő főútvonal, a Károly-út. A 18. század végéig egy sereg mellékvonat is csatlakozott a főbb postautakhoz. A delizsánsz-járatok bevezetésére Mária Terézia uralkodása idején, 1752-ben kerül sor. Ezek eleinte Bécs és Pozsony között naponta, Bécs és Buda között pedig hetente egyszer közlekedtek. Csak a század vége felé állítanak forgalomba delizsánszot a Buda–Temesvár–Nagyszében közti útvonalon is, ez azonban csak havonta egyszer közlekedett, télen még ritkábban. Az 1820-as években már minden fontosabb és forgalmasabb útvonalon jár a delizsánsz. Persze továbbra is lehet saját kocsin, váltott lovakkal utazni, parasztokat és városi fuvarosokat is fel lehet fogadni egy-egy útra, de a legolcsóbb megoldás a forspont (előfogat) igénybevétele.

Az utak egy-két főútvonal kivételével igen elhanyagoltak, a „csinált” út ritka, a rossz földutak nagy része az év jelentős részében járhatatlan. II. József tervez útépitéseket, de ezek megvalósítására nem kerül sor. A megyék sem útépitéssel, sem az utak karbantartásával nem foglalkoznak. Állandó hidak nincsenek, a folyókon való átkelés gyakran igen körülményes. Bár a posta- és az úthálózat kiépülése, a fogadók és az idelátogató utazók számának növekedése mind egymást elősegítő folyamatok, a 18. századra még messze nem jellemző, hogy az idegenek tömegével érkeznének Magyarországra.

A rossz utakra és kocsikra, az utazás veszélyeire azonban nem csak a magyarországi utasok panaszkodnak.³⁷ A panaszok a század utazási irodalmában toposzként ismétlődnek. A németországi úthálózat kiépítettsége is kívánnivalókat hagy maga után, és ha a német utas a magyar közlekedési viszonyokra panaszkodik, úgy az angol a németre. Egy angol utazó például a hamburgi postakocsiról 1781-ben azt írja, hogy az nem sokkal jobb az otthon használt trágyahordó talicskákánál.³⁸ Az utazás kényelmetlenségeihez hasonlóan toposzként ismétlődnek az utazás veszélyeiről, a rablókról és gyilkosokról szóló mendemondák is, ezek tehát nem a magyarországi útleírások specifikumai.³⁹

Természetesen minél kevésbé ismert és minél távolabbi országba indul az utazó, annál több veszéllyel és kényelmetlenséggel számol. Hogy Magyarország a 18. század elején egy nyugat-európai számára még *terra incognita*, az tulajdonképpen nem túlságosan meglepő. Az angol Mary Wortley Montague 1717-ben például azt írja a hűgának: „... Magyarország a világnak előttem teljesen ismeretlen része lévén, azt hiszem, némi élvezettel fogod olvasni ezt az útleírást.”⁴⁰ Schlözer 1777-ben szintén ismeretlen országgént említi Magyarországot.⁴¹ Azokról a nehézségekről beszél, amikkel a tudós utazó találja szembe magát, ha új felfedezéseket kíván tenni. Látni, amit mások még nem láttak, még egyszer látni azt, amit mások nem jól láttak, vagy összegyűjteni mindazt, ami eddig szétszórva, esetlegesen fordult elő a leírásokban, nem is olyan egyszerű feladat – írja Schlözer. Mindenki azt képzelet, hogy csupa újdonságot ír le, holott előtte már ezrek látták ugyanazt, és ezrek írtak róla. Ha tehát valaki Itália régiségeiről kíván írni, akkor legyen egy új

Winckelmann; ha az utazó nem egy új Winckelmann, de mégis felfedezéseket akar tenni, akkor még leíratlan országokba utazzon, például Magyarországra vagy Spanyolországba.

Magyarország nemcsak a 18. században, hanem egyes művek tanúsága szerint még a 19. század elején is *terra incognita*.⁴² Adolf Schmidl 1835-ben Bécsben megjelent útikönyve például azt írja, hogy a Magyarországra utazó külföldiek még manapság is kevesebben vannak, mint az Angliából Észak-Amerikába utazók.⁴³ A külföldiek alig ismerik az országot, amiről sok téves nézet forog közkézen. Elterjedt vélekedés például, hogy Magyarország közepe egy nagy pusztá, amit amfiteátrum-szerűen hegyek vesznek körbe. Tény, hogy Magyarországról igen sok közhelyes megállapítást találunk a 18. századi útleírásokban.

A német útleírásokról általánosságban annyit mondhatunk, hogy nagyon sokféle.⁴⁴ Ahány szerző, annyiféle munka. Többé-kevésbé magából a műfajból következik, hogy nagyon szubjektív. Az útleírások vizsgálatakor nem szabad figyelmen kívül hagyni, ki volt az utazó, honnan jött, milyen előzetes ismeretekkel és elképzelésekkel érkezett ide, merre járt, hogyan fogadták stb., mivel mindezek a körülmények jelentősen befolyásolják a leírtakat.

Ezzel szorosan összefüggő kérdés, mennyire megbízható (történeti) forrás az útleírás. A kétségtelen szubjektivitástól eltekintve is, hiszen valamennyire minden forrás szubjektív, messziről jött ember azt mond, amit akar, állításainak valóságára nehezen ellenőrizhető. Nyilvánvalóan ez is közrejátszott abban, hogy a nem irodalmi útleírások tudományos igényű vizsgálata csak az elmúlt évtizedekben kezdődött meg. Némi joggal feltételezhető, hogy aki a saját utazását meséli el, és érdeklődést kíván kelteni, az könnyen esik túlzásokba, szívesen színezi ki a látottakat-tapasztaltakat, vagy, ha ilyesmivel nem is vádolható, a tudománytalan szubjektivitás még mindig megmarad.⁴⁵

Hogy az útleírás általában mennyire megbízható forrás, eldönthetetlen és értelmetlen kérdés; ezt mindig csak egyedileg, egy-egy konkrét útleírás kapcsán lehet megítélni. Ha sok útleírás tartalmaz is valótlan állításokat, szándékos torzításokat vagy véletlenszerű, félreértésből adódó tévedéseket, ez nem ok arra, hogy az egész forráscsoportot eleve értéktelenként kezeljük.⁴⁶ A felvilágosodás korának útleírásai, melyeknek az olvasók ténszerű, tárgyilagos, minél szélesebb körű és átfogóbb tájékoztatása volt a céljuk, különösen értékes források például a társadalom- és gazdaságtörténet, a művelődés- és mentalitástörténet számára.⁴⁷

Az idegen útleírásoknak számos előnyük lehet.⁴⁸ Először is az utazót az idegen, a megszokottól eltérő környezet rendszerint tudatosabb, pontosabb megfigyelésre készíti. Az idegenben látottakat-tapasztaltakat össze tudja vetni saját hazájának viszonyaival, és ez is növelheti megfigyeléseinek értékét. Másrészt pedig az útleírások esetleg olyan adatokat is feljegyeznek, amelyekről a hazai források semmit nem mondanak, mert azok számukra teljesen magától értetődőnek számítottak. Egy a 19. század elején megjelent, népszerű német útikönyv azt írja, hogy az idegen utazóval sok esetben elnézőbben bánnak, mint egy helybelivel, és az utas különleges helyzete sok mindent megbocsáthatóvá tesz, ami mások számára nem volna megbocsátható, valamint megnyit olyan ajtókat, amelyek mindenki más számára zárva maradnának.⁴⁹ Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utas azt tehet, amit akar. Az egyik fő szabály, hogy az embereket és az idegen országokat olyannak kell venni, amilyenek. A politikai és vallási viták kerülendőek. Az idegen hallgasson és figyeljen meg mindent alaposan, és csak akkor adja közre a véleményét, amikor ennek itt az ideje, és akkor is ügyeljen a megfelelő formára.⁵⁰

A Nyugat-Európa közvéleményében egy-egy távolabbi, kevésbé jól ismert országról – például Magyarországról – élő kép kialakításában jelentős szerepet játszottak az útleírások.⁵¹ Lássuk tehát mindezek után, hogy a 18. század német útleírásai-ból milyen Magyarország-kép rajzolódik ki. Előljáróban annyit megjegyezhetünk, hogy Magyarország nem tartozott a német utazók legfontosabb úti céljai közé. A török elleni háborúkból éppen csak kikeveredő, a kortársak előtt ismert, nevezetes történeti-művészeti emlékekkel nem rendelkező, páratlan természeti ritkaságokkal vagy régi civilizációval sem büszkélkedő Magyarország nyilván nem tűnt túlságosan csábítóknak.⁵² Voltaire például 1728-ban így ír Magyarországról: „Mindazok közül a népek közül, melyek a történelemben elvonultak szemünk előtt, egy sem volt olyan szerencsétlen, mint a magyarok. Elnéptelenedett, a katolikus és protestáns párt s egyéb pártok között megosztott országukat egy időben török és német hadseregek tartották megszállva. (...) Hiába helyezett el a természet ebben az országban aranybányákat, hiába vannak nagyszerű gabonatermő földjei és szőlői, hiába vannak erős, jó alakú és eszes férfiai, sivataggá vált, városai romba dőltek, mezeinek egy részét birtokosaik fegyverrel kezükben művelték, lakosai gabonájukkal s állataikkal földbe vajt falvakba temetkeztek el; nem maradt fenn más, mint körülbelül száz vár, melyeket tulajdonosaiknak állandóan a törökök és németek ellen kellett védelmezniük.”⁵³

A német utazók⁵⁴ közül a legtöbben (Keyssler, Küchel, Willebrandt, Nicolai, Riesbeck, Dreyssig, Jenne, Küttner, Arndt) Nyugat-Európát, illetve Németországot utazták be, s mivel ez utóbbi egyik fontos állomásaként általában hosszabb időt töltöttek Bécsben, a többség innen látogatott át Magyarországra is. Megjegyzendő, hogy sokan csak Pozsonyban, Pesten és Budán jártak, az ország (Béctől) távolabbi részeibe a többség nem jutott el. A nem Nyugat-Európában utazgatók közül J. H. Dielheim a Dunán utazott végig, N. E. Kleemann a Krím-félszigetre tartott, és olyan utazó is akadt, aki Konstantinápoly felé haladva utazott át Magyarországon (a század elején Simpert apát, illetve a névtelen dunai utazó 1760-ban). Azok, akik kifejezetten Magyarországra jöttek, többnyire természettudományos vizsgálódásokat kívántak itt folytatni (Brückmann, Ferber, Hofmannsegg). Mindössze egyetlen utazót ismerünk (Ch. Seipp), aki kifejezetten azért készített útleírást Magyarországról, hogy bemutassa ezt a kevésbé ismert országot. Egyedi jelenség a szinte véletlenül Magyarországra vetődő vándorpoéta, Gesellius.

A század első felében kevés az utazó. Akik mégis eljutnak Magyarországra, azok J. G. Keyssler kivételével még hivatalból, kötelességből utaznak: Simpert apát egy Konstantinápolyba tartó császári követség tagja, F. E. Brückmann egy örökséget átvenni jön Magyarországra és természettudományos megfigyeléseket végez, J. M. Küchel pedig építészeti tanulmányúton van. Bizonyos értelemben Keyssler is a munkáját végzi, amikor utazik, hiszen az arisztokratikus *grand tour* keretében, nővendékeit kísérve jut el Magyarországra.

A század második felében azután megnő a tudós, intellektuális utazók száma, akik művelt, felvilágosodott polgárként azért utaznak és készítenek útleírást, hogy informálják, tájékoztassák a nagyközönséget, gyarapítsák a kor ismereteit. Ilyen már J. P. Willebrandt is, majd Fr. Nicolai, aki az enciklopédikus útleírást fejleszti tökélyre. Az 1780-as években a magyarországi útleírásokban is jelentkezik bizonyos kritikus hangvétel; a szerzők bírálata elsősorban a gazdaság és a művelődés helyzetére, illetve a társadalmi visszasságokra irányul. Ilyenek például K. Riesbeck és Ch. Seipp útleírásai. Nem szakítva a korábbi hagyományokkal sem, E. M. Arndt útleírása jelzi a századvégen az utazó személyiségének előtérbe kerülését, a természeti szépségek iránti érdeklődést, illetve az útleírásokban jelentkező bizonyos esztétikai-

irodalmi igényt. A század második felének útleírásai tematikájukban sokkal gazdagabbak és változatosabbak, mint a század első felében.⁵⁵

A magyarországi útleírások tehát főbb vonalakban követik a század egyéb német útleírásaiban megfigyelhető tendenciákat. Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak olyan szerzők (például Dielheim vagy Hofmannsegg), akik nem egészen illeszthetők bele ebbe a sémába.

A német utazók Magyarország-képéről nehéz általános kijelentéseket tenni. Erre is igaz, hogy ahány utazó, annyi vélemény. Mivel egy szinte minden tekintetben fejlettebb országból érkeznek, érzékelik Magyarország elmaradottságát. Azt azonban túlzás lenne állítani, hogy teljesen civilizálatlan, barbár országnak festik le Magyarországot; a kép valójában sokkal összetettebb, amit még tovább árnyalnak a mindenkori egyéni megfigyelések és észrevételek.

Befejezésül arra térünk még ki, hogy melyek azok a toposzok, amelyek az útleírásokban állandóan vissza-visszatérnek Magyarországgal kapcsolatban. Nemcsak az útleírások állandó elemei ezek, hanem még explicitebb formában – mert egyéni megfigyelések nélkül – megtalálhatóak a korabeli útikönyvekben és más történeti-földrajzi leírásokban is.⁵⁶ Jellemző, hogy a 17. század végétől a 19. század elejéig ezek a toposzok alig változnak.

Magyarország rendkívül termékeny ország, tejjel-mézszel folyó Kánaán, a természet mindennel bőven ellátta. Minden megterem bőségesen, a föld rendkívül termékeny, művelni is alig kell. Gabona, gyümölcsök, dohány, ló, temérdek pompás szarvasmarha, vadak, szárnyasok, mindenből bőven van itt. Nagyon sok szarvasmarhát visznek külföldre. A folyók halban rendkívül gazdagok, a Tiszának például egy harmada hal, két harmada víz, vagy fordítva. Olyan sok a hal, hogy a disznókat is azzal etetik. Mindenki emlegeti a híres dinnyét, ami máshol a királyok és főurak eledele, de Magyarországon a parasztok is fogyasztják, rengeteg van belőle, nagyok és fenséges ízűek. Fogyasztani azonban csak mértékkel tanácsos, mert a túlzott dinnyevetés akár halálos is lehet. Ugyanígy tanácsos tartózkodni a tüzes magyar ételektől és boroktól. A mértéktelen evés-ivás szokása ugyanis eléggé elterjedt. Jó borok szintén nagy bőségben akadnak Magyarországon, a leghíresebb persze a tokaji; erről egyesek tudni vélik, hogy csak a királyok asztalára kerül belőle, és gyógyító ereje van. Sőt, a tokaji szőlővesszőkön arany is nő. Ásványi kincsekben, fémekben, sóban is gazdag az ország, jelentős bányákkal rendelkezik.

A nagy bőség miatt a földművelés meglehetősen kezdetleges állapotban van. Magyarország nagy része műveletlen puszta. Az ország ritkán lakott, pedig a föld a mostani lakosság többszörösét is el tudná látni. Nagy az olcsóság, főleg az élelmiszerek igen olcsóak. Mivel a föld olyan termékeny, hogy művelni is alig kell, az emberek eléggé hanyagok és lusták, nem szeretnek dolgozni. A magyaroknak nemigen fülük a foguk sem az iparhoz, sem a kereskedelemhez, a kalmárszellem kifejezetten távol áll tőlük. Az ország teljes kereskedelme idegenek (rácok, görögök, zsidók, örmények) kezében van. A készpénz is ritka errefelé. Gyárakat és manufaktúrákat csak elvétve találni az országban.

A katonáskodást viszont mintha egyenesen a magyaroknak találták volna ki. Náluk jobb katonát keresve sem találni. Bátrak, ügyesek, harciasak, kiváló lovasok. Hozzászórtak a katonáskodáshoz, mert hosszú ideig védelmezték a keresztény Európát a pogány törököktől. A magyar huszárokat egész Európa csodálja és utánozza.

E nemes nemzet fiai nagy patrioták, szabadságszeretőek, és szabadságukat minden áron, akár fegyverrel is megvédik. A szent koronát mindenképp jobban tisztelik, még uralkodójuknál is. Lázadó szelleműek, a németeket nem túlságosan kedvelik, de erre nincs is sok okuk. Az a közmondás járja, hogy Magyarország a németek

temetője, de ez nem arra vonatkozik, hogy a magyarok orvul rátámadnának a németekre, ilyet sohasem tennének. A tüzes és erős ételek és borok, valamint az ország éghajlata jelenti a legnagyobb veszélyt az ehhez nem szokott német számára. A klíma veszélye a nagy szélsőségekben van: nappal rekkenő a hőség, de az esték nagyon hidegek. A déli mocsaras vidékek levegője szintén nagyon egészségtelen.

A magyarok nagyon vendégszeretőek. Büszkék, tartózkodóak, komolyak, visszafogottak. Őrzik ázsiai, keleti (szkita) eredetük nyomait. Becsületesek, egyenes jelleműek, megbízhatóak, nagylelkűek, segítőkészek, udvariasak. Élénk a képzelőerejük. Általában mindenben tehetségesek, amihez komolyan hozzáfognak, vállalkozásaikban pedig nagyon kitartóak, sőt makacsok; nehezen lehet őket rávenni véleményük megváltoztatására. Nehezen hajlíthatóak.

Külsőleg szépek, magasak, karcsúak, izmosak, jó felépítésűek. Tüzes szeműek, napbarnítottak. A férfiak elmaradhatatlan tartozéka a bajusz, a kard, a csizma és a sarkantyú. A nők feltűnően szépek és bájosak, mindenki talál itt neki tetszőt. A nők öltözete igen festői, fátyollal, pártával kiegészítve többnyire követi az európai divatot. A férfiak ellenben szinte kivétel nélkül nemzeti viseletben járnak, amely igen szép, csinos, kényelmes és praktikus. Az öltözet rendre és rangra való tekintet nélkül egységes, a főurat csak a ruha díszítettsége, a zsinórok, prémekek, ékszerek különböztetik meg a „közember”-től.

A paraszt és a nemes között hatalmas szakadék tátong. Az egyik oldalon pompa és gazdagság, a másikon szegénység, elnyomás. Az alkotmány minden jogot a nemességnek tart fenn, ami igen káros az országnak. A főnemesség részben elnémetesedett, és elveszítette nemzeti jellegét. Sem az ország helyzetének, sem a birtokaikon folyó gazdálkodásnak a javításán nem fáradoznak. A földművelő parasztok eléggé elmaradottak, kissé nyersekek és faragatlanok, de alapvetően jó szándékúak, szolgálatkészek. Jellegzetes viseletük a bunda, gatyá és ing. Rossz, helyenként földbe vájt házakban laknak, gyakran az állatokkal egy fedél alatt. A puszták lakói a félvad pásztorok, akik szinte egész évben a szabadban tanyáznak állatokat legeltetve. Ezek teljesen barbárok, az utast akár néhány fényes gombért megölik, amit aztán felfűzve a nyakukba akasztanak. (Egyesek cáfolták ez utóbbi hír valóságát.)

A műveltség színvonala és a tudományok állapota sok kívánnivalót hagy maga után. Nincsenek megfelelő iskolák, kevés a tudós, tanult ember. Gyakori vélemény, hogy minden kultúra a németeknek köszönhető. Magyarország zenéje a cigányzene.

A magyar nyelv jó csengésű, kifejező, de Európában egészen egyedülálló. Ha a tudományokban nem is járnak az élen, a nyelvtudás tekintetében rendkívüli tehetőséget mutatnak a magyarok. Németül és latinul szinte mindenki tud és ért, nem ritka, hogy valaki hat-nyolc nyelvet beszéljen. Ez nyilván szorosan összefügg azzal, hogy az ország soknemzetiségű.

Ezek azok a leggyakoribb toposzok, amelyek a század utazási irodalmában – esetleg kisebb eltérésekkel – lépten-nyomon felbukkannak. Az utazó nyilván nem tudta magát teljesen függetleníteni ezektől az elképzelésektől, de nem mindenki vette át őket kritikátlanul. Az egyéni vizsgálódásnak és tapasztalatoknak nagyon nagy szerepe lehetett éppen az ilyen hagyományos elképzelések módosításában. Ahogyan Albrecht von Haller írta, semmi sem olyan hasznos az előítéletek eloszlátásában, mint az idegen népekkel és szokásokkal megismertető, igaz, okos útleírások.⁵⁷

Nem minden utazás jár azonban a kívánt haszonnal: „...nem elég, ha valaki csak az egyik országból ki, a másikba be utazik, és a városokban megnézi, hogyan épültek a házak és a templomok, vagy az utazáson netalántán egyedül csak a jó étel-

ital, esetleg a könnyelmű nőszemélyek iránt érdeklődik³; az igazi utazónak „mindenütt, ahová eljut, okosan és értelmesen, pontos értesüléseket kell szereznie arról, hogy abban az országban vagy városban milyen dicséretes szokások és hasznos törvények élnek (...) mi minden dicséretes és jó történik azon a helyen, az uralkodó hogyan segíti a fejlődést, és hártja el a közember kárát.”⁵⁸

Jegyzetek

1. Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–94-ben. Németből fordította és bevezette: *Berkeszi István*. Budapest, 1887.; *Hajnal István*: Amdt magyar útja 1798-ban. In: *Magyar Szemle* I. 1927. 427–432.o., *Magyar Szemle* II. 1928. 92–96.o., 204–208.o.
2. *G. Győrffy Katalin*: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései. (= Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest, 1991.
3. *Kulcsár Krisztina*: Das Ungarnbild bei deutschsprachigen Reisenden im 18. Jahrhundert (1740–1785). Szakdolgozat, ELTE, 1995. A dolgozat Keyssler, Willebrandt, Lehmann és Nicolai utleírásait tárgyalja.
4. Entwurf zu einem Reise-Collegio von *A. L. Schlözer* Prof. in Göttingen. (Nebst einer Anzeige seines Zeitungs-Collegii.) Göttingen, 1777. 3.o.
5. Uo. 12–13.o.
6. Dr. Johann Reinhold Forster's und seines Sohnes Georg Forster's Reise um die Welt auf Kosten der Großbritannienischen Regierung, zu Erweiterung der Naturkenntniß unternommen und während den Jahren 1772 bis 1775 in dem vom Capitain J. Cook commandierten Schiffe The Resolution ausgeführt. In: *Georg Forsters Werke. Sämtliche Schriften, Tagebücher, Briefe*. Bd. 2. Bearbeitet von *G. Steiner*. Berlin, 1969.
7. *Vö. P. J. Brenner*: Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick. Tübingen, 1990. 273.o.; *G. Robel*: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Hrsg. von *B. I. Krasnobaev, G. Robel* und *H. Zeman*. Berlin, 1980. 9–38.o., itt: 12.o.; *A. Maczak*: Zu einigen vernachlässigten Fragen der Geschichtsschreibung über das Reisen in der frühen Neuzeit. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Hrsg. von *A. Maczak* und *H. J. Teuteberg*. Wolfenbüttel, 1982. 315–323.o., itt: 316.o.; *H. E. Bödeker*: Reisen: Bedeutung und Funktion für die deutsche Aufklärungsgesellschaft. In: *Reisen im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von *W. Griep* und *H.-W. Jäger*. Heidelberg, 1986. 91–110.o., itt: 95–96.o., 105.o.; *R.-R. Wuthenow*: Autobiographien und Memoire, Tagebücher, Reiseberichte. In: *Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Bd.4.: 1740–1786. Zwischen Absolutismus und Aufklärung. Hrsg. von *R.-R. Wuthenow*. 148–169.o., itt: 166.o.; *W. Griep*: Reiseliteratur im späten 18. Jahrhundert. In: *Deutsche Aufklärung bis zur Französischen Revolution. 1680–1789*. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Hrsg. von *R. Grimminger*. München, 1984. Bd.3/2. 739–764.o., itt: 739.o.
8. „Utazási járványról” több korabeli forrás is beszél: pl. Des Herrn Professors *Johann David Köhlers* Anweisung für Reisende Gelehrte, Bibliotheken, Münz-Cabinette, Antiquitäten-Zimmer, Bilder-Säle, Naturalien- und Kunst-Kammern, u.d.m. mit Nutzen zu besuchen. Frankfurt und Leipzig, 1762. Vorrede. (oldalszám nélkül); *W. Griep* (i. m. 739.o.) idézi a Teutscher Merkur c. folyóirat 1784. novemberi számának anonim cikkiróját, aki szerint a világ egyetlen korábbi korszakában sem utaztak annyit, mint most, amikor az utazás egyfajta járvánnyá vált. *Vö. P. J. Brenner*: i. m. 157.o. A 18. század elejének útikönyvei és utleírásai például még taglalják az utazás előnyeit és hátrányait, szükségességét és kárát, definiálják az utazást, illetve tanácsokat adnak lebonyolításához; ez a század második felében lassan megszűnik.
9. *Vö. E.-M. Csáky-Loebenstein*: Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. LXXIX. 1971/3–4. 408–432.o.; *W. Siebers*: Ungleiche Lehrfahrten. Kavalier und Gelehrte. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger, K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991. 47–57.o.; *N. Conrads*: Politische und staatsrechtliche Probleme der Kavalierstour. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Hrsg. von *A. Maczak* und *H. J. Teuteberg*. Wolfenbüttel, 1982. 45–64.o.; *Gyömrei Sándor*: Az utazási kedv története. Budapest, é. n. 76–79.o.
10. A magyar nemesek fiatalkori utazásai általában egyetemi tanulmányokhoz kapcsolódtak. A magyarok utazásairól: Magyar utazási irodalom. 15–18. század. Válogatta és az utazót írta: *Kovács Sándor Iván*. Szöveggondozás és jegyzetek: *Monok István*. Budapest, 1990.; illetve: *Kovács Sándor Iván*: A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében. In: *Uő.*: Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi. Két tanulmány. Budapest, 1988. 93–200.o.

11. Pl. Der Nach Engelland reisende Curieuse Passagier, Oder Kurze Beschreibung Der Stadt London und derer umliegenden Örter, Denenjenigen, so dahin zu reisen gedenccken, Zum besten ans Licht gegeben von *J. B. Küchelbeckern*. Hanover, 1726. Vorrede. I–II.o., 1–30.o.; *E. R. Rothens Memorabilia Europae*, Oder: Auserlesene Denckwürdigkeiten, Welche Ein Curieuse Reysender in den fümehmsten Orten Europae [...] zu observieren hat; deren man sich auch sonst statt eines compendierenden Reyß- oder Zeitunglexici nützlich gebrauchen kann. Ulm, 1731. 8.o.; *J. P. Willebrandt*: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dännemark, Böhmen und Ungarn. Hamburg, 1758. 9–20.o., 29–37.o., 41–47.o., 89–105.o., 433–446.o.; *Ph. W. Gercken*: Reisen durch Schwaben, Baiern, angränzende Schweiz, Franken und die Rheinische Provinzen, etc. in den Jahren 1779–1782, nebst Nachrichten von Bibliotheken, Handschriften, etc., Röm. Alterthümer, Polit. Verfassung, Landwirtschaft und Landesproducten, Sitten, Kleidertrachten, etc. 4 Bde. Stendal, 1783–1786. Bd.1. Vorbericht. III–V.o. – Különösen óvakodjon az utas a három káros 'W'-től: Wein (bor), Weiber (nők), Würfel (kocka); csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a magyar utazási irodalomban ugyanez a négy káros 'k'-ként szerepel: „kártya, kocka, kurva s kupa”. Az apodemikákról általában: *J. Stagl*: Der wohl unterwiesene Passagier. In: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Hrsg. von B. I. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman. Berlin, 1980. 353–384.o.; Ugyanebben a tanulmánykötetben: *H. Witthöft*: Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert. 39–50.o.; *C. Neutsch*: Die Kunst, seine Reisen wohl einzurichten. Gelehrte und Enzyklopädisten. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 146–152.o.
12. *Vö. W. Martens*: Zur Einschätzung des Reisens von Bürgersöhnen in der frühen Aufklärung (am Beispiel des Hamburger „Patrioten” 1724–26). In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 34–49.o. – Az utazás polgárosodásáról vö. még: *P. J. Brenner*: i. m. 151–161.o.; *K. Laermann*: Raumerfahrung und Erfahrungsraum. Einige Überlegungen zu Reiseberichten aus Deutschland vom Ende des 18. Jahrhunderts. In: Reise und Utopie. Zur Literatur der Spätaufklärung. Hrsg. von H. J. Piechotta. Frankfurt am Main, 1976. 57–97.o., itt: 77–93.o.; *W. Griep*: i. m. 742–743.o.
13. Entwurf zu einem Reise-Collegio von *A. L. Schlözer*... 11–14.o.
14. *Vö. H. E. Bödeker*: i. m. 93–98.o.; *G. Robel*: i. m. 11–12.o. – Az utazás pedagógiai értékéről vö.: *B. Panzer*: Der philanthropische Wegweiser durchs Leben. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 159–165.o.
15. *Vö. A. Hartmann*: Reisen und Aufschreiben. In: Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. von H. Bausinger, K. Beyrer und G. Korff. München, 1991. 152–159.o.
16. Historische und geographische Beschreibung des Königreichs Slawonien und Syrmien, sowohl nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen. 2 Bde. Aus eigener Beobachtung und im Lande selbst gemachten Wahrnehmungen entworfen von *Friedrich Wilhelm Taube*. Leipzig, 1777. Vorrede. 5.o.
17. *Vö. K. Laermann*: i. m. 85–91.o.; *K. Beyrer*: Des Reisebeschreibers 'Kutsche'. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 50–90.o., itt: 55.o.
18. *Albrecht von Haller*: Vom Nutzen der Reisebeschreibungen. (Vorrede zur Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen. 11 Bde, Göttingen, 1750.) In: Albrechts von Haller Tagebuch seiner Beobachtungen über Schriftsteller und über sich selbst. Bem, 1787. 133–139.o., itt: 137–138.o.
19. Lásd 7. jegyzet.
20. A nagy gyűjteményes kötetekről: *P. Boemer*: Die großen Reisesammlungen des 18. Jahrhunderts. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Hrsg. von A. Maczak und H. J. Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 65–72.o. – Az útikönyvekről és az utazás művészetéről értekezõ kézikönyvekről vö. *U. Kutter*: Zeiller – Lehmann – Krebel. Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuchs und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert. In: Reisen im 18. Jahrhundert. Hrsg. von W. Griep und H-W. Jäger. Heidelberg, 1986. 10–33.o.; *R. S. Elkar*: Reisen bildet. Überlegungen zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts. In: Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Hrsg. von I. B. Krasnobaev, G. Robel und H. Zeman. Berlin, 1980. 51–82.o.
21. Heinrich Heine nevezte így Nicolait. *H. Heine*: Die romantische Schule. (A romantikus iskola, 1836) In: H. Heine: Werke und Briefe. 10 Bde. Berlin und Weimar, 1972. Bd. 5. 81.o.
22. Allgemeine Deutsche Bibliothek. 69/1786. 619.o.
23. *Vö. K. Laermann*: i. m. 79.o.

24. Például: *E. R. Rothens Memorabilia Europae...* Előszó. 4–9.o. – Tanulmány megnézni a fentebb (16. jegyzet) idézett *F. W. Taube* útleírásának hosszú tartalomjegyzékét is. A század végére tökéletesé váló kérdéskatalógus felülmúlhatatlan példája: *Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers; with further Observations on the Means of preserving the Life, Health & Property of the unexperienced in their Journeys by Land and Sea. Also a Series of Questions, interesting to Society & Humanity, necessary to be proposed for Solution to Men of all Ranks & Employments & of all Nations and Governments, comprising the most serious Points relative to the Objects of all Travels.* [...] 2 Vol. By *Count L. Berchtold*. London, 1789., amely több mint 400 oldalon keresztül sorolja fel a kérdéseket.
25. Dr. Johann Reinhold Forster's und seines Sohnes Georg Forster's Reise um die Welt... 13.o.
26. *P. J. Brenner*: i. m. 152.o.; *K. Beyrer*: i. m. 68–69.o. – Részletesebben: *W. Stewart*: *Die Reisebeschreibung und ihre Theorie in Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn, 1978. 76.o., 157.o.
27. *K. Laermann*: i. m. 77–78.o.
28. *K. Beyrer*: i. m. 81–82.o.; *P. J. Brenner*: i. m. 156.o., 196.o.; *W. Griep*: i. m. 748–750.o., 755–757.o.
29. Vö. *W. Stewart*: *Gesellschaftspolitische Tendenzen in der Reisebeschreibung des ausgehenden 18. Jahrhunderts*. In: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Hrsg. von *W. Griep* und *H-W. Jäger*. Heidelberg, 1983. 32–47.o., itt: 38–47.o.
30. *P. J. Brenner*: i. m. 163.o., 182–183.o.; *Gyömrei Sándor*: i. m. 44–46.o., 82–85.o.
31. *P. J. Brenner*: i. m. 163.o.; *H. Segeberg*: *Die literarische Reise im späten 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Gattungstypologie*. In: *Reise und soziale Realität am Ende des 18. Jahrhunderts*. Hrsg. von *W. Griep* und *H-W. Jäger*. Heidelberg, 1983. 14–31.o., itt: 20–21.o.; *W. Griep*: i. m. 746.o. – A fiktív, kalandos, egzotikus útleírások iránt a felvilágosodás nem sok érdeklődést mutatott, azokat a szórakoztató irodalom, a (haszontalan) regény kategóriájába sorolta.
32. *J. W. Goethe*: *Wilhelm Meister vándorévei avagy A lemondók*. Budapest, 1983. Fordította: Tandori Dezső. III. 9. 421.o.
33. *Der Nach Engelland reisende Curieuse Passagier...* von *J. B. Küchelbeckern*. Cap. I. 1.o.
34. A posta kiépüléséről vö. *K. Laermann*: i. m. 72–75.o.; *K. Beyer*: i. m.; *Th. Brune*: *Von Nützlichkeit und Pünktlichkeit der Ordinari-Post*. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger*, *K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991., 123–130.o.
35. *Reise-Allmanach. Enthaltend die Postcours von Wien nach den vomehmsten Reichen, Residenzen, Handelsplätzen, Lustörtern, Bädern etc. und anderen einem Passagier nöthigen Nachrichten*. Wien, 1773. III.o. – *A. L. Schlözer* szerint (Entwurf zu einem Reise-Collegio... 8.o.) a világ minden civilizált részén működik posta, és ebből következik, hogy ahol nincsen posta (például Ázsia és Afrika), az nem is lehet civilizált vidék.
36. A magyarországi postahálózatról: *Reise-Allmanach. Enthaltend die Postcours von Wien...; Neu bearbeitetes POST und REISEBUCH durch die k.k. Erblände, einem großen Theil des röm. Reichs, ganz Italien, Sachsen, Preussen, samt den Routen nach St. Petersburg, Schweden und Dänemark.* [...] Mit höchster k.k. Hof Directorial Erlaubnis verfasst und herausgegeben von *Anton Lenz*, k.k. Obersten Hofpostamtsakzessisten. Wien, 1796.; *Neustes Postreisebuch von Anton Lenz*, Wien, 1809. – A postáról és a magyarországi közlekedés helyzetéről a továbbiakban: *Antalfy Gyula*: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1975. 215–232.o., 258–262.o.; *Üő.*: *Így utaztunk hajdanában*. Budapest, 1943. (Térképet közöl az 1740-es évek főbb magyarországi postavonalairól: XVIII–XIX.o.)
37. Vö. *Th. Brune*: i. m. 126.o.
38. Uo. 127.o.
39. Vö. *D. Richter*: *Die Angst des Reisenden, die Gefahren der Reise*. In: *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. von *H. Bausinger*, *K. Beyrer* und *G. Korff*. München, 1991. 100–108.o.
40. *Lady Mary Wortley Montague levele Duna menti újtjáról (1717)*. In: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte: Szamota István*. Budapest, 1891. 454.o.; a levél teljes szövegét közli: *Angol és skót utazók a régi Magyarországon. 1542–1737. Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Gömöri György*. Budapest, 1994. 105–109.o.
41. *Entwurf zu einem Reise-Collegio von A. L. Schlözer...* 15.o.
42. Vö. *W. Kessler*: *Kulturbeziehungen und Reisen im 18. und 19. Jahrhundert*. In: *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*. Hrsg. von *W. Kessler*, *H. Rietz* und *G. Robel*. Berlin, 1982. 263–290.o., itt: 268.o.; *H. Lambrecht*: *Der Blick auf das Fremde. Eine Skizze über Ungarn und die deutschsprachige Reiseliteratur der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In: *Jahrbuch der ungarischen Germanistik*. 1992. Hrsg. von *A. Mádln* und *H-W. Gottschalk*. 89–105.o., itt: 89.o.
43. *A. Schmidl*: *Reisehandbuch durch das Königreich Ungarn mit den Nebenländern und Dalmatien, nach Serbien, Bukarest und Constantinopel*. Wien, 1835. 20.o., 15.o.
44. Terjedelmi okokból nincsen mód sem az utazók bemutatására, sem útleírásaik ismertetésére. Mindenesetre közöljük a nyomtatásban, könyv alakban megjelent útleírások bibliográfiáját. A későbbiekben

is ezekre a szerzőkre hivatkozunk. – A bibliográfiában nem szerepelnek az osztrák, vagy életük nagy részében Bécshez kötődő útleírók és munkáik, pl. *I. E. BORN, F. J. SULZER* stb.

ARNDT, Ernst Moritz: Reisen durch einen Theil Deutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1789 und 1799. 4 Bde. Leipzig, 1804.² – Magyarul ismerteti: Hajnal István. (Lásd 1. jegyzet.)

BRÜCKMANN, Franz Ernst Magyarországról írott észrevételeit és elsősorban természettudományos megfigyeléseit nem adta ki könyvben; ezek részben Brückmann leveleiben, részben különböző tudományos folyóiratoknak írott cikkeiben, szétszórva olvashatóak. Bibliográfiájukat közli: *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. 1711–1825. Budapest, 1954. 22.o.

(DIELHEIM, Johann Hermann): Antiquarius des Donau-Stroms oder Ausführliche Beschreibung dieses berühmten Stroms, von seinem Ursprung und Fortlauf, bis er sich endlich in das schwarze Meer ergießet; nebst allen daran liegenden Festungen, Städten, Marktflecken, Dörfern, Klöstern und hineinfallenden Flüssen bis ins verflossene 1784. Jahr accurat beschrieben. Zum Nutzen der Reisenden und andern Liebhabern zusammen getragen und ans Licht gestellet von Johann Hermann DIELHEIM. Frankfurt am Mayn, 1785.

DI DONAU-RISI, Das ist: Kurzverfasste Nachricht von denen Strömen, Flüssen und Bächen, welche der Donau zugebracht werden, von derselben Ursprung, bis an das Fuxinisch- und schwarze Meer, nebst denen angränzenden Provinzen, Städten, Schlössern und Vestungen etc. Jedermänniglich, und besonders denen Reisenden sowohl, als der Jugend, zum nützlichen Gebrauch in dieses bequeme Format gebracht von *J. F. F. Regensburg*, 1760. – A szerzőt nem ismerjük.

(DREYSSIG, Karl Ehrenfried): Reisen des grünen Mannes durch Deutschland und Ungarn. 2 Bde. Halle, 1788–1791.

(FERBER, Johann Jakob): Physikalisch-Metallurgische Abhandlungen über die Gebirge und Bergwerke in Ungarn, von Johann Jakob FERBER. Berlin und Stettin, 1780.

(GESELLIUS, Georg) Poetischer Aventurier. Eine merkwürdige Erscheinung von einem auf Abenteuer reisenden deutschen Dichter. In: Historisch politisches Journal der kaiserl. königl. Erblande. Heft III. für den März 1792. (Wien) 325–335.o.

(HOFMANNSEGG, Johann Centurius Graf von) Gróf HOFMANNSEGG utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Némethől fordította és bevezette Berkeszi István. Budapest, 1887. – A német eredeti címe: Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Grenze. Ein Auszug aus einer Sammlung von Original-Briefen. Hg. von Ch. Jähne. Görlitz, 1800.

(JENNE, Franz): Herm JINNI's Reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer. Pest, 1788.

KEYSSLER, Johann Georg: Neueste Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, die Schweiz, Italien und Lothringen, worinnen der Zustand und das Merkwürdigste dieser Länder beschrieben, und vermittelt der Natürlichen, Gelehrten und Politischen Geschichte, der Mechanik, Maler- Bau- und Bildhauerkunst, Münzen und Alterthümer, wie auch mit verschiedenen Kupfern erläutert wird. Neue und vermehrte Auflage, welche mit Zusätzen und mit einer Vorrede von dem Leben des Verfassers begleitet hat M. Gottfried SCHÜTZI. Hannover, 1751.²

KLEEMANN, Nikolaus Ernst: Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova, durch die Butschiak-Tartarey in die Grimm, dann von Kaffa nach Constantinopel, nach Smima und durch den Archipelagus nach Triest und Wien, in den Jahren 1768. 1769. und 1770. Leipzig, 1773.²

(KÜCHEL, Johann Michael): Das Reisejournal des Architekten Johann Michael KÜCHIL aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. Közli: GARAS Klára. In: Acta Historiae Artium. XXII. 1976/1–2. 149–154.o.

KÜTTNER, Carl Gottlob: Wanderungen durch die Njederlande, Deutschland, die Schweiz und Italien in den Jahren 1793 und 1794. 2 Bde. Leipzig, 1807.²

LEBPRECHT: Reisen nach St. Petersburg, einen Theil von Deutschland, Frankreich, Kroatien, Slavonien, Italien, die Moldau, Wallachei, Siebenbürgen und Ungarn, nebst einem Reise-Journal der Donaufahrt von Essegg bis ans schwarze Meer. Pest, 1790. – Az útleírás szövege teljes egészében megegyezik a Kleemann név alatt korábban megjelent útleírással.

LEHMANN, Johann: Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. Dünkelspiel und Leipzig, 1785. – A Lehmann álnév Christoph Scippet takarja.

NICOLAI, Friedrich: Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781. Nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten. Bd. 6. Berlin und Stettin, 1785.

(RIESBECK, Kaspar): Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland An seinen Bruder zu Paris. Uebersetzt von K. R. 2 Bde. Zürich, MDCCCLXXXIII.

(RETSCHIR, Wilhelm): Der Sächsische Robinson, Oder Wilhelm RITSCHERS, eines gebornen Sachsens, Wahrhaftige Beschreibung seiner in die acht und zwanzig Jahr von Leipzig aus, durch

Holland, Engelland, Franckreich, Spanien, Portugall, die Barbarey, Griechenland, Serbien und Ungam gethanen Reisen, Wobey er vielen wunderbaren Glücks- und Unglücks-Fällen, zweymal durch Schiffbruch, auch sonst den äussersten Lebens-Gefahren unterworfen gewesen, wovon ihn aber die sonderbare Vorsorge des Höchsten allezeit glücklich errettet, und endlich gesund in sein Vaterland zurück gebracht, von ihm selbst ans Licht gegeben. Leipzig, 1744.

(RETSCHIR, Wilhelm:) Der Sächsische Robinson, Oder Wilhelm RETSCHIRs Wunderliche Reise, Über Oesterreich, Hungam, Türckey, nach Constantinopel, über Palästina nach Mecha und Egypten, und durch Barbarien, Griechenland. Endlich von Italien zurück nacher Sachsen, darinnen seine abermalige Selaverey und wunderliche Begebenheiten ausführlich von ihm selbst beschrieben, und dabey noch allerhand artige Zufälle, so einem ieden in der Fremde begegnen können, beygefüget werden. Zweyter Theil. Leipzig, 1747.

SEIPP, Christoph: Reisen von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungam nach Siebenbürgen und von da zurück nach Preßburg. In drey Abtheilungen. Frankfurt und Leipzig, 1793.

(SIMPERT:) Diarium, Oder: Außführliche curiose Reiß-Beschreibung von Wien nach Constantinopel und von dar wider zuruck in Teutschland/ auch was sich hin- und wider merckwürdiges dabey zugetragen, Des Hochgebohenen Grafen und Herm/Herm Wolfgang, Grafens zu Oettingen etc. der Röm. Kayserl. Majest. etc. Geheimen-Rath/ Cammerer und Reichs-Hof-Raths Praesidenten etc. Welche Seine Hoch-Gräfl. Excell. Als Ihre Röm. Kayserl. Majest. Groß-Bottscaffter den 20. Octob. An. 1699. angetreten, und An. 1701. den 29. Jan. glücklichen vollendet. Beschrieben von SMPIRTO, deß löbl. Gotts-Hauß Neresheim, Ord. S.Benedicti, Abbt/en/ als Ihre Excell. deß Herm Groß-Bottscaffters bey erst-ermelt-vorgewester Gesandschafft Praelato Domestico etc. Augspurg, 1701.

WILLEBRANDT, Johann Peter: Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande, in Frankreich, England, Dänneemark, Böhmen und Ungam. Mit einer Vorrede herausgegeben von Gottfried SCHÜTZL. Hamburg, 1758.

45. Vö. A. Maczak: i. m. 315.o.; P. J. Brenner: i. m. 30.o.
46. Vö. G. Robel: i. m. 21–24.o.; A. Maczak: i. m. 315–316.o.; H. Witthöft: i. m. 39–50.o., itt: 41.o.; Haraszti Sándor–Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Budapest, 1963. Makkai László Bevezetője. 14.o.; Szamota István: i. m. Előszó. 3.o.
47. Vö. G. Robel: i. m. 21–24.o.; M. Harbsmeier: Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-antropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Hrsg. von A. Maczak und H. J. Teuteberg. Wolfenbüttel, 1982. 1–31.o.
48. Vö. Makkai László: i. m. 14.o.; A. Maczak: i. m. 316.o.
49. H. A. O. Reichard's Passagier auf der Reise in Deutschland, der Schweiz, nach Venedig, Amsterdam, Brüssel, Kopenhagen, Paris, St. Petersburg und Stockholm, Mit besonderer Berücksichtigung der vorzüglichsten Badeörter, der Gebirgsreisen, der Donau- und Rheinfahrt. Ein Reise-Handbuch für Jedermann. Berlin, 1839¹⁰. (1801¹) 2.o.
50. Uo. 6.o.
51. Vö. Kosáry Domokos: A „Fiatl Magyarországnak” nyugati szemmel. In: Magyarságtudomány. II. 1936/1. 115–125.o., itt: 115.o.
52. Vö. Birkás Géza: Francia utazók Magyarországon. Szeged, 1948. 3.o.
53. Voltaire: Essai sur les moeurs. XC. fejezet. Idézi: Birkás G.: i. m. 72–73.o.
54. Lásd 44. jegyzet.
55. Vö. G. Györffy Katalin: i. m. 33.o.
56. Például (a 17. század végétől a 19. század elejéig): Delineatio provinciarum Pannoniae et Imperii Turcici in Oriente. Eine Grundrichtige Beschreibung des ganzen Aufgangs, sonderlich aber des Hochlöblichen Königreichs Ungam/ und der ganzen Türckey [...] dem Leser zur Belustigung und Nachricht an das Liecht gegeben Durch J. Ch. Wagner/ Noriberg. Augspurg, Anno M.DC.LXXXIV. 1–2.o.; Der Politische Katholische Passagier durchreisend Alle hohe Höfe/ Republiken/ Herrschafften und Länder der ganzen Welt. [...] Alles aus denen neuesten Politicis, Geographis, Historicis, Genealogis und andern wohl fundirt geschriebenen Büchern mit sonderbarem Fleiß zusammen getragen/ und in ein kurzes wohlverständiges Compendium verfasst von J. J. Pokh. 2 Bde. Augspurg, 1718. Bd. 2. 1082–1101.o.; E. R. Rothens Memorabilia Europae... 432–433.o.; Merkwürdige Historische Nachrichten Von denen Bey den jetzigen Kriegen, Von neuen bekannt gewordenen Völcckern, In welchen deren Charakter, Kleidung, Sitten, Gewohnheiten, Einrichtung, Waffen, Art zu fechten, Gottesdienst und noch viel andere angenehme und denckwürdige, den Zustand derer gegenwärtig in Krieg begriffenen Völcker betreffende Sachen mehr, Zu Lust und zu Nutz der curiösen Welt, Aus sichern und zuverlässigen Nachrichten aufrichtig beschrieben werden. Jena, 1743. 10–46.o.; D. A. F. Büschings neue Erdbeschreibung. 5 Bde. Schaffhausen, 1767–1769. Bd. 2. 428–455.o.; A. Schmidl: Reisehandbuch durch das Königreich Ungam... 7–37.o.
57. A. von Haller: Vom Nutzen der Reisebeschreibungen... 137–138.o.
58. Der Politische Katholische Passagier... von J. J. Pokh. Bd. I. Vorbericht. XIV–XV.o.

18. SZÁZADI FRANCIA ANYANYELVŰ UTAZÓK MAGYARORSZÁGON

„*Hominum natura, novitatis ac peregrinationibus avida est*”
(Plinius)

A francia anyanyelvű országok és a magyar nép között – a földrajzi távolság és az elsőrendűen közös érdekek, problémák hiánya következtében – szoros kapcsolatok nem alakultak ki, és az állandó érintkezés és a kölcsönös informálódás híján az ismeretek gyérek voltak, az egymásról kialakított kép is hézagos, felszínes, estenként kifejezetten torz lehetett csak. Időszakosan ugyan a dinasztikus, vallási, majd a politikai, szellemi, ritkábban a gazdasági kapcsolatok megélnékültek, és ilyenkor több információ áramlott mindkét irányba, mindez azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy az egyik ország köztudatában stabil helyet szerezzen a másik.

A nemzetkép történeti jelenség, tehát a korral együtt változik. Az adott történelmi helyzet, a konkrét társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok, az „uralkodó eszmék”, az értékek kialakult rendszere, a történelmi előzmények döntően meghatározzák alakulását. Nem szabad azonban elfeledkeznünk arról sem, hogy egy ország „image”-ának megrajzolásában az utazók közlései is alapvetőnek mutatkoznak, akik „a maguk hétköznapi világából szerzett – s ott többé-kevésbé be is vált – személyeslelő apparátusukat gátlás nélkül alkalmazták az egész népekre és más társadalmi nagycsoportokra. Ezt a hibát azóta minden turista, utazó megismétli, gondoskodva ezáltal a különböző csoportokra vonatkozó sztereotípiák, tipológiák s karakterisztikák kimeríthetetlen bőségű, de egyéb tekintetben nagyon is szegényes összetételű készletéről.”¹

Az idegent ugyanis helyzete alapvetően megfigyelői szerepre készíteti, és észrevételeit természetesen nem tudja másba, mint saját hazájából hozott megismerési sémákba illeszteni. Az utazó tehát mindannak a megkérdőjelezésére kényszerül, amit az adott csoport tagjai természetesnek tartanak. Pontosan ezek, az idegenek által tett megfigyelések, értékelések azok, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy egy adott korról és adott országról új szempontok szerint gazdagítsuk ismereteinket.

A 18. században az új életviszonyoknak és az új szellemi áramlatoknak (racionalizmus, felvilágosodás, ipari forradalom) köszönhetően megsokszorozódott az utazók korábbi századokhoz viszonyított száma. Annak ellenére, hogy Magyarország nem tartozott ebben az időszakban a legfőbb úti célok közé, az ismeretlen „egzotikum” és a török Európából való kiűzésének közös érdeke mégis számtalan idegent vonzott hazánkba. Ebben a tanulmányban a fenti szempontokat szem előtt tartva, az 1700 és 1789 közé eső időszakban – amit egy francia szerző „a 18. század francia Európája”² névvel illet – hazánk területén járt francia anyanyelvű utazók magyarságképeinek elemzését tűztük ki célul. Annak ellenére, hogy a történettudományban aránylag kevésbé kutatott téma a Magyarországon járt idegenek magyarról alkotott nemzetképeinek vizsgálata, nem érdektelen, hiszen „az első utazókat követő újabb és újabb utazó nemzedékek már az otthon megtanult sémák, sztereotípiák birtokában törvényszerűen »ugyanazt« vélik látni, mint elődeik”³, és így a például a 18. században hazánkban járt látogatók véleménye egészen napjainkig befolyásolja a népünkéről az adott országban kialakított általános nézeteket.

Az utazások sajátosságai a 18. században

Az utazás, az ismeretlen helyek felfedezésének élménye már igen régen összefonódott az emberek történetével, a legrégebbi írásos emlékek is erről tanúskodnak. Az utazást a tapasztalás, a tanulás egyik fontos eszközének tartották.

A 18. században az utazások új körülményei megváltoztatták a korábbi útra kelési típusok (zarándoklatok, missziós utak, hivatalos küldöttek, diplomaták, diákok stb.) gyakoriságát, a társadalomban való elterjedtségét és céljait. Az új polgári ideológia megjelenésével divattá vált a világlátás, ami nagyobb tömegeket mozgatót meg, mint a korábbi századokban. Az „utazási láz” növekedéséhez hozzájárultak az új életviszonyok, az utak minőségének javulása és a közlekedési eszközök fejlődése is. Az utazások célját illetően is változást hozott a század. A korábbiakhoz képest eltérően, a tanulmányút új válfaja jelent meg, amelynek célja már nem a személyiség tökéletesítése, hanem a kész szakemberek kutatóútja volt új ismeretek szerzése érdekében.⁴ A 18. századtól kezdve lassan az egyetemi tartózkodással egybekötött tanulmányutak mellett, melyek során a fiatalok nevelésük lezárásaként megismerkedtek idegen országokkal és lakóikkal, szokásaikkal, hagyományaikkal, politikai és gazdasági berendezkedésükkel, történelmükkel, esetleg nyelvükkel, egyre jellemzőbbé váltak az ún. „tudós-utazások”, melyek résztvevői konkrét célokat tűztek ki maguk elé, könyvtárlátogatásokat, ókori emlékhelyek felkeresését stb.⁵ Hatalmas mennyiségű adathalmazt gyűjtöttek össze a beutazott területek múltjáról, kultúrájáról, szokásairól, népességéről, politikai berendezkedéséről stb. Ennek az utazási típusnak továbbfejlesztett változata az ún. „enciklopédikus” út, amelynek célja az utazás alatti tapasztalatok, megfigyelések, vizsgálatok és információk lejegyzése, teljes leltárba szedése. A 18. század végére szinte nincs olyan utazás, amelyet nem olyan szándékkal kezdtek meg, hogy a végén könyvet írjanak róla.

A 18. századi útleírások fajtái

A korabeli felfogás szerint az útikönyv, útleírás olyan mű, mely a saját úti élményeket rögzíti naplószerűen, az utazó elmeséli, mikor és hogyan jutott az egyik helyről a másikra, milyen különlegességekkel találkozott. Kevés azonban a kimondottan irodalmi igénnyel készült útleírás. A korábbi századok objektivitásra törekvő hagyománya mellett a 18. századi útleírásokban szabad teret nyert a kritika a saját és a többi országgal szemben. Ezen új szemlélet alapjául a felvilágosodás eszméi szolgáltak. „A felvilágosodás ugyanis – kifejezőbben – minden gondolat mozgásba lendülése. A klasszikus kor mentális struktúrái lassan módosulnak, új, gazdag, változatos és sokrétű civilizációnak adva életet. Problematikussá válik a politika és a vallás, a történelem pedig a tudás első vonalába emelkedik. Elsőprő lesz a tudományok elsőbbsége és autonómiája. Megkezdődik a hagyományosra épült területek fokozatos kulturális felzárkózása. Meg aztán a lélek zugaiban egy újfajta vallási érzékenység.”⁶ Mindezek az eszmék nem csupán befolyásolták az általunk tárgyalt korszak utazóinak gondolatvilágát és ezen keresztül az idegen országban tett megfigyeléseit, feljegyzéseit is, hanem az eddigittől eltérő szempontok szerint megírt, esetenként kiadott, sokszor elsősorban a tudományosságot, a racionalitást szem előtt tartó úti beszámolók születtek.

Az úti élményeket a legváltozatosabb formákban jegyezték le és adták ki. A legkedveltebb műfajok a naplók és az akkoriban különösen divatos levélforma.

Egy másik csoportot alkotnak az ún. „apodémikák”, útikönyvek, melyek „szamba veszik az utazás mellett és ellen szóló érveket, gyakorlati tanácsokat, országleírásokat adnak (természeti adottságok, történet, alkotmány, lakosság, lát-nivalók), valamint útmutatást a megfigyelésekhez és azok írásbeli rögzítéséhez. A műfaj leértékeli a másodkézből való szóbeszéd jellegű híreket és az emlékezetre való hagyatkozást, propagálja a megfigyelést és a feljegyzések vezetését. Az elsődleges tapasztalatok jegyzeteinek tematikus bontásban való átvezetését egy szimmetrikus beosztású másik könyvbe már az utazás során javasolja ezt az elmélet. Magának a rendszerezésnek kezdettől fogva különféle sémáit ajánlották. A lényeg azonban az útinaplók és a közlésre is szánható beszámolók számának megsokszorozódása az apodémikus irodalom indíttatására. Ezek a művek kezdettől fogva a latin mellett nemzeti nyelveken is megjelentek. A 18. század végére a műfaj ellaposodik, gyakorlatilag inkább használják az utazó fiatal főurak udvarmesterei, mint ők maguk. A késői szakaszban a legkülönfélébb utazók, így pl. vándorló kézműveslegények számára is készültek apodémikus útmutatók. A műfaj utóvirág-zása a 18. század közepén a polgári utazók tanulmányúthoz kapcsolódik.”⁷ Ezeknél az útikönyveknél az aktualitás és a megbízhatóság lényeges követelménynek számított, ezért a köteteket többször is friss adatokkal kiegészítették.

Francia anyanyelvű utazók, akiknek köszönhetően nem vált teljesen elfeledetté a 18. századi Magyarország

Magyarország területén nagy számban járnak diplomaták, többek között számos francia,⁸ hisz az Oszmán Birodalom felé az egyik legkézenfekvőbb útvonal itt vezet keresztül. A török elleni háborúk idején ugyanakkor nem csak a követjárás volt a jellemző. A török elleni küzdelemben nem egy igen távolról érkezett katona, kalandor vetődött magyar földre. XIV. Lajos francia király a Bourbon-Habsburg szembenállás ellenére – hogy a keresztyénység védelmezőjének tekintésük – hateraz francia önkéntest küldött a török ellen Magyarországra Coligny vezetésével. Ebben az időben Franciaországban a közvélemény tájékoztatására már létezett egy hente kétszer megjelenő újság, a *Gazette*, így a magyar nevek, mint például: Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Thököly Imre nem voltak teljesen ismeretlenek a franciák előtt. Franciaországban különösen kedvelté vált Thekely (Thököly), több életrajzi mű megjelent róla,⁹ hisz a Napkirály politikájába szervesen beleillett, mivel a Habsburgok ellen hadakozó magyar alakjának bemutatása ideológiai alapot biztosított a bécsi udvar elleni francia törekvéseknek. Ezt a Thököly iránti lelkesedést érzékelhetjük az egyik nagy utazó diplomata, Aubry de la Motraye 1727-ben, Hágában kiadott emlékirataiban is: „Az első alkalommal, amikor meglátogattam, nemcsak ebédre, hanem vacsorára marasztalt. Egyike volt a világ legboldogabb természetű embereinek.”¹⁰

Thököly mostohafia, II. Rákóczi Ferenc kapcsolatai Franciaországgal igen ismertek, mégis érdemes azok közül a franciák közül, akikkel Rákóczi fejedelem érintkezett, kiemelni Desalleurs tábormok, francia követ titkárát, Chamillard de l'Hommeau-t, aki részletesen megírta 1704–1705-ben tett utazásának történetét.¹¹ A feljegyzések értékes információkat adnak a kor Magyarországnak mind belpolitikai, mind külpolitikai helyzetére vonatkozóan. Érdekes adatokat találhatunk arra, hogy a török Porta miként, milyen eszközökkel gátolta az Adriai-tenger felől érkező diplomaták Rákóczihoz való igyekvését. Az ügyintézés három hétbe telt, mert meg kellett vámi, míg a konstantinápolyi határátlépési engedély eljutott a

belgrádi béghez, de ezután is hosszú időbe telt, míg a francia követség végre megérkezett Rákóczihoz Egerbe. Chamillard részletesen beszámol élményeiről. Az útjában előforduló városokat aprólékosan leírva ismerteti. Így például Debrecenről ezt írja: „Ez egy olyan város, mely önmagát köztársaság módjára kormányozza, egy főbírónak, s más tisztviselőknek fennhatósága alatt, akiknek a kormányzásra gondjuk van. Nagyon gazdag, mert Magyarországgal és Törökországgal élénk kereskedelmet űz mindenféle árucikkkel, erős helyőrsége van, és szükség esetén, mint hallottam, több mint 10 000 fegyveres embert tud harcba állítani.”¹²

Chamillard 1705 októberében ért haza Párizsba, ahol később naplója nyomtatásban is megjelent. Írásának nagy hatása volt a magyar ügyekkel foglalkozók körében Franciaországban. Ez a mű többek között Le Noble,¹³ Rákóczi első francia életrajzírójának is forrásul szolgált, és jelentős mértékben hozzájárult, hogy a távoli Magyarországról hírek jussanak el francia nyelvterületre.

A szatmári békeszerződés és a majtényi síkon való fegyverletétel után Magyarország megszűnik hadszíntér lenni, és történetében nagyszabású eseményekben kevésbé bővelkedő korszak köszöntött be. Európa-szerte, így Franciaországban is egyre inkább „terra incognita”-vá lett a Kárpát-medence, hisz az Utrechtben 1713. április 11-én, illetve 1714 márciusában Rastattban megkötött békeszerződések nyomán politikai értelemben is érdektelen területnek számított. Bécszet tekintették a korban a művelt világ, Nyugat-Európa határának, és Magyarországot a Habsburg-birodalom részeként tartották számon, ezért a térségbe érkezők nem tartották fontosnak, hogy a Kárpát-medencébe látogassanak.

Mindezek ellenére akadtak francia anyanyelvűek, akik elvetődtek a Kárpát-medencébe. Ezek között elsőként, kronológiai sorrendben, Montesquieu érdemel figyelmet. A Törvények szelleme megszületése előtt a francia filozófus körutazást tett Európában, hogy megismerhesse az egyes államok politikai-társadalmi berendezkedését, életmódját, szokásait. Ahhoz, hogy a „régie és modern népek sorsának váltakozását, vagy törvényeit közvetlenül a helyszínen tanulmányozza, kritikai és bölcselő vizsgálat alá vegye az azokban végbement nagy történeti változások okait vagy következményeit... diplomáciai pályára akart lépni”¹⁴, ezért Lord Waldgrave angol követ társaságában 1728 áprilisában útra kelt Párizsból Bécsbe. A császári udvarban való tartózkodása idején látogatott Magyarországra.¹⁵ Elsőrendű célja saját megfogalmazása szerint, nem túl hízelgő módon, a következő volt: „Azt mondtam, hogy akarom látni Magyarországot, mert Európa minden országa olyan volt, mint Magyarország ma, és látni akarom atyáink erkölcsseit.”¹⁶ Összességében hazánkban három hetet tartózkodott. Először Pozsonyba látogatott, ahol többek között a nádorral, Pálffy Miklóssal, Esterházy Imre esztergomi érsekkel találkozott. Részt vett az országgyűlés ülésén is, és megállapította: „látni lehet, hogy az Ausztriai Ház szünet nélkül azon dolgozott, miként nyomhatja el a magyar nemeséget...”¹⁷ Mulatott a magyarok címkorságán: „Örülök annak, hogy egy magyar lakájt szerezhettem, aki minden pillanatban illustrisnak vagy superillustrisnak nevez, aki amikor szidom, acellissimus címmel nyugtatgat, és amikor nyomorúságos levest szolgál fel, a magnificus címmel.” Ezekben a sorokban az idegeneknek „a szuperlatívuszok leglírabb népének jelleméről”¹⁸, a magyarságról vallott általános megállapítását láthatjuk. A külföldiek szerint ez a címkorság egy „földbe gyökeröző naiv konzervativizmusnak, másrészt bizonyos pompázni vágyó, teátrális hajlammal”¹⁹ az ötvözte a magyarokban.

Montesquieu, mint természetudós, másodlagos céljának Magyarországon a felvidéki bányavárosok végiglátogatását tartotta. Mint ahogy alább látni fogjuk, nagy lelkesedéssel járta végig a Kárpát-medence északi részén található nagyobb

bányákat, az ott szerzett tapasztalatairól részletes beszámolókat írt. Az ország termékenysége, ugyanakkor az átlagember szegénysége is feltűnik a filozófusnak. Sajnos naplója, amit erről az útszakaszról jegyzett fel, a Németországról és Itáliáról írtakkal ellentétben, nem maradt ránk, így csak levelezéséből és műveiben található megjegyzésekből állíthatjuk össze Montesquieu Magyarország-képét. Így például az ország termékenységéről a véleménye a következő sorokból derül ki: „Ő [herceg Melfi apát] azt mondta, hogy a milánói tartományban trágya nélkül semmi nem terem, de a parasztoknak megvan a módjuk és minden ügyességük arra, hogy azt megszerezzék, ellenben Magyarországon csak el kell vetni a gabonát a földre, és megterem. Ez onnan van, mivel Magyarországon a föld nem áll olyan jó művelés alatt, és itt a szántóföldek többet pihennek.”²⁰ A középkortól kezdve feltűnt a hazánkban járt utazóknak, hogy a Kárpát-medence népsűrűsége a nyugati országokhoz viszonyítva nagyon alacsony volt, ami a török pusztításokat csak hallomásból ismerő Montesquieu-t is meglepte az észak-magyarországi fejlett, viszonylag sűrűn lakott területek ismeretében. Montesquieu kritikus szemmel figyelte hazánkat, de megfelelő mennyiségű ismerettel nem rendelkezett ahhoz, hogy az első benyomásain túl átfogó és valóban minden szempontból helytálló képet tudjon adni róla.

Egy kalandvágytól fűtött fiatalember, a 21 éves Pierre de Bauffremont herceg önkéntesnek jelentkezve²¹ a török ellen vezényelt csapatok egyikével járt hazánk területén. 1737. június 10-én indult Párizsból és július 2-án érkezett Bécsbe. Innen indult útnak, hogy csatlakozzon Szerbiában állomásozó lovasezredéhez. Hajóval ment Zimonyig, meglátogatva az útba eső nagy városokat, többek között Budát és Pestet is. Ez az útvonal közkedvelt volt a Magyarországon átutazók számára, hiszen a Duna kiszámíthatóbb és gyorsabb közlekedést tett lehetővé. A herceg feljegyzései szerint a hadjárat szervezetlen volt, amit nem annyira a pénzhiány okozott, hanem inkább a tábormokok közötti nagy ellentét. A fejtelenséget sokszor az Al-Duna menti természeti viszonyok (lápos vidék) is fokozták. Sabác várától kénytelen visszavonulni, mert a délvidéki mocsarak mellett, nagy valószínűséggel, megkapta a váltólázat, és betegen nem folytathatta a hadakozást. Először hajón Pestre küldik, ahonnan még ez év novemberében indult vissza hazájába. Hazatérte után már nem élt hosszan, egészen fiatalon, 1742-ben el is hunyt Chasteli kolostorában, vélhetőleg az előbb említett betegség miatt.²²

1740-ben látogatott el Magyarországra Jean Claude Flachet, a Lyon közelében található saint-chamond-i királyi manufaktúra igazgatója és a lyoni akadémia tagja. Ez a szenvedélyes utazó járt Afrikában, Ázsiában és természetesen Európa legkülönbözőbb országaiban. A Kárpát-medencébe is kíváncsiságból jött. Károly császár temetésére érkezett Bécsbe, ahonnan a Dunántúl meglátogatására indult. Lenyűgözte az ország legnagyobb tava, amiről a következőket állapította meg: „Bővelkedik halakban és a heves szelek miatt a tengernél is veszedelmesebb a halászkra nézve.”²³ Többek között részletesen bemutat naplójában egy dunántúli faluban látott zajos táncmulatságot. A császárvárosban megismerkedett Franciaországból jövő görög kereskedőkkel, akik 90 hajóból álló karavánjukkal indultak útnak, és velük együtt ment Konstantinápolyba. Az utazás során végiglátogatták a Duna partján található jelentős nagyvárosokat (pl.: Esztergom, Buda). Budán különösen lenyűgözték a termálfürdők, és mint írja „a fürdők sok betegnek visszaadták már az egészségét.”²⁴ Flachet minden iránt érdeklődött. Leírta, hogyan épülnek a falusi házak, hogyan vernek hidat a mocsarakban, hogyan préselték a szőlőt stb. Általában elég lesújtó véleménnyel van az országról. Főleg a mocsarak nagy számára és az utak járhatatlanságára panaszkozik.

1764-ben betiltották a jezsuita rend működését a francia nyelvterületen.²⁵ A belga rendtartomány felosztása után a Trencsényben állomásozó Reinhart tábornok hívására érkezett Magyarországra 1765-ben François Xavier de Feller,²⁶ aki a korban rendjének egyik legkiválóbb és legtevékenyebb tagja volt. Sok hittudományi és bölcsészeti munkát adott ki és több szótárat, folyóiratot is szerkesztett. Mikor mint világi pap visszatért Belgiumba, röplapokban és folyóiratokban támada a jozefinista reformokat, amivel nagy hírré tett szert hazájuk szabadságáért küzdő honfitársai körében.²⁷

Szenvedélyes, fáradtságot nem ismerő, minden iránt érdeklődő utazó volt, jóformán az egész Kárpát-medencét bejárta. Élményeit saját bevallása szerint barátja kérésére és maga szórakoztatására naplószerűen jegyezte fel (mindent jelen időben írt le, mint ahogy egy személyes naplót volt szokásban),²⁸ ami később nyomtatott formában is megjelent Liège-ben, „Itinéraire du voyage de l'abbé Feller en diverses parties de l'Europe” címmel. Feller Nagyszombatban telepedett le elsőként, és a jezsuiták magyarországi fellegréből, egyetemi városából gyakran tett felvidéki kirándulásokat. Feller egyik célja Montesquieu-höz hasonlóan a messze földön ismert bányák meglátogatása volt. A felvidéki városokat sorra végigjáró Feller ellátogatott még 1766-ban Pest-Budára is. Buda 1714-ben La Motraye szerint két városrészből állt, egy felsőből és egy alsóból. Ez utóbbi nyitott, sűrűn lakott, sok a szlavóniai és a szerb. Néhány török család is él ebben a városrészben, ők felügyelnek a híres fürdőkre. A város nyugati részén még áll a két mecset, amelyeket templommá alakítottak.²⁹ Az 1740-es években Flachat megállapítja Budáról, hogy a legutolsó ostrom óta a várat szépen rendbe hozták. A külső védműveket mind helyreállították, de a város falain még sok a tennivaló. Feller 1766-ban a következőket írta Budáról: „milyen csodálatos ennek a városnak a fekvése”, véleménye szerint Luxembourgéhoz hasonló: „Luxembourgé különleges, de Budáé méltóságteljes” – írja.³⁰ Ő is megjegyzi, hogy az 1686-os ostrom idején végbement nagy pusztítás nyomai még láthatók. A belga jezsuita szerint Pesten látható Európa legszebb épülete, mégpedig az invalidusok háza, ahol az irgalmas rendiek gondoskodnak a betegekről.

Feller Pest-Budán kívül számos helyen megfordult, eljutott többek között a Balatonhoz is, amiről Flachat-hoz hasonlóan, így nyilatkozik: „Azt hisszük, hogy a tengert látjuk. A vize jó, és a halak óriásiak és kitűnőek. Itt gyakoriak a viharok...”³¹ Külön sorokat szentelt Feller a Balaton halainak részletes leírására is. A nagy utazások után rendre visszatért Nagyszombatba, ahol mint francia anyanyelvűt tanításra kérték fel a szeminariumban. 1766-ban átköltözött Besztercebányára a jezsuita rendházba. Innen kiindulva a Tisza-vidéket barangolta be. Nemcsak Magyarország szerezelt úti céljai között, hanem ellátogatott Besztercéről Bécsbe, Morvaországba és Lengyelországba is. 1767-ben az Andrássy család meghívta Monokra nevelőnek, amit el is fogadott. Nyughatatlansága itt is kitört belőle, és először csak a közvetlen környéken, a tokaji borvidéken kirándulgatott, majd Kasán át egészen Krasznahorka várig utazott, mely Andrássy-birtok volt. Itt kötött barátságot egy Ybarra nevű gróffal. 1768 tavaszán Erdélybe is innen indult. Elsőként Nagyváradra érkezett, ahol legszívesebben tartózkodott, mert vendéglátó jezsuita rendtársai megkülönböztetett figyelemmel vették körül. Nagy barátság fűzte a város püspökéhez, Patachich Ádám báróhoz és Kollonich gróf nagypréposthoz is. Bejárva az erdélyi városokat megismerkedett katolikus és protestáns főurakkal, a Bethlenekkel, Hallerokkal, Telekiekkel. Franciákkal is találkozott, sőt néhány honfitársával is, többek között jezsuita rendtársával, Debreux-vel, aki a Telekiek nevelőjeként működött, és a nagyszombeni híres orvossal, Chenot-val is. Majd spa-

nyolc származású gróf barátja, Ybarra hívására Besztercére utazott. A környéket a gróf társaságában járta be. Többek között megnézték Radnát, ahol a grófnak bányái voltak, és a környező völgyek gyógyforrásait.

Feller 1768 júniusában nagy útra szánta el magát. Rómába indult, teljesen egyedül, lóháton. Ez a vakmerő vállalkozás sok élménnyel gazdagította, melyek érdekes információkat hordoznak a korabeli Magyarország hétköznapi életéről. Utazási körülményei igen rosszak voltak. Mivel szállást ritkán talált, kénytelen volt gyakran a szabad ég alatt aludni. Ennivalót sem tudott mindig szerezni, és hálásan fogadta, ha itt-ott vendégül látták. Nagy örömmel vette, ha falvakra talált, mert ez bizony nem volt olyan egyértelmű a korabeli Magyarországon a török pusztítása után. Egy korábbi útjával kapcsolatban jegyzi fel, hogy Győr mellett „óvatossá kell lenni, nehogy a kéményen keresztül rontson be a házba, mert általában a vidéki házak nagyon szegények és alacsonyak. Belgiumban sertésolnak tartanánk azokat.”³² Az Alföldet keresztülszelve Feller többek között Szegedet is érintette, és ezt jegyezte fel a városról: „Nagyon nagy város, de rosszul megépített, a vára elég jó, erődítményeit még nagyobbítják, mivel a bástyafalak előtt csak tornyok és háromszögű kiugró sáncok vannak.”³³ Ugyanakkor La Motraye 1714-es feljegyzései szerint teljesen romokban állt Szeged. Ez az összevetés is mutatja, hogy lassan kezdi kiheverni Magyarország a török időket a 18. század folyamán. Rómából érkezve Magyarország déli városai közül Pécs és környéke megragadta a francia utazót. Feller így kiált fel a városnak a látván: „Németnek Bécs, magyarnak Pécs!” De Flachat is hasonló elragadtatással mondja: „Magyarországon nem láttam még ehhez hasonló csinos várost.”³⁴

Hosszú útja alatt többször eltévedt, lova már alig tudott járni, de ő még jó erőben volt, annak ellenére, hogy levest is csak nagy ritkán evett. Nagyváradról visszatért Besztercére, hogy még nagyobb kirándulásokat tegyen Kelet-Erdélyben. 1769. július 8-án véglegesen hazaindult szülőföldjére. Előbb visszatért a Felvidékre és Nagyszombattól búcsút véve Csehországon és Németországon át tért vissza Luxemburgba, majd Liège-be.³⁵

Feller útikönyve nem irodalmi ambíciókkal szerkesztett könyv. Az úti feljegyzések keverednek benne hosszú elmélkedésekkel, melyeket latin auktorok és a Bibliából vett idézetek ékesítenek. Feller magyarországi útjainak naplószerű feldolgozásából a lehető legvalóságosabb, legaprólékosabb kép tárul elénk a Kárpát-medence korabeli állapotáról.

1772-ben járt Magyarországon Antoine Joseph Zorn de Bulach, aki XV. Lajos bécsi követének, Louis de Rohannak a magas rangú tisztje volt. Utazásait emlékiratban örökítette meg. Hazánkon keresztül utazott Szlavóniába egy Parcieux nevű francia társaságában, a nagyobb városok érintésével. Ezt a vérbeli katonát elsősorban a katonaság szervezete, elhelyezkedése és élelmezése érdekli, de nagyon éles szemű megfigyelő minden téren. Másodszer Esterházy Ferenc főkancellár meghívására látogatta meg Cseklészt és Eszterházát, a magyar arisztokrata híres kastélyait, de mivel nemigen érdekli a műemlékek iránt, nagyon kevés művészettörténetileg érdekes részletet ismertet, annak ellenére, hogy elbűvölte a látvány: „A földszinti szalon boltíves. A pilléreket s az oldalfalakat, valamint a mennyezetet arany és egyéb különböző színű virágfüzerek díszítik. Egymással szemben két barlang van. A bennük folydogáló víz kedvesen csobog és felfrissíti a szalont...”³⁶ 1772 őszén Esterházy Miklós hercegnél volt vendégségben, ahol részt vett egy nagy vadászon is. Zorn du Bulach tehát elsősorban a magyar arisztokrácia életét ismerhette meg magyarországi utazásai alkalmával.

Hasonlóan Esterházy Ferenc meghívására érkezett a cseklészi kastélyba 1778. június 18-án Le Roy de Lozenbrune udvari tanácsos, főhercegi nevelő, több akadémia tagja. A vendégségben töltött tíz napról levelekből álló, barokk, fellengzős irodalmi alkotásban számolt be, mely még abban az évben meg is jelent Bécsben. Ez a mű Esterházy Ferenchez szólva, elsősorban a kastélyparkot írja le aprólékosan, megalkotóját dicsérve. Az író allegóriába burkolja mondanivalóját, filozófiai elmélkedéseit, amitől a mű elsősorban irodalmivá lesz és kevés történeti szempontból fontos információt tartalmaz.

A 18. század második felében egyre több olyan utazó jelenik meg Magyarországon, akik nem munkájuk végzése során, titkárként, nevelőként, követként, katonaként kerültek a Kárpát-medencébe, hanem tervszerűen utaztak, pontos úti célokkal. Ezek között kell említést tenni többek között az Angliában élő francia protestáns Louis Dutens-ről, aki 1775-ben megjelent útleírásában egy igazi útikalauzt állított össze. Magyarországot Ausztria részeként tárgyalja. Személyesen csak Pozsony környékén járt 1770 körül, itt viszont pontosan feljegyezte a távolságokat és az utazási időt. Fontosabb fogadókat, egyéb látnivalókat is felsorol Magyarországgal kapcsolatban, de elsősorban az északnyugati megyékből. Útikönyve meglehetősen kevés adatot tartalmaz hazánkról a többi bemutatott országgal szemben.

A bányászatról

Szinte mindegyik leírás megemlíti azt a középkor óta visszatérő toposzt, hogy Magyarország a természeti kincsek hazája. A fémek felszínre hozására a magyar bányászat – gépi berendezéseivel együtt – régi hagyományokkal rendelkezett. A magyarországi bányákat nemzetközi színvonalon művelték. „Ezt az erdélyi és még inkább a Garam-vidéki nemesfém kiaknázásában érdekelt bécsi udvar is tőle telhetően támogatta.”³⁷ A bányászat egyike volt ama ritka szektoroknak, melyben a Nyugat elmaradott volt a Kelethez képest.³⁸ Így érthető, hogy a tanulás, a technikák megfigyelése céljából nagy volt az érdeklődés a magyarországi bányák iránt. Mindehhez hozzájárult még a felvilágosodás korának újdonsága, a „tudományok forradalma”, melyben kiemelt helyet kapott a kémia és a bányamérnöki munka is. A Selmecbányán 1735 óta működő bányatisztképző iskola a század közepére nemzetközi hírre tett szert. Nagy érdeklődésre tartott számot többek között egy technikai találmány, a Hell József Károly gépmester és Mikoviny Sámuel mérnök-poli-hisztor által alkotott első gőzszivattyú.

Montesquieu „komoly tudományossággal” számol be négy munkában³⁹ is a Magyarországon látott bányaművelésről, ásványokról és nem utolsósorban a fent említett szivattyúról. Így például Besztercebánya mellett olyan forrásokat talált, amelyeknek a vize a vasat rézzé változtatja. A különböző bányatechnikákról írt tanulmányát a bordeaux-i akadémián előadás keretében ismertette 1731-ben. Említést tesz azonban a bányászok korabeli rossz anyagi helyzetéről is: „Kétszáz év óta Hannoverben és Magyarországon a munkások bére nem növekedett, bár az élelmi-szereké megrágtult.”⁴⁰

Fellert is minden érdekelte, ami a bányászattal kapcsolatos. Le is szállt a bányákba, hogy pontos képet nyerjen a munkafolyamatokról és a gépekről. Az itt látottak teljesen elbűvölték, és ezt jegyezte fel: „sokszor a leghihetlenebb dolgok többé-kevésbé igazak”.⁴¹ A jezsuita páter mint kuriózumot feljegyezte, hogy megtekintette a császárok és hercegek kiállítási tárgyként őrzött bányászruháit is.⁴² A magyar bányák iránti francia érdeklődés tehát a 18. század végétől hagyományosan

jelentkezett. Többek között kifejezetten a magyarországi bányászat megismerésére érkezett 1757-ben a Felvidékre a kor híres francia tudósa, a Francia Akadémia tagja, Gabriel Jars. Hasonlóképpen a Bretagne-ban született tudós, Balthasar Hacquet, aki egészen fiatal korától a Habsburg-birodalomban élt, és később a laibachi és a lemergi egyetem tanára volt, szintén tanulmányozta a bányákat és kőzeteket a térségben az 1770-es évek elején. A két említett geológuson kívül, akik egyébként személyes jóbarátságban voltak a kor egyik legelismertebb szakteknitelyével, az erdélyi származású Born Ignáccal, említést kell tennünk Charpentier francia tudósról is, aki néhány külföldi kollégájával együtt 1788-ban szintén járt a Felvidéken egy „bányáskongresszus” alkalmával.⁴³ Ezen a találkozón alakult meg az első bányászati tudóstársulat, mely rendszeres szakmai eszmecserét javasolt, így tovább erősítette a magyarországi bányák idegenek által való látogatásának hagyományát is. A későbbiek folyamán több okra vezethető vissza a hazai bányászat iránti érdeklődés csökkenése. Ennek ellenére a franciák szemében az általunk vizsgált időszakban Magyarország egyet jelentett a bányászat fellegvívásával.

A vallásügy megítélése

A 18. században hazánkban járt francia utazók közül a legrészletesebben ebben a témában – már csak érintettsége miatt is – Feller, a jezsuita páter foglalt állást. Megállapítja, hogy a hittudományi kérdések a társalgásban nagy szerepet játszanak és nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az amúgy is oly kevésbé egységes nemzet számos, egymást megvető és gyűlölködő szektára⁴⁴ oszlik. Jezsuitához illően, Feller Magyarországon való tartózkodása idején is szenvedélyes hitvitázó volt. Gyakran megfordult protestáns nemesek és lelkészek körében, ahol alkalma nyílt, hogy a katolikus dogmákat megvédje. Ezenfelül Erdélyben és Kárpátalján még néhány pópával, keleti szerzetessel is találkozott,⁴⁵ akikkel szintúgy vitába szállt.⁴⁶ A különböző városokban gyakran feljegyzi a protestáns és katolikus templomok arányát, és a felekezetek viszonyát. Nem ő az egyetlen, hisz az 1714-ben hazánkban járt La Motraye Kolozsvárral kapcsolatban a következőt írja: „Négy temploma van, ezek latin kereszt alaprajzúak, az ariánus a legnagyobb, egy evangélikus és egy református, mindkettő túl nagy a két vallás híveinek, és egy katolikus, amely a legkisebb. A római katolikus templomot építették a legkésőbb, s így az a legszabályosabb, állítólag a többi is eredetileg katolikus volt.”⁴⁷ Hasonlóképpen Feller például leírja, hogy Besztercebányán sok az evangélikus templom, ami egyébként alig különbözik a katolikustól. Érdekeséggént jegyzi még meg ezzel a várossal kapcsolatban, hogy az 1761-es tűzvész ellenére csodával határos módon megmaradt az evangélikusok fatemploma. A protestáns-katolikus viszonyra vonatkozóan Feller rögzített egy rövid anekdotát, ami Rozsnyó városában történt. Itt ugyanis a jezsuita templomot az evangélikusoknak kellett büntetésből felépíteni, mert az esztergomi érsek, Rozsnyó földesura meg akarta őket látogatni, mire ők pestiseseknek „tették magukat”. Feller meglepő módon érdeklődött a legapróbb dolgok iránt is, ami a vallási kérdéskört érintette. Budán a Vízivárosban többek között megtekintette a görög katolikusok templomát, amelyet reformált ferencesek gondoztak. Itt azt jegyezte fel, milyen kár, hogy latin nyelven miséznek ebben a templomban, mert ha görögül mondanák a liturgia szövegét, talán még a görögkeletiek is eljárnának.⁴⁸

Egyedi esetekből általánosítva azt írta, hogy a magyarok vallásossága nem valami mély és szilárd alapokon nyugszik, inkább csak gépies külsőségekre szorítkozik, sóhajtozásokban, meghajlásokban, vég nélküli mea culpákban nyilvánul meg. Megjegyzi például, hogy egy alkalommal, amikor eltévedt és a Buda felé vezető út után érdeklődött, a paraszt, akit kérdezett, arra az úti botjára véste fel az eligazítást, amit mindig magánál hordott, de legfőképpen a gyónáskor, mert ezen strigulázta a bűneit.⁴⁹ Feltűnt neki az is, hogy a magyarok nagyon szigorúan betartják a böjtöket, böjti napokon még pipát sem vesznek a szájukba, mert annak szaruból vagy csontból van a szopókája, ha pedig bűnbocsánatot kérnek, földre vetik magukat, a mellüket verve, de közben semmi nem akadályozza meg őket abban, hogy a legszörnyűbb bűnöket kövessék el. Egy alkalommal Szolnokon az egyik templomban különös nagyheti szertartást ír le, a „Pilátus-verést”. A férfiak és a nők verik, pofozzák, ostorozzák magukat, a gyerekek pedig óriási zajjal a földet döngetik.⁵⁰ Megjegyzi azt is, hogy a köznép tudatlan, nem ismeri a vallását, tele van durva, neveléses előítéletekkel és babonákkal.

Feller sajnálkozva látja, hogy a francia felvilágosodás mennyire elterjedt Magyarországon. Ennek bizonyosságául elmondja tapasztalatát. Sok ember fordult hozzá tanácsért. Köztük volt Esterházy herceg ügyvédje, aki egy kicsit tudott franciául is. Csodálkozva tapasztalta, hogy ezek a magyar nemesek ismerték Montesquieu műveit.⁵¹ A *Törvények szellemét* és a *Perzsa leveleket*, Marmonteltól a *Belisaire*-t stb. Feller felháborodva írja: „Mindezek a pestises munkák ismertek Magyarországon, ezek az urak valamennyit olvasták.”⁵² Andrássy házában is vitába keveredik a „mogorva, szemtelen deistával”.⁵³ Krasznahorkán, Nagyváradon, Erdélyben a könyvtárakban mindenütt francia filozófusok munkáira akad. Nagykárolyban egy piarista tanár kezében is megdöbbenve látja Voltaire műveit, az *Enciklopédiát* és egyéb veszedelmes könyveket. Selmezbányán hallja, hogy amikor Voltaire *Pucelle*-je kezdett az országban terjedni, minden hozzáférhető példányt összevásárolt a császári kamaraigazgató, és megsemmisíttette azokat. Hasonlóan nagy érdeklődést tapasztalt Feller a szabadjóművészek iránt is Magyarországon, gyakran kértek tőle tanácsot, felvilágosítást ezzel kapcsolatban.

Részletesen beszámol a jezsuiták helyzetéről. Nagyszombatban feljegyzi, hogy a rendházban 150 jezsuita szerzetes él. Egész Magyarországon itt van az egyetlen könyvtárak, azonban a helyiség alig nevezhető annak, mert könyv kevés van benne. Itt található a már említett csillagvizsgáló is, amiben szerinte jobban lehet látni, mint a bécsiben. A jezsuiták itt tartottak nem egy természettudományos különlegességet is, így többek között majmokat, krokodilust, tengeri malacot, azbesztet, drágaköveket, ásványokat stb. Egy különleges optikai műszer, amely szobaméretű domborműként mutatja be Európa legszebb diadalívét, kastélyait, épületeit, nagyon tetszik Fellernek. A jezsuiták magyarországi székhelye nagy benyomást tett tehát a belga jezsuita páterre. A kolozsvári jezsuita rendházat mintegy példaként emlegeti. Nagyon szeret rendtársainál tartózkodni és részt venni az életükben, mely a diákneveléssel telik. Feller szerint a jezsuiták helyzetét figyelembe véve át fogják alakítani ezt a szép rendházat laktanyává.

Nagyon kedvelte a beszercei rendházat is, ahol feljegyzi, mintegy példaként a népi vallásos hagyomány élnkségére vonatkozóan, hogy itt Xavéri Szent Ferenc különös tiszteletnek örvend, és a közvetlen közelben van egy csodatévő Mária-szobor, amit szintén nagy tisztelettel öveznek a helyiek.⁵⁴ Feller meglepődve írja, hogy a temesvári jezsuita templom egy volt mecsetből van átalakítva. De büszkén feljegyzi azt is, hogy Pécsen az ország legszebb mecsete a jezsuiták temploma. Érdekes látni a török kultikus helyek későbbi használatát, mely érthető módon nem az

egyedüli eset az országban a volt hódoltsági területeken. A francia utazók, különösen Feller feljegyzéséből meglehetősen átfogó képet kaphatunk a korabeli magyar egyház helyzetéről.

A magyarok jellemzése

Néhány utazó ragaszkodott a korábbi évszázadok útleírásaiban szinte kötelezően jelen lévő elemek megtartásához. Az egyik ilyen volt a meglátogatott nemzet bemutatása bizonyos szabályszerűségek alapján.⁵⁵ Ezt a középkori hagyományt figyelhetjük meg Chamillard-nál, aki a magyarok külsejéről az egyik legrészletesebb leírást adja a század elején. Szerinte a magyarok nagy bajuszt hordanak, állukat borotválják, hajukat is az egyik oldalon fejük közepéig leborotválják, amit pedig meghagynak belőle, azt a leborotvált részre ráfésülik, és a fülekkel egy magasságban csimbókba kötik. Bélelt sapkát, zsinóros, begombolt, testhez álló és nadráig érő, zseb nélküli kabátot viselnek, derekukon selyemövet, a kabát felett pedig rövid bélelt mentét, melyet erős zsinórral megerősítve vállukra vetnek. Nadrágiuk szintén testhez álló, zsebe annak sincsen, egészen a lábfejig ér. Ez utóbbi tulajdonsága a nadrágnak nagyon meglepte a nyugatról érkező utazókat, hiszen a térdnadrág volt divatban ebben a korban. Később a jezsuita Feller is nagy büszkén írja, hogy magyar hosszúnadrágot vett a lovagláshoz, és egész kényelmesen érzi benne magát. Nagy vörös vagy sárga csizmába dugják végül a lábukat. A magyarok színeken gazdag öltözte a belga jezsuitánál is olvasható: „...szeretik a feltűnő és fényes színeket... A magyar ruha rendkívül jól áll a fiatalágnak, egy szép termet jobban mutat benne, mint a világ akármely más ruhájában, ezért a magyarok boldogjai a ruhának, különösen a nadrágnak. Sok fiatalember azért nem akar pap lenni, hogy ne kelljen neki caligas germanicast [német nadrágot] hordania.”⁵⁶ Kissé ironikus felhanggal fűzi az előzőekhez egy jezsuita misszionáriusnak az esetét, miszerint „miután teljesen eredménytelenül járt a térítésben egy lutheránus faluban, azt találta mondani, hogy Luthernek caligas germanicasa, azaz térdnadrágja volt német módra, s amint ezt bevallotta prédikációjában, az egész falu katolikus hitre tért...”⁵⁷

A nők fejükön vászon vagy gyapjú főkötőt hordanak. Befont hajukat hosszú fátyollal fedik. A lányok a fátyol helyett kihímzett bársonyszalagot viselnek. Felsőruhájuk testhez álló, felül prêmes kabátka, elől zsinórral összehúzott szoknyájuk rövid, lábukon kis bőrcsizma. A parasztkok azonban nem így festettek. A magyar paraszt leghitelesebb bemutatása a fent említett belga jezsuitánál olvasható, szerinte az Alföldön élők szegények, birkabőrből készült ruhát és bocskort viselnek, ingüket,⁵⁸ hajukat zsírozzák, hogy minél feketébb legyen, ezért aztán a templomokban a szag elviselhetetlen.⁵⁹

A magyarok l'Hommeau szerint egyszerűen étkeznek, közönséges fatányérból esznek, és legtöbbször *bubulát* (tehénhúst) félig sütötten. Késüket és villájukat bőrtokban hordják az övükben, hogy mindig kéznél legyen (hiszen háborús állapotok voltak). Azt is megjegyzi, hogy szeretnek enni-inni. Sokat isznak, de válogatás nélkül, mind a férfiak, mind az asszonyok. A borfogyasztás jelentőségét La Motraye is hangsúlyozza, mikor a következőt írja: „Ha valaki visszautasítja az ivást, magyar társaságban azt mint gyanús embert vagy mint ellenséget nézik.”⁶⁰ Hozzáteszi: „Magyarosan vagy lengyelesen étkezni annyit tesz, minthogy részegen végezni.”⁶¹ Zrínyi Ilonáról írja, hogy a férjénél többet ivott. A belga jezsuita hozzáfűzi, hogy a bor fogyasztási módja a magyarok körében sokszor riasztó, mert a

vendéglőkben gyakran – ahogy írja – „a magyarok primitíven” nem pohárból, hanem egy nagy közös korszóból isszák. A korlátlan borfogyasztás mintegy magyar attribútumként jelenik meg a francia útinaplókban.

Feller a legtöbb hazánkban járt franciához hasonlóan azonban a magyarokat általában szíves vendéglátóknak, szolgálatkészeknek, jóindulatúaknak, őszintéknek, tiszta erkölcsűeknek, ragaszkodónak és kifejezésmódjukban komolyaknak, ugyanakkor szerényeknek tartja. Mindehhez hozzáteszi, hogy „a magyarokban van valami még a régi időkben, amikor még az egyszerűség és az igazság az emberiség becsületére volt...”⁶² A jezsuita páter egy érdekes megállapítást tesz a magyarokkal mint nemzettel kapcsolatban. Szerinte az ország fantasztikus mozaikja a különböző népeknek, vallásoknak: „ez igazán a Regnum in se divisum.”

A franciák magyarságképnek alakulása

„Magyarország nagyon rosszul ismert Európában, amire panaszkodnak is a magyarok. Különösen is sajnálják, hogy ellenségeik ezt a magyarokról való általános európai tudatlanságot örömmel kihasználják, sőt befolyásolják. Franciaországban különösen is sok az olyan tanult személy, aki a legáltalánosabb értelemben is csak nagyon homályos fogalmakkal rendelkezik Magyarországgal kapcsolatban. Annál inkább hiányosak az ismereteink Magyarország népeiről, gazdasági, társadalmi helyzetéről.”⁶³ A századforduló után ilyen tisztán látja René Gonnard Magyarország ismertségi helyzetét. Felmerül tehát a kérdés, vajon mi az a kevés dolog, ami Magyarországgal kapcsolatban eszébe juthatott egy francia embernek a századok folyamán. És mennyire akadályozta ez az „ismeretlenség” Magyarországot politikája és történelme alakításában?

A magyarokat a Kárpát-medencében való megjelenésüktől fogva, sajátos módon elsősorban ókori irodalmi sablonokat utánzó írásokból ismerte meg a nyugati világ, bár hozzá kell tennünk, hogy a kalandozások idején konkrét tapasztalatokra is szert tehettek. A magyarok a nyugatiak számára a szkítáknak és Attila hunjainak hasonlóan barbár leszármazottjai voltak.⁶⁴ Sevillai Izodor 600 táján keletkezett összefoglaló munkája a szkítákról meghatározónak bizonyult az emberevő magyar képének kialakításában, amely egészen a 19. századig elkísérte a nyugati világ irodalmában és közfelfogásában a magyarságot.

A középkor folyamán elsősorban a nagy magyar szentek ismerete és tisztelete terjedt el, de ez személyekhez és nem annyira a nemzethez kötődött. A franciák a legnagyobb hűséggel tartották, tartják számon, hogy magyar föld, Pannónia adta az egyháznak Gallia legnagyobb szentjét, Szent Mártont. Bouillon Gottfried keresztjeit a Magyar Királyságon való keresztülvonulásuk idején a legjobban az hatja meg, hogy Szent Márton szülőföldjén járnak.

Amikor a török a keresztény Európát fenyegetni kezdi, a magyarok harciasságából, mely eddig csak a barbárság szinonimája volt, egyszerre erény lett, és a kegyetlen, barbár magyarok a kereszténység nemes védőivé, Krisztus atléitává váltak. Egynémely francia írónak, mint például Jean Lemaire de Belges-nek fel is tűnik a múltnak és jelennek ez a csodálatos ellentmondása, holott csak a saját tájékozatlanságán illett volna csodálkoznia. A magyarok bátorságát és harciasságát Jean Bodin, a büszke francia az ország fekvésével magyarázza: „Magyarország széles föld, zordabb éghajlatú, tehát élénkebb és harciasabb nép lakja.”⁶⁵ A 17. század végére a magyarságkép a következőképpen alakult a franciáknál: „A magyarok veleszületett hozzáértése nagyobb a harchoz, mint a kereskedéshez és a művésze-

tekhez. Kegyetlenek, büszkék, bosszúvágyók és nagyon kevésbé egységesek. Nem kell tehát meglepődni, hogy ki vannak szolgáltatva a barbárságnak. Több nyelvet is beszélnek, de leginkább a latint, ami számukra olyan családias. A nemesek pompásak, szeretik a lovakat és szeretnek vadászni jó vadra.”⁶⁶ A Rákóczi-szabadságharc idején elsősorban XIV. Lajos külpolitikai ideológiájának tudható be, hogy a magyarság képe Franciaországban megváltozott, a magyar szabadságot szerető nemzetté alakul át. Az 1708-ban megjelent, Thomas Corneille által szerkesztett Dictionnaire universel géographique et historique a következőt mondja: „A hosszú háborúszások, amelyek során a magyarok helytálltak, tudatták, hogy szeretik a szabadságot és gyűlölik az idegen fennhatóságot.”⁶⁷

A magyarság eltorzított ábrázolása is megjelenik, elsősorban azoknál a népeknél, amelyeknek politikai okuk van a magyarság ellen fellépni. Ezek a nézetek nagymértékben befolyásolták a francia véleményt is. A magyarok és szomszédaik franciák által kevésbé ismert kapcsolatára figyelt fel például Feller, és meglepődve jegyzi le: „A németek úgy néznek a magyarokra, mint egy kevésbé civilizált népre, a magyarok nem szeretik a németeket... A magyarok megvetik a szlávokat, akikkel tele van az országuk. A szlávok ugyan elismerik, hogy a magyar az uralkodó nemzet, de ennek tiszteletben tartását gyűlölet kíséri.”⁶⁸ A nyugati népeknél, így a franciáknál is a kétféle megítélés, kétféle sematikus arc jelenik meg a magyarokkal kapcsolatban, amit elsősorban a romantika hoz magával, és terjeszt el úgy, hogy egészen napjainkig hat.

A magyarságról való általános vélekedés által elfogadott képet legtöbbször az utazók bírálták fölül, hiszen személyes tapasztalataikra építhettek. A feljebb említett utazók közül érdemes kiemelni ismét de Feller, akiről annak ellenére, hogy megfigyelései néha felszínesek, elsietettek, elmondhatjuk, hogy kevés olyan külföldi, sőt magyar kortársa volt, aki az országot személyes tapasztalatai alapján úgy ismerte, mint ő. Erre jó példa, hogy a nagy magyar Alföldet, a „Mare Siccum”-ot nagyon termékeny, de műveletlen, elhagyatott vidéknek írja le. Nyoma sincs nála annak romantikus lelkesedésnek, amivel néhány évtizeddel később illették a „pusztát”. Megállapíthatjuk tehát, hogy egy-egy vélemény egészen napjainkig meghatározhatja nemzetről formált általános képet, és ez nem feltétlenül mindig a teljes valóságon alapul. Az útleírások szervesen hozzájárulnak a sztereotípiák és az adott népről alkotott kép kialakulásához. Ezért rendkívül fontos és hasznos, ha ismerjük, milyen képet festettek rólunk a külföldiek, milyen előítéletekkel, illetve elfogultsággal érkeztek és távoztak.

Jegyzetek

1. *Csepeli György*: Csoporthatár – nemzettudat. Budapest, 1987. 224.
2. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1996. 253.
3. *Csepeli Gy.*: i. m. 224.
4. *Kisbán Eszter*: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. Századok, 1982/5. 1092.
5. Különösen az angol arisztokrácia körében divatos az európai körutazás. Ez az ún. „grand tour”: Párizs–Torino–Róma–Nápoly–Velence–Bécs–a Rajna-vidék–Németalföld. Ld.: *Birkás Géza*: Francia utazók Magyarországon. Budapest, 1946. 73.
6. *Chaunu, Pierre*: Felvilágosodás. Budapest, 1998. 25.
7. *Kisbán E.*: i. m. 1093.
8. Többek között Augier Busbecq 1554-ben vagy Deshayes 1621-ben, aki egyébként a legkényelmesebb és a legszebb útnak tarja a Magyarországon át vezető utat Konstantinápolyba. *Birkás G.*: i. m. 56.

9. Thökölyről egy Franciaországból kiülözött hugenotta, *Jean Leclerc* írt: *Histoire d'Emeric, comte de Tekeli ou Mémoire pour servir à sa vie* (1693.), *Köpeczi Béla*: Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig. Budapest, 1985. 67–68. (Továbbiakban: Köpeczi: Magyarok...)
10. *Voyage du Aubry de la Motraye en Europe, Asie et Afrique*. La Haye, 1727. 199.
11. *Köpeczi Béla*: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Budapest, 1971. 98. (Továbbiakban: Köpeczi: La France...) (Chamillard: Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705)
12. *Birkás G.*: i. m. 68.
13. Bővebben: *Köpeczi: Magyarok... 79–130.*
14. *Rácz Lajos*: Montesquieu utazása Magyarországon. Akadémiai Értesítő, 1914. 169.
15. A Richelieu herceghez írt leveléből következtethetünk, hogy 1728 májusában indulhatott Magyarországra és június 26-án térhetett vissza Bécsbe. „A császárnak 20-án Grazba és Triestbe kell mennie. Az utazás egésze kb. három, három és fél hónapot vesz igénybe, ami számomra lehetővé teszi, hogy a jövő hét elején Magyarországra utazhassak, és megtekinthessem a Pozsonyi Diétát.” *Rácz L.*: i. m. 170.
16. *Köpeczi: Magyarok... 319.*
17. Uo. 325.
18. *Keresztury Dezső*: Helyünk a világban. Budapest, 1984. 186.
19. Uo.
20. *Rácz L.*: i. m. 172.
21. Meglehetősen nehéz dolognak bizonyult az önkéntesnek való jelentkezés. A hercegnek mind a francia, mind az osztrák főúri körök segítségére szüksége volt, hogy nagy nehezen bejuthasson von Stein lovasregimentjébe és ott szolgálhasson. Lásd.: *G. Györffy Katalin*: Kultúra és életforma a 18. századi Magyarországon. Budapest, 1991. 16. A korabeli diplomáciai levelezés ismeretében világossá válik, miért is volt nehéz a török elleni hadjáratban francia önkéntesként való részvétel. *Duparc*: Recueil des Instructions aux ambassadeurs et ministres de France. Paris, 1969. XXIX. vol. 354.
22. *G. Györffy K.*: i. m. 16–17.
23. *Birkás G.*: i. m. 77.
24. Uo.
25. Okairól bővebben: *Chaline, Olivier*: La France au XVIIIe siècle (1715–1787). Paris, 1996. 31.
26. F. X. de Feller Brüsszelben született 1735-ben és a franciaországi forradalmi események miatt Ratisbonban halt meg 1802-ben. Életéről és munkáiról: *Feller, F. X., de*: Biographie Universelle ou Dictionnaire Historique. Paris–Besançon, 1838–39.
27. Később, mert a felvilágosodás eszméjének és filozófiájának a katolikus hitelvekkel össze nem férő téziseit, elméleteit támadta, a „múlt prófétája” (prophètes du passé) jelzőt kapta. Meg kell jegyeznünk, hogy számára a „filozófus a szömyeteggel volt egyenlő”. *Motier, Roland*: Un jésuite belge en Hongrie au siècle des „Lumières”. Hungarian Studies, 1985. 1/2. 213.
28. Uo. 214.
29. *La Motraye*: i. m. VIII. f. 201.
30. *G. Györffy K.* i. m. 47.
31. *Motier, R.* i. m. 215.
32. *Motier, R.* i. m. 220.
33. *G. Györffy K.*: i. m. 60.
34. Uo. 70.
35. Uo. 23–27.
36. *Birkás G.*: i. m. 80.
37. *Kosáry D.*: i. m. 183.
38. *Chaunu, P.*: i. m. 176.
39. *Rácz L.*: i. m. 172.
40. *Köpeczi: Magyarok... 320.*
41. *Motier, R.*: i. m. 216.
42. *G. Györffy K.*: i. m. 40.
43. *Kosáry D.*: i. m. 632.
44. Feller a protestáns egyházakat tekintette szektáknak.
45. „...Még egy számottevő orosz kolónia is van Ungvár mellől, az ott élők a római egyházhoz tartoznak. A maradék a görög rítust követi, vannak nekik pópáik, akik házások, és a püspökük pedig Munkácscon székel.” *Motier, R.*: i. m. 217.
46. *Birkás G.*: i. m. 89.
47. *La Motraye*: i. m. 220.
48. *G. Györffy K.*: i. m. 51.
49. *Motier, R.*: i. m. 219.
50. *Birkás G.*: i. m. 87.
51. „Montesquieu kétségtelenül a 18. századi Magyarországra legnagyobb hatással lévő francia felvilágosult gondolkodó.” In: *H. Balázs Éva*: La noblesse hongroise et les Lumières Noblesse française, noblesse hongroise XVI-XIX. százads.. Budapest–Paris, 1981. 182.

52. *Birkás G.*: i. m. 89.
53. Uo.
54. *G. Györffy*: K.: i. m. 39.
55. *Kulcsár Krisztina*: 18. századi német utazók Magyarországon (1740–1785). *Sic Itur ad Astra*, 1996/1–3.
56. *Birkás G.*: i.m. 88–89.
57. *Motier, R.*: i. m. 219.
58. Uo. 214.
59. *Birkás G.*: i.m. 86.
60. *La Motraye*: i. m. 229–230.
61. Uo. 230.
62. *Motier, R.*: i. m. 218.
63. *L'image de la Hongrie en France*. Ed. Rohr, Jean-Vigh, Árpád. Budapest–Paris, 1995. 7.
64. *Motier, R.*: i. m. 221.
65. Uo. 103.
66. *L'image de la Hongrie en France*. 15.
67. Uo.
68. *Motier, R.*: i. m. 217–218.

A SALAZARI PORTUGÁLIA ÉS A VICHYI FRANCIAORSZÁG*

A liberális demokráciák mélyreható válsága, mely Európában az első világháború után következett be, teret nyitott az autoritáriánus rendszereknek, így a Portugáliában létrejött Estado Novónak („Új Állam”) vagy salazarizmusnak is. A rezsim (1933–1974) legjellegzetesebb alakja és szellemi vezetője António de Oliveira Salazar (1889–1970) volt. Tekintélyuralmi rendszerének kiépülése már akkor megkezdődött, mikor még a katonai diktatúra¹ megbízásából előbb pénzügyi főminiszter, majd 1932-től miniszterelnök volt. Franciaországban az antiliberális, kommunistaellenes, antirepublikánus és antidemokratikus politikai fordulat sokkal később következett be, és csak átmeneti jellegű volt. 1940 nyarán vette kezdetét, mikor a németek elsöprő katonai győzelmük után megszállták Észak-Franciaországot, az ország déli részét pedig francia igazgatás alatt hagyták. Majd 1942 végén megszállták a vichyi adminisztráció területét is, és így Franciaország teljes európai területét elfoglalták. Pétain marsall (1856–1951) volt az az ember, aki 1940-ben átvette a területi integritását veszített országból megmaradt úgynevezett „Francia Állam” (azaz a vichyi Franciaország) vezetését. A Harmadik Köztársaság és demokratikus, parlamentáris rendszere megszűnt.

Salazar és Pétain: párhuzamok és különbségek

A vichyi rendszer négyéves fennállása (1940–1944)² alatt úgy a két ország, mint a két vezető, Salazar és Pétain között is kivételesen jó kapcsolatok³ alakultak ki, mind emberileg, mind politikailag, annak ellenére, hogy a két politikus számos vonatkozásban különbözött egymástól.

Kettejük között az egyik alapvető különbség talán az, hogy Pétain Franciaország történelmének legmegalázóbb katonai vereségét követően jutott hatalomra, és pontosan akkor vált a történelmi változások főszereplőjévé, amikor hazája területének nagy részét katonai támadás következtében elveszítette. Ezzel szemben Portugália szakítása a liberális demokráciával külső nyomás nélkül ment végbe. A másik szembevetendő különbség az, hogy a vichyi korszak mindössze néhány évig, a Salazar-rendszer viszont évtizedeken át tartott. A fentiekén kívül persze vannak más nyilvánvaló eltérések is. Így a kettejük között lévő generációs különbség, vagy a karrierjükben, vezetői stílusukban mutatkozó differencia: Pétain katona volt, Salazar civil. Pétain idős emberként, 84 évesen lett a (megmaradt) Franciaország vezetője, miután végigjárta a katonai pálya minden lépcsőfokát. Salazar fiatalon került hatalomra Portugáliában, pénzügytanprofesszorból lett politikus, és ezt propagandájában a későbbiekben ragyogóan ki is használta, a politika és a hatalomgyakorlás szakértőjeként tüntetve fel önmagát.

Amikor a párhuzamokat keressük a két politikus között, elmondhatjuk, hogy mindketten antikommunista, antidemokratikus és antiliberális eszméket vallottak, és

* Helena Pinto Janeiro (1965) jelenleg a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Spanyol–Portugál Tanszékének lektora. Az itt közölt szöveg egy portugál nyelvű előadásának fordítása, mely az *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem* című jubileumi tudományos ülészakon hangzott el, 1998 októberében. [A fordító jegyzete – Sz. A. J.]

ezek mélyen áthatották az általuk vezetett rendszereket is. E rendszerek mutattak bizonyos rokonságot a nemzetiszocialista/fasiszta totalitarizmusokkal, bár a velük való teljes azonosulást elutasították, azoknál visszafogottabbnak, valamint keresztényi alapokon állónak tekintve magukat. Meg kell jegyezni, hogy az ezt a kérdést a későbbiekben vizsgáló politológusok, történészek – beleértve a marxistákat is – egyetértenek ezzel a besorolással.

Végül az ideológiai párhuzamok mellett szólnunk kell a két ország háborús szerepvállalásáról is. Portugália és a vichyi állam egyaránt semleges maradt a háborúban, bár különböző okok miatt. Salazar és Pétain közös álláspontot képviselt a háború befejezését és a háborút követő időszakot illetően. Nézetük szerint a hadviselő felek egyikének sem voltak meg a feltételei az ellenség megsemmisítéséhez, illetve egyikük sem volt érdekelt egy olyan európai erőegyensúly kialakulásában, amilyen aztán végül is létrejött. Számukra a semleges államok bábáskodásával megszülető, kompromisszumos béke lett volna a kívánatos megoldás. Szerintük a háborút követő időszak igazi győztesei azok az államok lettek volna, amelyeknek sikerül megtalálni a középutat a demokrácia és a nemzetiszocialista/fasiszta mintájú berendezkedés között, azaz olyanok, mint Salazar rendszere.

Salazar és Pétain: két politikus „érdekházassága”

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy Salazar és Pétain szövetsége kölcsönös érdekekre épült. Salazarnak fontos volt egy olyan tekintélyes államfő szövetsége, mint Pétainé, ráadásul ez a szövetséges nyilvánosan hitet tett a salazari eszmék mellett, és kijelentette, hogy saját államának „nemzeti forradalmát” a portugál Estado Novohoz vezető „nemzeti forradalom” ideológiai irányelveit követve kívánja végrehajtani. Másrészt Salazarnak előnyös volt egy olyan (korábban) nagyhatalom szövetsége, ahol egy hozzá hasonló típusú politikus tűnt fel (ráadásul e szövetséges éppen Franciaország, amihez Portugália, sőt személy szerint maga Salazar is őszinte frankofiliával kötődött). Hiszen a salazari rendszer életképességét, erejét éppen azzal mutathatta meg, hogy más országokban is követőkre talál – és ez kétségtelenül jó érv volt a propaganda számára is. Harmadrészt Salazar számára döntő fontosságú volt, hogy a vichyi állam megőrizze semlegességét, garantálva ezzel egy ütközőzóna fennmaradását, mely a németeket a lehető legtávolabb tartja a Pireneusoktól (vagyis Portugáliától).

Salazar szerette volna, ha a háború nem válik túlzottan az eszmék harcává, a demokráciák és a diktatúrák összeecsapásává, hiszen ellenkező esetben a szövetségesek győzelme az ő rendszerét is veszélybe sodorja. Persze kevés esélye lett volna a túlélésre akkor is, ha az erőteljes terjeszkedési politikát folytató tengelyhatalmak győznek. Salazarnak a háború lezárását illetően tehát a tárgyalásos rendezés felelt volna meg leginkább, hiszen ez esetben kiaknázhatta volna – szavai szerint – „a barrikád mindkét oldalán fellelhető pozitívumokat”.⁴ Ennek a kompromisszumos békegondolatnak Pétain is nagy támogatója volt, és őt Salazar olyan személynek tartotta, aki a békebírói szerephez nagyon alkalmas pozícióban van.

Pétain részéről a salazarizmushoz való kötődésnek több oka is volt. Egyrészt a portugál rendszer a francia szélsőjobboldali (Action Française) értelmiségiek gon-

⁴ Magyarul lásd *Oliveira Salazar: Békés forradalom*. 2. kiad. Bp. Athenaeum, 1941. ford. Lovass Gyula. Teleki Pál előszavával, Ottlik György bevezető tanulmányával, és *Salazar Allameszméye*. Sajtó alá rendezte dr. Szedlár Ferenc. Sárvár, 1941. [Sz. Á. J.]

dolkozására inspirálólóg hatott. Másrészt Pétain számára egyszerűen nem volt más, politikailag megfelelő minta–alternatíva: a náciizmus a franciák többsége számára a győztes ellenséget jelentette, és elfogadhatatlan lett volna mint a vichyi rendszer patrónusa; az olasz fasizmust, hiszen az utolsó pillanatban csatlakozott Franciaország lerohanásához, elvtelensége miatt megvetették a franciák, és sosem voltak hajlandók úgy tekinteni, hogy Olaszország legyőzte őket; a francoizmus pedig annak ellenére, hogy Pétain – aki igen jól ismerte Francót – szimpatizált vele, véres polgárháború nyomán jött létre Spanyolországban, és az idős marsall nem akart ideológiai szövetségre lépni olyasvalakivel, akinek a kezéhez testvér-vér tapadt. Ilyen összehasonlításban a salazarizmus viszonylag ártalmatlannak tűnt. Az ideológiai kérdéseken túl Pétain Salazarhoz hasonlóan gondolkodott a béke tárgyalásos rendezésének ügyéről is, de erre a problémára egy további alfejezetben bővebben térünk ki majd.

Salazar és Pétain: Ideológiai rokonság

Ezzel a kérdéskörrel kapcsolatban a megállapítások élére az a sokat vitatott kijelentés kívánkozik, amelyet éppen e dogozat szerzőjének már korábban volt alkalma⁵ bizonyítani és részletesebben kifejteni. Eszerint Salazar, elsősorban ideológiai értelemben, védnöksége alá vette Pétaint és rendszerét, Pétain pedig elfogadta ezt, s Salazar védencének tekintette magát.

A portugál Estado Novo és a vichyi rendszer fő politikusai nagyon hasonlóak voltak abban az értelemben, hogy mindannyian az első világháború utáni Európán végigsöprő náci/fasiszta áramlat gyermekei voltak, mégis nagy igyekezettel hangoztatták ezen az eszmekörön belüli különbözőségüket: elsősorban a nemzetiszocializmus és a fasizmus hódító törekvéseit, „pogány” és erőszakos voltát utasították el. Ezt mindkét rendszer propagandája fáradhatatlanul hangoztatta. A salazarista példára való hivatkozás azért lehetett valódi „adu” a vichyi propaganda számára, mert azt mutatta, hogy van kiút a politikai és pénzügyi káoszról, és létre lehet hozni egy tekintélyre és rendre épülő rendszert. Egy, a vichyi Franciaországban született röpiratot idézve:

„Egy Vezér irányítása alatt,
SALAZAR!
egy Ország a mi Európánkban,
PORTUGÁLIA,
kitört a zűrzavarból és az anarchiából véghezvive
NEMZETI FORRADALMÁT!
FRANCIÁK!
Mi is ismerjük a zűrzavart és
az anarchiát...
mi távolabb voltunk
az összeomlástól, mint Portugália...
Nekünk is van Vezérünk és Vezetőnk,
A MARSALL!
aki hozzánk fordul, hogy megsegítsen minket,
hogy követve őt, vele együtt megvívjuk a mi
NEMZETI FORRADALMUNKAT!

GONDOLKODJUNK el az alapelven, amely lehetővé tette Portugáliának, hogy létrehozza Új Államát.

Jó példaként áll előttünk, hogy megmentsen... Salazar tanítása összekapcsolódik

a MARSALL tanításával.”⁶

A vichyi Franciaország és a portugál Estado Novo közti rokonság hangoztatása fontos elemét képezte a salazari propagandának is, alapvetően két megközelítésből. Az egyik az volt, hogy ha a franciák idejében más utat választottak volna, és már korábban átvettek volna egy olyan antidemokratikus rendszert, mint Salazaré, akkor Franciaország sohasem érte volna el az erkölcsi, katonai és politikai hanyatlásnak azt a fokát, amely a németektől elszenvedett megalázó katonai vereséghez és a megszállásához vezetett. Másrészt pedig az 1940 nyarán bekövetkezett francia összeomlásra a propaganda mint rossz példára hivatkozott, vagyis Portugália is hasonló helyzetbe kerülhetett volna, ha nem lett volna hű Salazarhoz és az ő eszméihez.

A két állam között fennálló szoros rokonságnak a másik jellemzője az volt, hogy a portugál alkotmányos elveket modellként használták az új francia alkotmányhoz. A bizottság, mely új alapokmányt igyekezett készíteni a vichyi rendszer számára, az 1933-as portugál alkotmányt vette alapul, amiről a vichyi kormányok egyikének igazságügy-minisztere a következőket mondta: „A mai világban a nem liberális alkotmányok között az egyik legcsodálatosabb.”⁷ Pétain pedig hálás volt az Estado Novótól kapott politikai és közigazgatási mintákért.

A fentiekhez hasonlóan Franciaország új gazdasági rendszerének meghatározásakor modellértékű volt a portugál korporativizmus is. A vichyi politikusok támogatásával francia szakemberek és tudósok tanulmányutakat tettek Portugáliában. A salazari korporációs rendszer elvei – a kétkézi munka magas presztízse, a kis üzemekre épülő mezőgazdasági rendszer, ahol családi munkamegosztásban mindenki áldozatkészen dolgozik a közös célért – egybecsengtek a vichyi állam azon törekvéseivel, hogy a francia nemzet egységét az agrártradíció segítségével teremtsék meg.

Kapcsolódási pontokat jelentettek a két rendszer között a családról vallott nézetek és a fiatalok iskolán kívüli nevelésének alapelvei is, mint az ellenőrzést és az intézményesített hatalom ideológiájának terjesztését szolgáló módszerek. Ezt a gyakorlatban a vichyi kormány ifjúságpolitikusi és a Mocidade Portuguesa, a portugál ifjúsági mozgalom vezetői között létre jött magas szintű kapcsolatok és csereprogramok jelentették. Mindkét fél hangsúlyozta a Salazar és Pétain, illetve országaik között lévő politikai összhangot, a nézetazonosságot az ifjúság felé közvetített eszmeiség tekintetében.

Ami az egyházpolitikát illeti, a tényleges kapcsolatok az Estado Novo és a vichyi rendszer között nem jutottak túl a csupán szimbolikus jelentőségű szándéknyilatkozatokon. Az agresszív és terjeszkedő német totalitarizmus kereszténységhez való ellenséges viszonya elutasítást váltott ki mindkét rezsim részéről, jelezve a köztük és a náci között lévő nézetkülönbséget.

Végül szólnunk kell az antiszemitizmus problémájáról, annál is inkább, mert ezzel kapcsolatban a két rokon rendszer között nem volt összhang. Hiszen úgy tűnik, hogy bár az Estado Novo eltúrte az antiszemitizmust, de a vichyi rendszerrel ellentétben, mégsem emelte az állami politika szintjére. Igaz, ebben a vonatkozásban a levéltári kutatások egyelőre több kérdést vetnek fel, mint amennyi válasszal szolgálnak. Az biztos, hogy nem lehet egyenlőségjelet tenni a vichyi rendszer állami szintre emelt antiszemitizmusa és az Estado Novóra jellemző, alkalmoszerű és peri-

ferikusnak tűnő jelenségek között, melyek elsősorban a korszak európai totalitárius rendszereit átható antiszemita hangulattal hozhatók összefüggésbe. Ezek a jelenségek azonban elcsúfítják azt a propagandacéllal megszépített képet, mely szerint Portugália a háborús Európa menekültjeinek biztos menedékeke lett volna. A legzavaróbb kérdés a Franciaországban letelepedett portugál zsidók javaivait, illetve a portugál hatóságoknak ezek kezelésében vállalt szerepét illetően merül fel. Tudniillik a vichyi állam kötelező jelleggel, igen széles hatáskörrel felruházott biztosokat rendelt ki a zsidó vagyon kezelésére, ami gyakran egész egyszerűen a javak elkobzását jelentette. Az ismert adatok rámutatnak Salazar felelősségére a franciaországi zsidók zaklatásával kapcsolatban,* azonban ennek a kérdéskörnek még számos olyan homályos pontja van, amelyekre csak új dokumentumok felkutatása vethet fényt.

Salazar és Pétain: stratégiai kapcsolódási pontok

Miután vázoltuk a kétoldalú politikai kapcsolatokban is megmutatkozó ideológiai rokonságot, áttérünk a mindkét rendszerhez kötődő stratégiai kérdések rövid bemutatására. Az első kapcsolódási pont a háborús semlegesség. A vichyi rendszert egyrészt katonai veresége kötelezte semlegességre, másrészt Franciaország északi felének – Damoklesz kardjaként fejük fölött függő – német katonai megszállása (amely aztán 1942 végén már magára a vichyi adminisztráció saját területére is kiterjedt).

Portugália számára ezzel szemben a semlegesség szuverén, bár a körülményektől korántsem független döntés volt. Kockázatos elhatározás eredménye, mely egyben jelentős előnyökkel is járt. A második világháború idején az ország szokatlan geostratégiai jelentőségre tett szert. A háborúban való semlegessége folytán sok gazdasági és politikai ütőkártyához jutott, és ezek segítségével Portugália kulcsszereplője lett annak a játéknak, mely a tengelyhatalmak, illetve a szövetségesek nyersanyag- és élelmiszer-ellátása körül folyt. De nemcsak a háborús gazdaság alapvető szükségleteinek kielégítésében, hanem a világ minden részéről érkező menekültek, politikai személyiségek gyűjtőhelyévé, az információcsere és propaganda központjává vált.

Franciaország déli részének (és kezdetekben a vichyi rendszerhez tartozó Marokkói Francia Protektorátusnak) a katonai semlegesítésével ez a terület ütközőzónaként szolgálhatott egy esetlegesen az Ibériai-félsziget felé irányuló német előrenyomulás esetén. Egyben lehetővé vált, hogy Pétain állama keretében megmaradjon valami a független Franciaországból, és a nem hadviselő Európa szelleméből. Ezen túlmenően a semleges államok és maga Pétain is kész volt arra, hogy betöltse a békebírói szerepet, közvetítve a hadviselő felek között abban az esetben, ha a meggyengült ellenfelek rádöbbennek, hogy képtelenek a másik teljes megsemmisítésére, és így békétárgyalásokra kényszerülnek.

Salazar és Pétain egyaránt a kompromisszumos békerendezés pártján voltak a háború befejezését illetően. Ahogy a történelem később megmutatta, rosszul számítottak, hiszen a szemben álló felek egyikének, a szövetségeseknek elég elszántsága és ereje volt ahhoz, hogy az ellenséget feltétel nélküli megadásra kényszerítse. Korábban azonban a tárgyalásos béke gondolata nem tűnt teljesen értelmetlennek, sőt valójában rövid idő alatt a megmaradás egyik zálogává vált mindkét rezsim szá-

* A franciák megállapodtak Salazarral abban, hogy a biztosokat a Portugáliából elszármazott zsidók esetében a portugál állam rendeli ki. [Sz. Á. J.]

mára. A háború egyre inkább ideológiai színezetet öltött, a demokrácia és a diktatúra szakadatlan harcává vált. Ezel párhuzamosan, annak ellenére, hogy az Estado Novo és a vichyi állam antidemokratikus rendszerei mérsékeltnek és keresztényi alapokon állónak igyekeztek mutatkozni, valójában az idő előrehaladtával egyre nőtt nyugtalanságuk és bizonytalanságuk a háború utáni helyzetüket, továbbélésüket illetően. Ezért a háború végéhez közeledve, mikor sejtethetővé vált a szövetségesek győzelme, az általuk pártolt megegyezései béke az előre menekülés eszközeként szolgált. A kompromisszumos békére épülő stratégia azonban inkább támadó, mint védekező jellegű volt. Salazar Portugáliája és a vichyi Franciaország arra törekedett, hogy eljuttassa az európaiság utolsó védőbástyájának szerepét, létrehozva egy nacionalista, tekintélyelvű, korporatív és keresztény jellegű latin frontot, esetleg Spanyolország bevonásával, így fékezve Franco terjeszkedési törekvéseit is. Ez a közös front képes lett volna arra, hogy tompítsa mind a totális rendszerek, mind a demokráciák túlzásait, egyben integrálja – Salazar már idézett szavaival – „a barrikád mindkét oldalán fellelhető pozitívumokat”. Mindezt különösen fontosnak tartották, mivel Salazar szerint egy lerombolt Németország tárt kapukat jelenthetett a szovjet kommunizmus előretörése számára. Ezt a gondolatmenetet folytatva egy elpusztított és gyenge Franciaország még sebezhetőbbé tette volna Nyugat-Európa szívét, pedig ennek épsége nélkülözhetetlen volt a – portugál államférfi által első számú közelségnek tartott – kommunizmus feltartóztatásához.

A fentiek alapján talán nem meglepő, hogy Salazar egy tekintélyes diplomatát* nevezett ki a vichyi nagyköveti posztra, akinek egyrészt képesnek kellett lennie arra, hogy a portugál miniszterelnököt,** Pétain szerepét ellensúlyozva, megfelelő helyzetbe hozza a jövőbeli béketárgyalásokon. Ugyanakkor feladata volt a politikai lobbizás annak érdekében, hogy Franciaországban fennmaradjon a semleges, Salazar-követő rendszer. Ami Pétaint illeti, Salazar tudára adta, hogy számít a segítségére kapcsolatai rendezésében Angliával, illetve általában a hadviselő felekkel. 1941-ben kijelentette: „Szolidárisak vagyunk egymással. Tetteinket összehangoljuk. Ugyanabban a szellemben dolgozunk.”⁹

Itt most nem elemezzük részletesebben a Salazar és Pétain közötti stratégiai szövetség érdekében tett lépéseket, csupán számba vesszük azokat az előnyöket, amelyek abból származtak, hogy Salazar pártfogolta Pétain jövőbeli békebírói szerepét. Először is a gazdasági előnyök: Francia-Észak-Afrikában, mely 1942 végéig a vichyi rendszerhez tartozott, a szövetségesek blokádján lévő részt a portugálok arra használták ki, hogy marokkói foszfáttal lássák el gazdaságukat. Másodszor pozitívumok a propaganda számára: Portugáliában mint propagandatényezőt jól kamatoztatták a salazarizmusnak a vichyi államra gyakorolt erkölcsi és politikai hatását. Harmadszor nem feledkezhetünk el a stratégiai előnyökről: Portugália igyekezett magának privilegizált helyzetet biztosítani a béketárgyalásokra. Végül a két rendszer szövetsége kedvezett annak a kampánynak is, mely azért folyt, hogy a salazari típusú kormányzati rendszert elismertessék mint olyat, ami a legmegfelelőbb az európai egyensúly megőrzésére és az irányító szerepre a háború utáni új világrendben.

* José Caeiro Mata (1883–1963) jogász, diplomata, történész, aki 1933 és 1935 között külügyminiszter volt. Salazar 1941-ben nevezte ki a vichyi kormánnyal együttműködő teljhatalmú megbízottjának. [Sz. Á. J.]

** Azaz Salazart, aki 1932–1968-ig töltötte be a miniszterelnöki tiszteket Portugáliában. [Sz. Á. J.]

Salazar, De Gaulle és Giraud

A kép teljessé tételéhez – és hogy még inkább hangsúlyozzuk összetett voltát – röviden be kell mutatnunk De Gaulle és Giraud tábornokok szerepét a vichyi Franciaország és az Estado Novo érdekszövetségében.¹⁰ Tény, hogy Portugáliában egy időben párhuzamosan és egymással konkurálva három francia képviselőt működtött, a pétaini, a gaullista és a girad-ista, mindegyikük önmagát tartotta hazája egyetlen legitím képviselőjének. A portugál állam viszont csak a pétaini Franciaország képviselőjét ismerte el hivatalosan, a másik kettő félhivatalosan dolgozott támogatóiknak, a briteknek és az amerikaiaknak köszönhetően. Salazar össze tudta egyeztetni azt, hogy a vichyi Franciaországot kiemelten kezelte azzal, hogy eltúrte Portugáliában De Gaulle tábornok és Giraud tábornok képviselőiteinek intenzív tevékenységét is (mint pl. a Londonba és Észak-Afrikába induló önkéntesek behajózását végző, jól szervezett rendszer illegális működését, vagy a jelentős propagandatevékenységet, melyet egyrészt Portugáliában, másrészt onnan kiindulva a vichyi Franciaországban, illetve Francia-Afrikában fejtettek ki). Emellett Salazarnak sikerült a Giraud-hoz közelálló észak-afrikai, új, francia hatóságokkal egy friss kereskedelmi megállapodást kötnie, amelyet végül a De Gaulle vezetette Nemzeti Felszabadítás Francia Bizottságának küldöttsége írt alá 1943 októberében. E megállapodás hátterében főként gazdasági körülmények álltak (a foszfát meghatározó jelentőségű volt a portugál gazdaság számára)¹¹, azonban Salazarnak a három francia politikai tényező közötti egyensúlyozását vizsgálva nem hagyható figyelmen kívül a vichyi rendszer fokozatos eltorzulása és hitelvesztése sem. Ezenkívül jól ismert Salazarnak a háború alatt a hadviselő felekkel szemben tanúsított „húzd meg, ereszd meg” politikája: engedni most, hogy nyerhessünk holnap; előbb a konfliktus egyik szereplője felé húzni, hogy később kiegyensúlyozásképpen a másiknak is tehesünk engedményeket. Ennek tükrében nem túlzottan meglepő az a módszer sem, ahogy Salazar a Portugáliában lévő francia képviselők összetett és robbanásveszélyes helyzetét kezelte.

Az Estado Novo, századunk legtovább tartó nyugat-európai diktatúrája kivételesen jó kapcsolatokat tartott fenn Franciaországgal az alatt a négy év alatt, míg ott a vichyi rendszer antidemokratikus kalandja tartott. A 20. századi Európában, a végeken létrejött autoritáriánus rendszerek tanulmányozásakor fellelhető esetleges kapcsolódási pontok, így pl. a salazari Portugália és Horthy Magyarországának hasonlóságai, illetve különbségei a témában további lehetséges kutatási irányokat jelölhetnek ki.

(Fordította: Erdős György és Szilágyi Ágnes Judit)

Jegyzetek

1. Portugáliában a katonai diktatúra az 1926. május 28-i katonai felkelés nyomán jött létre, és véget vetett az Első Köztársaság (1910–1926) korszakának. A katonai diktatúra 1926-tól 1933-ig állt fenn, ezután kezdtek működni az új rendszer (az „Estado Novo”) főbb intézményei, illetve új alkotmány lépett életbe.
2. A vichyi rendszer a német megszállás ellenére formálisan megmaradt 1944 augusztusáig. A vichyi Franciaországról lásd pl. *Vichy et les Français* (Szerk. Jean-Pierre Azéma és François Bédarida). Saint-Armand-Montrond, Fayard, 1992. A háborús évek Portugáliájáról lásd *Fernando Rosas: Portugal entre a Paz e a Guerra*. Lisszabon, Estampa, 1990. és *António Telo: Portugal na Segunda Guerra. I-II*. Lisszabon, Perspectivas & Realidades e Vega, évszám nélkül.

3. A salazari Portugália és a második világháború alatt egyszerre létező „három Franciaország” (a pétaini, a De Gaulle-i és a giraud-i) politikai kapcsolatairól: *Helena Pinto Janeiro*: Salazar e Pétain. Relações Luso-Francesas durante a II Guerra Mundial, 1940–1944. Lisszabon, Cosmos, 1998. A témáról lásd még *Marc Ferro*: L'exemple de Salazar. In Pétain. 2. kiadás, Párizs, Fayard, 1993, továbbá *João Medina*: Salazar em França. Lisszabon, Ática, 1977. és *António Costa Pinto*: Les modèles I. Le Portugal: l'État Nouveau de Salazar. In Vichy et les Français. i. m., 674–688.
4. „...o que de bom se encontra de um lado e do outro da barricada”. Lásd Salazar bizalmas levelét Teotónio Pereirahoz, Portugália madridi nagykövetéhez, Lisszabon, 1941. november 25. 11. lap. In *Correspondência de Pedro Teotónio Pereira para Oliveira Salazar II. köt. (1940–41)*. Edição da Comissão do Livro Negro sobre o Regime Fascista, évszám nélkül, 480.
5. Lásd *Helena Pinto Janeiro*: Salazar e Pétain. i. m.
6. „*Sous la conduite d'un chef...*” A Bibliothèque et Documentation Internationale Contemporaine (BDIC) archívum anyagából közli az Éditions du Réveil Quest (1942. 2. kiadás.). A teljes szöveg magában foglalja a *Decálogo do Estado Novo Português* (A portugál Estado Novo tizparancsolata) francia fordítását is. (Az itt idézett részlet magyar szövege a portugál fordítás alapján készült.
7. „...l'une des plus remarquables Constitutions non libérales du monde contemporain.” *M. Joseph Barthélemy* szavait idézi: Portugal. Bulletin de Renseignements Politiques, Économiques et Littéraires, 1942. május 31., 75. szám.
8. Bővebben lásd *H. P. Janeiro*: Salazar e Pétain. i. m. 103–123. és 201–215.
9. „Nous sommes solidaires. Nos actions sont liées. Nous travaillons dans le même esprit.” Torre do Tombo (a portugál nemzeti levéltár) – Oliveira Salazar Archivum ANTT/AOS/ CO/PC-27. A vichyi Franciaország portugáliai követségének egy 1941. július 2-i feljegyzéséből.
10. Salazar és De Gaulle kapcsolatairól lásd *H. P. Janeiro*: Salazar e Pétain. 125–149. és 181–199. Salazarról és Giraud-ról lásd uo. 153–180.
11. A Marokkói Francia Protektorátus rendelkezett egy, a portugál gazdaság számára alapvető kincsel: a foszfáttal. A szövetségesek észak-afrikai partraszállásáig Marokkó közigazgatásilag a vichyi Franciaországhoz tartozott, és így a protektorátussal 1941–42-ben kötött kereskedelmi szerződések a portugál–vichyi-francia kapcsolatok normális keretein belül jöttek létre. A szövetségesek megérkezésével Marokkó elszakadt a vichyi államtól, és először Darlan tábornok vezetése alatt állt, majd annak váratlan meggyilkolását követően Giraud tábornok fennhatósága alá került. Mivel a tábornokok viszonylag közel álltak Pétainhez, az amerikaiak inkább a radikálisabb De Gaulle-t támogatták, míg Giraud mögött az angolok álltak.

DOLLFUß KANCELLÁRSÁGA, EGY RENDSZERVÁLTÁSI KÍSÉRLET TÖRTÉNETÉHEZ

1934. július 25-én délután négy óra körül a bécsi Bauhausplatzon, a kancellária miniszterelnöki dolgozószobájában súlyos, lött sebesüléseibe belehalt Engelbert Dollfuß, Ausztria kancellárja. Dollfuß jó kétévnyi kancellársága és annak drámai végkifejlete szimbolikusan fejezte ki az Első Osztrák Köztársaság valamennyi belső konfliktusát és annak válságtünetét. A szegény parasztcsaládból származó miniszterelnök alapjaiban kísérelte meg átrendezni Ausztria politikai struktúráit, kiváltva ezzel a különböző irányzatok rokonszenvét és gyűlöletét. A kezdetben jobbközépen álló „homo novus”-nak tekintett Dollfuß a tágabb és szűkebb környezetét is megdöbbenő kérlelhetetlenséggel és eltökéltséggel törekedett tekintélyuralmi rendszert „varázsolni” az Első Osztrák Köztársaságból.

Ausztria válságban

A nagy gazdasági világválság Európa különböző régióiban eltérő válaszokat indukált. Ausztria „csecsemőkorban” lévő demokráciája híján volt a nemzetállami tapasztalatoknak, továbbá belpolitikai életét a gazdasági válságon túl szinte a születése pillanatától beármýékolta a pártokhoz kötődő félkatonai szervezetek szembenállása és véres összecsapásai. Napjaink Ausztria történetével foglalkozó szakirodalmi előszeretettel jellemzi a húszas évek történetét az utcai harcok láncolataként. A szociáldemokrata és a keresztényszociális párt vezetői gyakran híján voltak a politikai realitásérzéknek és tisztánlátásnak. A két párt időnként nem tudott ellenállni az erő csábításának (Schutzbund, Heimwehr), és segítségül hívta a félkatonai szervezeteket a feszültségek „csillapítására”. Találón fogalmazta meg ezt a problematikát Steidle, a Heimwehr egykori vezetője: „*Rendkívül nehéz feladat áll előttünk: embe-reinket folyamatosan melegen kell tartani és egyidejűleg jegelni is kell őket...*”² Az állandó készültség és az eskaláció veszélye az osztrák hétköznapiak része lett.

Az Első Köztársaság a húszas évek végétől a hivatásrendi és tekintélyuralmi tendenciák örvényébe került. Ennek az autoriter-etatista „hullámnak” az indítékait és szükségességét maga Dollfuß fogalmazta meg kellő tisztasággal a hírhedt Trabensplatzon (Bécs, 1933. szeptember) elhangzott programadó beszédében: „*A parlament saját magát kapcsolta ki, súlytalanná vált saját demagógiája és formalizmusa következtében. Ennek a parlamentnek, ilyen népképviselőnek, népünk ilyen vezetésének nem szabad visszatérnie és nem is fog... most beindul az újjáépítés ideje! Megismétlem: a liberális-kapitalista gondolkodás ideje, a liberális-kapitalista társadalmi és gazdasági rendszer elmúlt. A pártok uralmának ideje lejárt, az egyformára alakítás és a terror uralmát elutasítjuk. A szociális, keresztény, német Ausztria államát akarjuk, ennek az államnak az erős, független vezetésével...*”³ Dollfuß beszédében nem kizárólag a szerinte változásra ítélt hatalomgyakorlásról és berendezkedésről szólt, hanem megfogalmazta a független Ausztria létjogosultságának programját is.

Tanulóiévek és hatások

A kancellár döntéseinek szinte minden mozzanatában tetten érhető származása, tanulóévei és gondolkodásmódjának fokozatos átalakulása. Engelbert Dollfuß 1892. október 4-én az Ausztria északi részén található Groß-Maierhofban, egy parasztcsaládban született. A család szerény anyagi viszonyok között élt, ennek ellenére Dollfuß a helyi plébános közbenjárására ösztöndíj segítségével elkezdhette tanulmányait az oberhollabrunni fiú szemináriumban. A filozófia, szociológia, a művészetek és a politológia különösképpen érdekelte. 1913-ban, a sikeres érettségi vizsga után Bécsben a jogi egyetemre iratkozott be, noha ekkor még a papi hivatás is vonzotta. A háború kitörését lelkesen üdvözölte, és megszakította tanulmányait, de minden erőfeszítése ellenére „csak” 1915-ben kerülhetett a frontra. Az első sorozás alkalmával a katonarvos alacsony termete miatt a következőképpen utasította el: *„Kedves fiam, önnek még elég ideje van egy kicsit nőni, a háború még jó ideig el fog tartani.”*⁴ Dollfuß hamarosan ismét megjelent a sorozáson, és mivel ugyanazzal az orvossal találkozott, noha magassága nem változott, azonnal kijelentette: *„Azóta, amióta találkoztunk, minden erőmet arra fordítottam, hogy megnőjek.”*⁵ Dollfuß igyekezetét és határtalan akaraterejét látva, alkalmasnak minősítették. Tehetséges katonának bizonyult, és többször kitüntették. Csalódottan szerelt le főhadnagyi rangban. Tragikusan élte meg a Monarchia szétesését.

A háború befejezésekor a következőt mondta egyik barátjának: *„...biztos, hogy nem maradok a katonaságnál. Ausztriának civilekre is szüksége van. A tervem az, hogy befejezem tanulmányaimat, továbbá nagy kedvem volna politikai karriert csinálni. A politika nem juthat tévútra, a frontról hazatért férfiaknak figyelniük kell erre.”*⁶ Dollfuß már ifjúkorban jelentkező elhivatottságához és megszállottságához nem férhet kétség. Berlinben folytatta jogi és közgazdasági tanulmányait. Berlini tartózkodása idején ismerte meg Alwine Glinkét, akit rövid ismeretség után 1921 szilveszterén feleségül vett. Három gyermekük született.

Dollfußra, a végzős egyetemistára nagy hatást gyakorolt Karl Sonnenschein, aki cikkek, előadások és beszédek tömegében népszerűsítette XIII. Leó pápa szociális tanításait, valamint a hivatásrendi államra vonatkozó elképzeléseit. Sonnenschein mellett a Werner Sombart⁷ szemináriumain hallottak ragadták magukkal.⁸ A Bécsben és Berlinben is jelentős kisugárzással rendelkező Német Közösségben rokonlelkekre talált. Későbbi harcostársaihoz hasonlóan, akkoriban az előbb említett szervezetre jellemző „nagynémet” gondolkodásmódot érzi magához közelinek. A szervezet külsőségeiben, jellegében a szabadkőműves-páholyok zártására emlékeztetett. Tagjai között szellemi szabadfoglalkozásúak és egyetemisták voltak többségben. A titkos társaság programjának gerincét a német elhivatottság terjesztése, a vörös veszély és a bolsevizmus elleni harc, továbbá a fontos állami tisztségek és pozíciók megszerzésének igénye képezte.⁹ Othmar Spann, aki szintén eljárt az összejövetelekre, már ekkor könyv formájában megfogalmazta a hivatásrendi államra vonatkozó gondolatait,¹⁰ melyek később Dollfuß politikai hitvallásának középpontjába kerültek, miközben a Spann által is képviselt pángermán eszmével a húszas évek végén szakított.

Út a hatalomhoz

1923-ban, az egyetem elvégzése után az alsó-ausztriai földműveskamara titkára lesz. A kamara feladatai között a parasztság életkörülményeinek javítása és érdekeinek képviselése szerepelt. A Bécsben székelő Osztrák Agrárkamara igazgatói posztját 1927-ben nyeri el. Szakmai sikereinek elismeréseképpen 1930-ban a Népszövetség Mezőgazdasági Bizottságának szakértőjévé nevezik ki. Ekkor már sikeres politikai és gazdasági válságkezelőként tartották számon. Személyes vallomása szerint leginkább az Osztrák Keresztényszociális Párthoz állt közel. 1930. október elején kerül az Osztrák Államvasutak élére, ahol elsődleges feladatai közé tartozott a vasutak „megtisztítása” a szociáldemokrata befolyástól, továbbá a vezető tisztségviselők lecserélése és helyükre kormányhű káderek kinevezése. Elnöki pozícióját 1931 márciusáig, vagyis a kormányba való belépésig (földművelésügyi miniszter lett) megőrizte. Dollfuß, állítása szerint agrárszakemberként megismerte Ausztria – „ösi” – vidéki arculatát, azt a társadalmat és azokat a kisközösségeket, melyekből az „új” ország kiemelkedhet. Mérheterlen megvetést mutatott a parlamentarizmus intézményeivel szemben, mivel meggyőződése szerint azok már nem tünnek működőképesnek, csakúgy Ausztriában, mint Nyugat-Európában. Az előbbiekből következett, hogy felfogásában „*Ausztria a keresztény újjáépítés záloga és reménye a nyugati világban*”,¹¹ ezért csak és kizárólag a hatalmi struktúrák forradalmi átszervezése biztosíthatta az osztrák nemzet fennmaradását és az „új” szisztéma kiépítését. Ebben az összefüggésben az organikus és forradalmi változások nincsenek egymással ellentmondásban, hiszen rendkívüli esetben felfüggeszhetőnek tűnt a szerves fejlődés a konzervatív revolúció elvei alapján.¹²

Az új politikai generáció

A Seipel-„fiókáknak” hívott politikusgarnitúra, élükön Engelbert Dollfuß-szal, hatalmat és pozíciókat követelt magának a politikai elit sáncain belül. A társadalmi és származási szempontból eltérő személyiségek szigorúan egységes nézetrendszerrel rendelkeztek. Hittek a konzervatív forradalom erejében, az organikus fejlődést részesítették „előnyben” a harmincas évek elejére. Ausztria jövőjét az önálló állami lét keretei között képelték el, mérheterlen gyűlölettel tekintettek a szociáldemokráciára, példaértékűnek látták Mussolini olasz fasizmusát, hívó katolikusok voltak, a „Nyugat alkonyáról” beszéltek. Az alkony ebben az összefüggésben alapvetően az európai kultúra hanyatlását szimbolizálta, és feltételezett egy magában biztos politikai öntudatot és osztrák küldetést. Az osztrák küldetést a leghitelesebb politikai és történelmi gondolatnak tartották, melyet az Isten rótt kifejezetten rájuk és kölcsönzött ezáltal minden cselekedetüknek szent jelleget. Hitték, hogy a hajnali „napfényt” az „osztrák nemzet” jelenti, és végül egy különleges politikai struktúra kiépítését akarták az osztrák küldetés jegyében.

Robert Hecht,¹³ a zsidó származású jogász-politikus, Dollfuß közvetlen munkatársa és tanácsadója, aki később szolgálataért banki pozíciókat nyert el, felfogásával és a hivatásrendiségbe vetett szent meggyőződésével alapjaiban befolyásolta Dollfuß döntéseit. Az 1934-es hivatásrendi alkotmány egyik megszövegezőjeként Hecht szándékosan tesz különbséget Ausztria, Olaszország, valamint Németország között a rendszerek kialakulása vonatkozásában. Az ausztriai változásokról, amit másoktól eltérően nem akart forradalminak minősíteni, mivel azokat organikusnak tekintette, a következőket mondta: „...*Bármit is kezdeményez a tekintélyelvű kor-*

mány, azt a tényt nem mellőzheti, hogy egy parlamentáris kormányból fokozatosan fejlődött ki, és így nem nyerhet politikai-forradalmi jelleget, mint Németországban a nemzetiszocialista, vagy Olaszországban a fasiszta rendszer, melyek eredetüktől fogva ilyen jellegűek..."¹⁴ Hecht azt sugallta, mintha a Dollfuß által véglegesített politikai fordulat eredményeként megvalósuló tekintélyelvű kormányzás kénytelen lett volna figyelembe venni állítólagos demokratikus gyökereit. Hecht az Ausztriában kialakuló struktúrájának a Németországban és Olaszországban működő rendszerektől eltérő vonását annak szerves jellegében vélte megtalálni, mely nem kívánt forradalmi változásokat, csak az adott történelmi helyzetre kínált megfelelő választ és kifejezte a folyamatok egyedien osztrák jellegét. A politikus nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyta az Első Köztársaság demokratikus intézményeinek erőszakos lebontását, ami alapvetően megváltoztatta a hatalomgyakorlás korábbi módját. Véleményünk szerint az ausztriai fordulat igazi sajtószerszégét a végrehajtók összetételében kell keresni, mivel Ausztria esetében a hagyományosan demokratikus tömörülésnek számító keresztényszociális párt vált – Dollfuß irányításával – a fordulat tényleges levezénylőjévé. Hecht a továbbiakban saját „édes gyermekéről”, a Hazafias Frontról (Vaterländische Front) szólva így folytatta: „Még rendkívül sok mindent lehet tenni, hogy a Hazafias Front egyes részeit szorosabbra fűzzük, még messzemenően egységesebbé lehet szervezni, azonban – egész kifejlődése és összetétele folytán – soha nem fogja elveszteni specifikus bécsi kávéházi színezetű osztrák egyesületi jellegét. Teljesen kizárt, hogy a keresztényszociális párt, a honvédők, a nemzeti álláspontú front egyes részei benne valóságosan feloldódjanak, hogy belőlük egyetlen, egységes osztrák, hatalmas népmozgalom képződjék...”¹⁵ Noha Hecht számított a Hazafias Front megálmódójának, ő maga is kellőképpen szakitekus volt a szervezet eredményességét illetően, hiszen Ausztriában semmiféle tradícióval nem rendelkezett, és idegen maradt egy ilyen típusú, pártokat helyettesítő tömegmozgalom.

Dollfuß és Schuschnigg

Dollfuß személyiségét – mint már említettük – alapvetően határozta meg a származása. Gondolunk itt elsősorban az alsó-ausztriai szegényparaszti miliőre, mely különösképpen az ebben a tartományban is jelen lévő öntudatos paraszti érdekképviselőt és a tartományi kötődéseket fejezte ki. A helyi tradicionalizmusra épülő Ausztriának, ezen keresztül az osztrák hazafiságnak az életrealitását a kancellár természetesen képviselte. Kezdetben meggyőződés nélkül, később egyre nagyobb elszántsággal. Termetéből adódó kisebbségi érzését makacssággal, kitartással, harsánysággal és vasakarattal kompenzálta. Kitűnően értett az apparátusokhoz, ismerte a hivatali kommunikáció minden fortélyát. Munkatársaival közvetlen és bizalmas volt. Sokan a „nép barátja” és a „mi kölykünk” jelképrendszerével ruházták fel. A későbbi kancellár, Kurt Schuschnigg személyével és miniszterelnökségével tévesen összemostott Dollfuß-éra már a két politikus karaktere tekintetében is markáns eltéréseket mutat. Schuschniggot a legfrappánsabban maga Habsburg Ottó jellemezte a következő szavakkal: „A szemüvege az a fal, mely az emberek többségétől elválasztja őt.”¹⁶ Schuschnigg, az alapjaiban intellektuel személyiség (egy tiroli hivatalnokcsalád sarja) meggyőződéses monarchista volt. A „véletlen lett kancellár” szerepében nem találta a helyét, hiányzott mindehhez a kompromisszumkészsége, politikai rutinja és a nélkülözhetetlen határozottság. Az Anschluss előtti

kritikus hónapokban sem volt képes felülbírálni beteges baloldal-ellenességét, és csak bátorítalan kísérleteket tett a nemzeti egység megteremtésére.

Visszatérve Dollfußra, ő nyilvánvalóan fokozatosan nőtt bele egy tekintélyuralmi szisztéma vezetőjének szerepébe. Schuschnigg véleménye szerint Dollfuß forradalmat akart csinálni anélkül, hogy forradalmár lett volna. Nem rendelkezett konkrét programmal, döntései sok esetben ösztönösek voltak, továbbá akkor vált csak igazi osztrák hazafivá, „az országgá lett paradoxon védelmezőjévé”,¹⁷ amikor a náci Németország Ausztria létezését fenyegette.¹⁸ Dollfuß elfogadta Ausztria és Németország sorsközösségét, de elképzelhetetlennek tartotta a két ország egyesülését, hiszen, álláspontja alapján, Ausztria történelme során lépésről lépésre érett nagykorúvá és formált jogot az önálló államiségre. A kancellár az előbbi gondolatokat foglalta össze egyik felszólalásában: *„Ha a fivéremnek nagy birtoka lenne, és nekem egy kis tanyám, számomra mégis az a kívánatos, hogy a kis tulajdonomban maradjak függetlenek, semmint hogy szolgaként a fivéremhez kelljen mennem.”*¹⁹

A fasizmus és a nemzetiszocializmus között

Az 1932 májusa és 1934 júliusa közötti időszak eseménytörténeti áttekintése helyett ésszerűbbnek látszik a rendszerváltás körülményeit, azaz „az államcsínyt kis lépésekben”²⁰, ahogy ezt az abban részt vevők és maga Dollfuß is nevezte, szemügyre venni. A hatalmon lévő politikai elit (az Osztrák Keresztényszociális Párt vezérkara) választása szándékosan esett Engelbert Dollfußra, aki megfelelő és rátermett embernek látszott arra, hogy az állítólagos baloldali és a valós náci veszélyt elhárítsa, rendbe tegye a gazdaságot és a végrehajtó hatalmat megerősítse. Dollfuß beiktatási beszédében 1932. május 20-án egyértelműen fogalmazott Ausztria és a benne élők jövőjéről: *„Meg vagyok győződve arról, hogy mi életképes ország vagyunk, s ebben a mély meggyőződésben vettem át az államügyek vezetését. Kemény és rögső a szabadság vezető út. Mély meggyőződéssel hiszünk népünk jövőjében.”*²¹

Kancellárságának 27 hónapjában az ösztönös és a tudatos döntések halmazát találjuk. Ellenérzései dacára kezdetben késznek mutatkozott egyezkedni Ausztria másik legjelentősebb politikai erejével, a szociáldemokratákkal,²² nem szimpatizált a nemzetiszocializmussal, de hajlott a közeledésre. Alapjában elutasította az erőszak alkalmazását a politikai közéletben, de végső esetben alkalmazhatónak ítélte (1934. február 12.).²³ Kimondva és kimondatlanul is szoros szálak fűzték Ignaz Seipelhez,²⁴ viszont szemben a „könnyörtelen prelatussal” nem pusztán elméletben törekedett az „igazi demokrácia” megvalósítására. Az Első Köztársaság két vezető pártja (keresztényszociálisok, szociáldemokraták)²⁵ számára nem az 1920-as alkotmányban megrajzolt parlamenti demokrácia jelentette az elérhető legjobb berendezkedést.²⁶

Engelbert Dollfuß személyes vonzódása a tekintélyuralmi módszerekhez természetesen közelítette őt a politikai befolyást követelő Heimwehr-mozgalomnak Ausztria önállóságát elfogadó olaszpárti szárnyához. Seippellel megegyezően egy olyan kívánatos szervezetnek tekintette a Heimwehrt, amely „meg akarja szabaddítani a demokráciát a pártok uralmától”.²⁷ A szándékok egyértelműen a Heimwehr szalonképessé tételét célozták, és ezáltal az olasz fasizmus gondolatrendszerével erős rokonságot mutató programok beépülését biztosították Dollfuß elképzeléseibe. Mindezt tovább erősítették Dollfuß és Mussolini személyes találkozásai. Ausztriában a tekintélyelvű, hivatásrendi és diktatórikus jegyeket magán viselő uralmi rendszer kialakulásának és megerősödésének időszakában a magukat honmentőnek ne-

vező szélsőjobboldali félkatonai szervezetek, de kiváltképpen a Heimwehr, szükség-szerű belpolitikai és katonai támaszt jelentettek a fordulatot végrehajtók számára. A dél-európai fasiszta rendszerekre emlékeztető „Ständestaat” megszilárdulása után azonban további működésük, mint autonóm védegyelet, és politikai szerepvállalásuk a rendszerben (ez elsősorban a Dollfuß és Schuschnigg, valamint Starhenberg közötti hatalommegosztásban jutott kifejezésre) több tekintetben zavaróvá és fokoza-tosan nemkívánatossá vált a rendszer számára. Miután a Heimwehrt mint védegye-letet a Hazafias Fronton belül már az 1935-ös év elejétől kezdve szisztematikusan visszaszorították, a megváltozott külpolitikai feltételek 1936 tavaszától fogva lehe-tővé tették a „honmentők” végleges kiiktatását a hatalmi-politikai pozíciókból (mind a Hazafias Frontból, mind a kormányból). A Heimwehr súrlódásmentes kiszorítása a hatalomból bizonyítja, hogy a szélsőjobboldali „honmentő” mozgalmak igazi ha-talmi-politikai önállóság hiányában mindig függtek a hatalmon levők szándékaitól (elsősorban Dollfuß és Schuschnigg politikájától), és jelentőségük csak akkor növe-kedett, amikor szükségesnek látszott az erő alkalmazása és demonstrálása, például 1933 márciusában a parlament kikapcsolásakor, különösképpen azonban 1934. feb-ruár 12-én.

Az „igazi demokrácia” gondolatrendszerének képviselői elutasították a több-pártrendszer létjogosultságát, mivel abban a pártok és az azok körül szerveződő érdekcsoportok kizárólagos befolyásának érvényesülését látták. A parlamentet az előbb leírt érdekcsoportok játékszerének tekintették. Mindezekkel szemben a ködös „igazi érdekképviselőt” és a felelőséget vállaló és elkötelezett vezető és vezér fogalmait rajzolták meg. Dollfuß autoriter hatalomgyakorlásának fokról fokra tör-ténő kiépülését segítette és bátorította jó néhány mozzanat.

Ausztria számára a gazdasági világválság kellős közepén elkerülhetetlennek látszott egy újabb kölcsön felvétele.²⁸ A nyugati hatalmak, de különösképpen Fran-ciaország a kölcsön folyósítását súlyos feltételekhez kötötte, nevezetesen az Ansch-luss elutasításához, továbbá az osztrák-német vámuniós tervek elvetéséhez. A köl-csön parlamenti ratifikálása során világossá vált, hogy Dollfuß a kölcsön feltétel-ének az elfogadásával szembekerül a nagynémetekkel, a szociáldemokratákkal, a Landbunddal és nem utolsósorban a parlamenti képviselő nélküli, de a tartomá-nyokban, az utca és a közvélemény formálásában már jelentős pozíciókkal bíró nemzetiszocialistákkal is.²⁹ Kancellárságának első hónapjait a felsorolt irányzatok-kal folytatott éles küzdelem határozta meg, és tovább erősítette a parlamenttel és általában a pártokkal szembeni bizalmatlanságát, továbbá mindinkább közelítette Dollfuß-t egy tekintélyelvű, a parlamentarizmus intézményét felfüggesztő és mindezt egy erőskezü végrehajtó hatalommal helyettesítő elgondolás és cselekvési program felé. A szociáldemokrata sajtó ebben az időszakban egyre inkább a „millimeternich” gúnynevet ragasztotta Dollfußra, ami egyfelől utalt alacsony ter-metére, másfelől viszont a baloldalon belül is elismerték a kancellár politikai képes-ségeit, de a kezdeti távolságtartó bizalom feloldhatatlan ellenségeskedéssé fajult.

Végző soron az 1920-as demokratikus alkotmány egy kiegészítő paragrafusa, mely még a Monarchia örökségéért került becikkelyezésre, a törvényesség látsza-tát is biztosíthatta. Az 1917-ben megszületett „háborús gazdálkodási felhatalmazási törvény” rendkívüli helyzetben különleges jogokat biztosított a kormánzatnak, részben a gazdasági, részben a politikai válság megoldására, illetve lehetőséget adott a parlament természetes kontrolljának figyelmen kívül hagyására. A szociál-demokraták nem zárkoztak el egyértelműen a paragrafus alkalmazásától, de elutasí-tották a felhatalmazási törvény folyományaként a politikai jogok korlátozását.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy az Első Köztársaság feszült politikai légköre, a két nagy párt szembenállása, a súlyos gazdasági krízis, az erősödő külső fenyegetettség, a keresztényszociális párton belül jelentkező, fordulatot követelő csoport és Engelbert Dollfuß személyes politikai meggyőződése szolgált indokként a nemzetiszocialista demokratikus intézményeinek szétrombolásához, a nemzetiszocialista (1933. július) és a szociáldemokrata párt (1934. február) betiltásához. A baloldal szétverése szükségszerűen lehetetlenítette el a nemzeti egység megteremtését, az osztrák náciok illegalitásba kényszerítése pedig Dollfuß kérlelhetetlen és végzetes ellenfelévé tette a nemzetiszocialista Németországot és annak osztrák követőit.

Jegyzetek

1. Engelbert Dollfußon kívül valószínűleg két munkatársa és Emil Fey alkancellár tartózkodott a hivatalban. Dollfuß érzékelve a készülődő puccskísérletet, máshol kívánta a soros minisztertanácsi ülést megtartani. Emil Fey szerepe a mai napig vitatott. Egyfelől azt a látszatot keltette, mintha kiegyezne és segítené a puccsban részt vevőket, másrészt a történészek után élesen elhatárolódott a résztvevőktől. A nemzetiszocialista puccskísérletben részt vevő személyek eltérő tanúvallomásai ellenére bizonyosnak látszik, hogy a kancellárt két lövés érte. A támadók nem engedték ellátni a sérüléseket, és nem teljesítették a haldokló Dollfuß utolsó kívánságát arra vonatkozólag, hogy papot hívjanak hozzá. Lásd erről bővebben: *Jagschitz, Gerhard: Der Putsch. Die Nationalsozialisten 1934 in Österreich.* Graz, 1976.
2. Steidlét idézi: *Schuschnigg, Kurt: Im Kampf gegen Hitler. Die Überwindung der Anschlußidee.* Wien, 1969. 82.
3. Dollfuß-t idézi: *Jochum, Manfred: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern.* Wien, 1983. 177.
4. *Gordon-Brook, Shepherd: Engelbert Dollfuß.* Wien, 1961. 31.
5. Uo. 34.
6. Uo. 42.
7. *Sombart, Werner: Österreichs Schicksalsweg.* Wien, 1934.
8. A szemináriumon alakult ki a szoros barátsága a későbbi német kancellárral és centrum párti politikussal, Brünniggel.
9. *Rosar, Wolfgang: Deutsche Gemeinschaft.* Wien, 1971. 10–25.
10. *Spann, Othmar: Der wahre Staat.* Wien, 1921., illetve szintén ő állított össze egy a korban népszerű egyetemi jegyzetet: *Gesellschaftslehre.* Leipzig, 1923.
11. Dollfuß-t idézi: *Andics, Helmut: Der Staat, den keiner wollte.* Wien, 1981. 173.
12. A tematikáról lásd: *Sontheimer, Kurt: Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik.* Wien, 1981.
13. Lásd erről: *Huemer, Peter: Sektionschef Dr. Robert Hecht und die Entstehung der ständisch-autoritären Verfassung in Österreich.* Wien, 1968. (Disszertáció.)
14. Robert Hechtet idézi: *Jochum, Manfred: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern.* Wien, 1983. 75.
15. Uo. 179.
16. *Andics, Helmut: Der Staat, den keiner wollte.* Wien, 1981. 222.
17. A korszakból származó megfogalmazás találoan fejezi ki Ausztria és az abban élők dilemmáit. Idézi: *Weigel, Hans: O du mein Österreich.* Stuttgart, 1956. 205.
18. *Meyels, O. Lucian: Der Austrofaschismus.* Wien, 1992. 41–45.
19. Dollfuß an Österreich. *Eines Mannes Wort und Ziel.* Hrsg. von Edmund Weber. Wien, 1935. 71.
20. Idézi: *Dachs, Herbert: Parteien und Parteiensystem in Österreich.* In: Red.: Wehling, Georg-Hans: *Österreich.* Köln, 1988. 110.
21. Idézi: *Reichpost.* 39. Jg. 04. 09. 1932. 1.
22. *Görlich, E. Joseph – Romanik, Felix: Geschichte Österreichs.* Wien, 1995. 532–533.
23. *Messner, Johannes: Engelbert Dollfuß.* Wien, 1935.
24. Lásd erről: *Bauer, Rolf: Österreich. Ein Jahrtausend Geschichte im Herzen Europas.* München, 1994. 400–408.
25. A szociáldemokraták Otto Bauer koncepciója nyomán az ún. funkcionális demokrácia programját képviselték és fogalmazták meg, melyben megtalálható volt, többek között, az öngazgató társadalom gondolata, az egyén és a közösségek fokozott bevonásának igénye a napi érdekegyeztetésbe és döntésekbe, továbbá a „harcoló” osztályok reális egyensúlyának víziója, és nem a politikai jogok egyensúlya, mely a polgári törvényhozás és a dolgozó tömegek közötti egyenlő esélyeket biztosítaná.

26. Részletes leírás található a nagy pártok demokrácia-felfogásáról: *Ucakar, Karl: Demokratie und Wahlrecht in Österreich. Zur Entwicklung von politischer Partizipation und staatlicher Legitimationspolitik.* Wien, 1985. 380–454.
27. A részlet Ignaz Seipel Tübingenben 1929. július 15-én, két évvel a véres 1927. július 15-i bécsi megmozdulások évfordulóján elhangzott beszédéből való. Idézi: *Kreisler, Felix: Von der Revolution zur Annexion.* Wien, 1970. 160.
28. Az 1932. július 15-i lausanne-i kölcson előzményeiről és következményeiről lásd bővebben: *Mattl, Siegfried: Die Finanzdiktatur. Wirtschaftspolitik in Österreich 1933–1938.* In: Emerich Talos. (Hrsg.): *Austrofaschismus.* Wien, 1988. 133–161.
29. Az 1932 áprilisában megrendezett tartományi választások az osztrák nácik jelentős előretörését mutatták, döntő részben a keresztényszociális és a nagynémet párt rovására. Az eredmények siettették és részben okként szolgáltak Dollfuß kancellári kinevezéséhez.

AZ OSZTRÁK NEMZETISZOCIALISTÁK TEVÉKENYSÉGE ENGELBERT DOLLFUSS KANCELLÁRSÁGA ALATT

Az 1934. július 25-i puccskísérlet

Ha a két világháború közötti osztrák demokrácia krízisét – amely végül is egy autoritárius rendszer kiépítésébe torkollott – próbáljuk megérteni, elkerülhetetlen a belpolitikai eseményekkel párhuzamosan a külpolitikai hatások vizsgálata is. Az Első Köztársaság nemzetközi helyzetét két fő tényező határozta meg: az egyik pólust az első világháborút lezáró békerendszer jelentette, a másikat az ennek revíziójára törekvő államok alkották, Németországgal az élen. A német nemzetiszocialisták hatalomra kerülése után Ausztria külpolitikai helyzete végképp a német nyomás és az ebből törvényszerűen következő olasz védnökség függvényévé vált. Hitler az Anschlusst Németország belső ügyének tekintette, és mindenáron meg akarta szerezni a tervezett német expanzió útját elzáró „délkeleti kaput”. Ausztria önállóságának megőrzése, azaz a stratégiai fontos Brenner-határ védelme azonban régtől kiemelt helyet foglalt el az olasz külpolitikai elképzelésekben. A német és az olasz érdekek csak itt, a Duna-medencében ütköztek egymással. Mussolini azonban több ízben is hiába kérte Hitlert, hogy mondjon le Ausztriáról, biztosítva ezzel a német–olasz együttműködés zavartalanságát.¹ Ami az osztrák felfogást illeti, az olasz nyomására korábban Johannes Schober kancellár (1929. november 26. – 1930. szeptember 25.) kész volt arra, hogy az olasz orientációban elmenjen egy barátsági és döntőbírósi egyezmény megkötéséig, de nem gondolt arra, hogy belépjen egy olasz vezetéssel létrejövő államszövetségbe. Az osztrák diplomácia akkoriban még saját, Neutralitáspolitikának nevezett irányvonalát kívánta követni, „jó viszony kialakítására törekedett mindenkivel, kerülte azonban az olyan kötöttségeket, amelyek megátalhatták volna a jövőbeni csatlakozást Németországhoz”.²

A világgazdasági válság azonban új viszonyokat teremtett. A Buresch-kormány (1931. június 20. – 1932. május 20.) már az Olaszországhoz való erősebb kötődést képviselte. A német–osztrák vámunió és az Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia közötti preferenciális vámrendszer létrehozását felvető Tardieu-terv meghiúsulása után az olasz kormánynak sikerült tető alá hoznia az úgynevezett Brocchi-féle szerződést. Ez az Olaszország, Ausztria és Magyarország közötti gazdasági megállapodás jelentős kedvezményeket biztosított az osztrák és a magyar gazdaságnak az olasz piacon. Mussolini végső céljához ez csak egy lépcsőfok volt, hiszen ő vámuniót kívánt. Ebben az időszakban tehát már kezdtek körvonalazódni a későbbi római jegyzőkönyvek. Az olasz orientáció mellett bizonyos rendkívül befolyásos, a Seipel-féle hagyományokat³ követő osztrák politikai körök az állami függetlenség megőrzésének legfőbb garanciáját az Első Köztársaság politikai rendszerének tekintélyelvű átformálásában látták. Ez erős olaszbarát kormányzat létrehozását feltételezte, amely mind a kül-, mind pedig a belpolitikában tekintettel lesz az olasz érdekekre. Az ennek megvalósítására létrejött olasz–magyar együttműködés minden módon segítette az autoritárius irányzatok fejlődését, melyeknek az osztrák politikai életben egyébként már korábban is jelentős tábora volt. A fasiszta, korporatív és tekintélyuralmi vonások közvetítőiként a Heimwehr mellett szoba jöhetek egyházi és értelmiségi körök, valamint a tisztikar és a gazdasági élet prominens képviselői. Így az olasz befolyás egyszerre két síkon is érvényesülhetett: a kül- és a belpolitikában.⁴

Ausztria politikai mozgásszabadságát tehát a harmincas évek kezdetétől egyre inkább Olaszország mindenkori állásfoglalása határozta meg. Az általunk tárgyalt korszakban az osztrák belpolitikába új veszélyforrást iktatott be a hazai nemzetiszocialisták hirtelen és meglehetősen nagymértékű megerősödése. Az Első Köztársaság demokratikus politikai berendezkedését olasz ösztönzésre fokozatosan felszámoló, a nemzeti jobboldalt képviselő Dollfuss-kormány harca a Németország „ötödik hadoszlopának” tartott osztrák nemzetiszocialista mozgalom ellen a két világháború közötti osztrák történelem egyik legdrámaibb fejezete. Az osztrák nációk a közélet minden területén jelen voltak, és tökéletes hírszerző szolgálatként működtek. Az osztrák DNSAP (Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei – Német Nemzetiszocialista Munkáspárt) 1918-ban alakult az 1904-ben létrejött DAP (Deutsche Arbeiterpartei – Német Munkáspárt) utódeként. A párt, melynek nevében a „szocialista” jelző a polgári-német nemzeti táborból való elhatárolódást fejezte ki, Dr. Walter Riehl ügyvéd vezetése alatt 1919-ben 2 mandátumot kapott a Landtagban. 1920-tól a horogkeresztet használták szimbólumként, és a müncheni német rokonpárttal is kapcsolatban álltak. Az együttműködés keretében vett részt például 1920-ban és 1922-ben Adolf Hitler Ausztriában gyűléseken és előadásokon. Az osztrák DNSAP azonban 1924-ben két egymással éles ellentétben álló táborra szakadt: Riehl „Német Szociális Egyletére” (Deutschsozialer Verein) és a Karl Schulz postahivatalnok vezette „Schulz-csoportra” (Schulzgruppe), mely utóbbi lassan elveszítette életképességét. A pártot, most már Nemzetiszocialista Német Munkásegylet–Hitler-mozgalom (Nationalsozialistischer Deutscher Arbeiterverein – Hitlerbewegung) néven, 1926. május 4-én Richard Suchenwirth középiskolai tanár és nemzetiszocialista politikus alakította meg újra. A párt ugyanazon év augusztusában tartott pártnapján elismerte Adolf Hitlert Führerének, és teljesen alárendelte magát a németországi pártnak.⁵

A Hitlerbewegungot német mintára szervezték meg, az osztrák kerület VIII. Gauként szerepelt a német beosztásban. Volt országos vezetősége, illetve 1927-től valamennyi tartományban Gauleitere. A német birodalmi kormány által finanszírozott osztrák NSDAP ügyvezetője és az országos vezetősége Linzben székel. 1931–34 között egy birodalmi német, Theodor Habicht töltötte be az országos ügyvezetői (Landesgeschäftsführer) tisztséget, akit azonban az 1934. július 25-i sikertelen puccskísérelt és Dollfuss kancellár meggyilkolása után bűnbakká kiáltottak ki és elmozdítottak. Habicht a Führer teljhatalmú megbízottjaként vezette és ellenőrizte az osztrák nemzetiszocialista mozgalom. A párt országos vezetője Alfred Proksch volt, akinek a tevékenysége inkább az NSDAP „munkáspárt-jellegének” kihangsúlyozását szolgálta. Az országos vezetőség a különböző Gau vezetőségeit fogta össze. A kulcsfontosságú bécsi Gau vezetője Alfred Eduard Frauenfeld nemzetiszocialista politikus volt, 1932–33-ban bécsi községi és városi tanácsos. A párt fokozatosan építette ki szervezetét, fegyveres testületeit, és a nációk a németországi sikerek közvetlen hatásait kihasználva Ausztriában is helyet követeltek maguknak a nap alatt. Már előbb, az 1930. évi novemberi választásokon pártjuk több mint 100 000 szavazatot kapott, de ennél jóval többre tartottak igényt: mandátumokra a Nemzeti Tanácsban.

A politikai erőviszonyok megváltozása különösen világossá vált az 1932. április 24-én tartott tartományi gyűlési és községtanácsi választásokon: ekkor összesen 336 000 osztrák adta szavazatát a nációra, akik ily módon Bécsben 15, Észak-Ausztriában 8, Salzburgban pedig 6 mandátumhoz jutottak. Kinevezése idején a kancellárnak belpolitikai téren sajátos erőháromszöggel kellett számolnia a polgári táboron belül, melynek pólusait ő és követői, azaz a Keresztényszocialista Párt, a

Heimwehr és a nemzetiszocialisták alkották. Hogy kormánya helyzetét megszilárdítsa, Dollfuss megkísérelte a nemzetiszocialistákkal konkuráló nagynémeteket rávenni a visszatérésre a koalícióba, melyből 1932 januárjában a vámuniós terv kudarca miatt léptek ki. A Nagynémet Néppárt azonban rövid tétovázás után inkább ellenzékbe vonult. A döntés oka minden kétséget kizáróan a náciik további megerősödésétől való félelem volt. Tartottak ugyanis attól, hogy a keresztényszocialistákkal kötött koalíció miatt Anschluss-párti szavazótáboruk jelentős hányadát veszítenék el a náciik javára.⁶ Dollfuss tehát nem tudott megfelelő bázist kiépíteni, így kizárólag a keresztényszocialistákból, a Landbundból és a Heimatblock nevű reakciós tömörülésből álló polgári koalícióra támaszkodhatott, csupán egyetlen szavazati többséggel a törvényhozásban. Az erős szociáldemokrata mozgalmat mindvégig ellenségként kezelte; igaz, az esetleges, utólag sokat emlegetett együttműködés már csak az olasz nyomás miatt sem valósulhatott volna meg.

A kancellárnak két, egymással sok tekintetben nem harmonizáló célja volt: az osztrák önállóság megőrzése és a korporatív társadalmi berendezkedés kiépítése. Az elsősre a szociáldemokraták nélkül minimális volt az esély; az utóbbiban viszont a náciik aligha lehettek partnerek. Mindezek ellenére, ha valóban Ausztria függetlenségének megőrzése volt Dollfuss fő célja, úgy a szervezett munkásmozgalommal szövetségbe lényegesen több esélye lett volna a sikerre. Ebben a helyzetben a kancellárnak csak egyetlen lehetősége maradt: jobb híján az olasz és magyar támogatás révén döntő politikai tényezővé fejlődött Heimwehrnek engedett, melynek a politikai rendszer megváltoztatására irányuló elképzelései közismertek voltak. Az együttműködés keretében a Heimwehr több vezetője is helyet kapott a kormányban, így például Emil Fey bécsi Heimwehr-vezér, aki többek között a belügyminiszteri tisztséget töltötte be, és akinek 1934. július 11-i leváltása végzetes következményekkel járt Dollfussra nézve.

Mit takart pontosan a „Heimwehr” elnevezés? A Heimwehr-mozgalom szerveződése a tartományokban már közvetlenül az első világháború után megkezdődött, helyi védelmi osztagokként (Heimatschutz), polgári gárdákként, frontharcos és bajtársi szövetségekként. A köztársaság kikiáltása után a további baloldali átalakulás veszélyétől tartó konzervatív-katolikus körök magánhadseregei elsőként Tirolban, majd a többi alpesi tartományban szerveződtek paramilitáris egységekké. A regionális érdekelletések és a vezetők közti véleménykülönbségek, torzalkodások miatt azonban túlzás lenne országos szinten egységes mozgalomról beszélni. A háborút követő években fő céljuk a német egység megteremtése volt, s a nagynémet irányvonalat a későbbiekben sem adták fel. Bár a mozgalom ideológiája tartalmazott fasiszta vonásokat is, hiányzott belőle egy világos, nemzeti érzelmű célkitűzés, így mindvégig hiányos, befejezetlen maradt. A Heimwehr többek között a felső-stájerországi nagyiparosok anyagi támogatását is élvezte, akik az erős szocialista munkáság logikus ellensúlyát látták bennük. A politikai viszonyok fokozatos kiéleződésével a Heimwehr csakugyan fokozatosan a keresztényszocialista dominanciájú kormányok mögött álló, szociáldemokrácia-ellenes polgári erők harci szervezetévé alakult, és egyre meghatározóbb szerephez jutott a belpolitikában, nem kis mértékben a jelentős külföldi támogatásnak köszönhetően. Ezt a folyamatot főként Ignaz Seipel kancellár támogatta céltudatosan, különösen a szociáldemokrata munkásság 1927. július 15-i megmozdulása után.⁸ A mozgalom létszáma 300 000 fő körül mozgott, közülük 120 000 volt felfegyverezve. 1928-tól szoros kapcsolatokat építettek ki bizonyos olasz fasiszta és magyar körökkel, amelyek egyaránt potenciális veszélyforrást láttak az erős és jól szervezett osztrák szociáldemokráciában. 1928. április 2-án Milánóban Mussolini olasz és Bethlen magyar miniszterelnök titkos

egyezményt írt alá a Heimwehr támogatásáról egy későbbi államcsíny céljából, valamint jobboldali kormányzat megalakításáról Ausztriában. A Heimwehr tehát Mussolini és Bethlen szövetségésévé vált, akiktől politikai és pénzügyi támogatást kapott, hogy megvalósíthassa a tervezett „Marsch auf Wien”-t.⁹

A Mussolini által kiötlött „konkurens fasizmus” eszméje, mely Dollfuss-szal folytatott első megbeszélésein, 1933 húsvétján kristályosodott ki, azon az elképzelésen alapult, hogy Hitler és a nemzetiszocialista ellenzék talán kész lenne kiegyezni egy olyan, bizonyos fasiszta vonásokat viselő rendszerrel, amelyet a demokratikus intézmények kiiktatása után hoznának létre.¹⁰ A program végrehajtásához kapóra jött, hogy az első lépést a parlament kikapcsolásával Dollfuss már megtette, a tervezett demokráciaellenes vezetés joga bázisa pedig már régóta megvolt: kiindulópont az 1917-es hadigazdálkodási felhatalmazási törvény szolgáltatott. Ezzel a törvénnyel hatalmazták fel az első világháború idején a kormányt arra, hogy a gazdaság működőképességének megőrzése és a lakosság ellátásának érdekében meghozza a szükséges intézkedéseket, s később sem helyezték hatályon kívül. 1933. március 4-én szavazástechnikai okokból a Nemzeti Tanács egész háromtagú elnöksége (az elnök és mindkét alelnök) lemondott. Bár az események mindenki számára váratlanul következtek be, Dollfuss azonnal felismerte, hogy a pillanatnyi helyzet lehetőséget ad a „túrhetetlen parlamenti viszonyok” megváltoztatására. Hogyan hajtotta ezt végre? Először is felajánlotta lemondását Wilhelm Miklas szövetségi elnöknek, amit az nem fogadott el, hanem továbbra is a kormány vezetésével bízta meg a kancellárt. Ezzel Miklas tulajdonképpen lemondott a hivatalban levő parlament újbóli összehívásának lehetőségéről, szabad kezét adva Dollfussnak, aki élt is ezzel, és március 8-án nyilatkozatot adott ki az „önmagát lehetetlenné tevő” parlament „önkikapcsolásáról”. Ettől kezdve szükségrendeletekkel kormányzott. Nem mulasztotta el, hogy hangsúlyozza, a kormány „az osztrák állam és nép érdekeit és jólétét tartja szem előtt”.¹¹ Lépését a „kétfrontos harccal” indokolta, melyet egyidejűleg kellett folytatnia a nemzetiszocialisták és a szociáldemokraták ellen. Ezt követően fokozatosan leépítette a demokratikus intézményrendszert, és egyre szűkítette a baloldal mozgásterét. Dollfuss ugyanis Mussolini hatására a szociáldemokrata munkásságot tekintette rendszere fő ellenségének, nem pedig a lényegesen agresszívebb nemzetiszocialistákat. 1933. március 31-én rendeleti úton feloszlatták a Köztársasági Védszövetséget (Republikanischer Schutzbund, röviden Schutzbund), a Szociáldemokrata Párt paramilitáris szervezetét, teljesítve ezzel a Heimwehr egyik legfontosabb követelését. A Szociáldemokrata Párt egyrészt nem tanúsított ellenállást (vezető politikusai visszariadtak egy esetleges polgárháborús szituációtól), másrészt a gyakorlatban, csupán némileg leplezve, továbbra is fenntartotta fegyveres félkatonai szervezetét.

A németországi sikerek friss lendületet adtak az osztrák nemzetiszocialista mozgalomnak is, amely a berlini párt- és állami vezetés meghosszabbított karjaként működött. A nemzetiszocialista mozgalom túlnyomórészt a nagynémetektől, a Landbunttól és a Heimatblocktól nyerte szavazatait, de a Heimwehr és a keresztényszocialisták is veszítettek szavazatokat a náciok javára. Az Arbeiter-Zeitung, az osztrák szociáldemokrácia 1889-ben alapított központi sajtóorgánuma ezzel szemben öntudatosan állapíthatta meg: „A vasárnapi választások megváltoztatták Ausztria politikai arculatát. Mi, szociáldemokraták azonban ragyogóan helytállunk Bécsben! Bécs vörös volt, most is az és az is marad!” ... „A nemzetiszocialisták nem a mi kárunkra erősödtek meg, hanem a nagynémetek és a kakastollasok, részben pedig a keresztényszocialisták örökébe léptek.”¹²

Hitler hatalomra jutása után az osztrák nácik először is jól szervezett, nagyrészt német pénzforrásokból fedezett propagandaháborút indítottak új választások kiírásáért, a Führer ugyanis, aki az Anschlusst Németország belső ügyének tekintette, ettől Ausztria belső, politikai „gleichschaltolását” várta, ami feleslegessé tette volna a „forró Anschlusst”. A nácik új választások kiírására vonatkozó követelését a szociáldemokraták is támogatták, ők ugyanis ezzel a taktikával akarták a keresztényszocialistákat sarokba szorítani és koalíció alakítására rábírní. Az NSDAP vezető személyiségei már akkoriban meg voltak győződve arról, hogy Olaszország előbb-utóbb kénytelen lesz belátni az Anschluss elkerülhetetlenségét. Ez az elképzelés azonban nem számolt Olaszországra, a javarészt keresztényszocialistákból álló osztrák kormány és a mind meghatározóbb politikai szerephez segített Heimwehromozgalom bel- és külpolitikai érdekeivel. Bár a kormány mérlegelte azt a lehetőséget, hogy kompromisszumot kössön a választásokon előretörő nácikkal, az erről tartott, részükről is kelleetlenül, félszívvel folytatott tárgyalások végképp megfeneklettek a nácik két sarkos követelésén, melyek új választások kiírását és a Heimwehr kormányból való kiebudalását szabták feltételül.¹³

Bár választási sikerének fényében sűtkérezve az NSDAP semmiféle koalícióra nem kívánt lépni a Heimwehrrrel, a mozgalom nagynémet beállítottságú stájer szárnyával továbbra is titkos kapcsolatban állt.¹⁴ „Ily módon titkos megbeszélések egész kusza rendszere alakult ki, és a tárgyalások korántsem maradtak abba az osztrák NSDAP 1933. júniusi betiltása után.”¹⁵ Mussolini kísérlete 1933 nyarán a nemzetiszocialista mozgalom semlegesítésére egy „antimarxista egységfront” megalakításával – melyben a keresztényszocialisták és a Heimwehr mellett a nemzetiszocialisták is helyet kaptak volna – szintén a nácik merev, mindenféle politikai kompromisszumot elutasító magatartása miatt hiúsult meg. Ennek kudarcra után a belpolitikai életben az Olaszország által támogatott erőknek immár kétfrontos harcra kellett vívniuk: a szociáldemokrácia mellett, melynek kiiktatása olasz nyomásra elsőrendű és azonnali feladattá lépett elő, immár a nemzetiszocialisták ellen is. Az utóbbiak előretörése és önbizalmuk megnövekedése csak megerősítette a keresztényszocialista politikusok félelmeit a parlamenti választások kiírásával kapcsolatban. Így a kormány 1933 májusában döntést hozott minden további tartományi és községtanácsai választás megtiltásáról. A nemzetiszocialista áradatot azonban ilyen eszközökkel nem lehetett megállítani: politikai követeléseik elutasítására a nácik a terror eszközeivel válaszoltak. A terror- és szabotázsakciók hulláma nyilvános intézmények és zsidó tulajdonú üzletek, boltok, vállalkozások ellen irányult. A kormány válaszul felvonulási és egyenruha-tiltalmat rendelt el az ellenzéki csoportosulásokra vonatkozóan, és Hitler legfőbb jogi tanácsadóját, az éppen akkor Ausztriába látogató Dr. Hans Frankot kiutasította az országból. A bajor igazságügy-miniszter és birodalmi igazságügyi biztos Frank ugyanis közvetlenül látogatása előtt, március 18-án a müncheni rádió egyik műsorában nyilvánosan provokálta az osztrák kormányzatot, s az osztrák nemzetiszocialista szervezeteknél tett májusi látogatása során is hasonló hangnemben nyilatkozott.¹⁶ (Hírheft rádiószózatában Frank figyelmeztetést intézett az osztrák kormányzathoz: intézkedéseivel ne kényszerítse arra a német nemzetiszocialistákat, hogy nekik kelljen garantálniuk az osztrák „néptársak” biztonságát.)¹⁷

A fenti intézkedések következtében a Dollfuss-kormány egyre inkább nem csupán az osztrák nemzetiszocialistákkal került nyílt összeütközésbe, hanem egy lényegesen hatalmasabb ellenféllel, az őket alig titkoltan támogató Hitler-kormányzattal is. A rendeletekre a hitleri Németország azonnali válaszként 1933. május 27-én elrendelte az „1000 márkás határzárlatot”, amely a külpolitikai nyomásgyakorlás első lépése volt. A nácik kiadták a jelszót: „Amíg Dollfuss kezében a hata-

lom, addig egyetlen német sem jön Ausztriába.” A Németországból érkező látogatók számát csakugyan sikerült gyakorlatilag nullára redukálni, hiszen e rendelkezés értelmében minden német állampolgárnak, aki Ausztriába szándékozott beutazni, 1000 márkát kellett kifizetnie. „*A Birodalmi Kormány a következő törvényt hozta: § 1. Minden utazásért, amelyet egy belföldi lakhellyel vagy állandó tartózkodási hellyel bíró birodalmi állampolgár az Osztrák Köztársaságba, vagy annak területén áthaladva tesz, 1000 birodalmi márkát köteles kifizetni. Az összeget az utazás megkezdése előtt az illetékes vizumhatóságnál kell befizetni. § 2. Az a birodalmi állampolgár, aki e törvény által előírtakat megszegve (...) utazik be az Osztrák Köztársaság területére, 5000 birodalmi márkánál nem kevesebb pénzbüntetéssel vagy szabadságvesztéssel sújtandó...*”¹⁸

Az „1000 márkás határzár” komoly érvágást jelentett az osztrák idegenforgalom számára. Elég csupán annyit megemlíteni, hogy 1932-ben az Ausztriába érkező külföldi turisták 40%-a Németországból jött. Ausztria válaszul megszigorította a Németországba történő határátlépést, hogy a nemzetiszocialisták addig gyakorlatilag akadálytalan mozgását jobban ellenőrizhessék. Emellett a kormány kárpótlást folyósított az idegenforgalomból élőknek. További német provokációként Theodor Habicht Landesgeschäftsführert a bécsi német nagykövetség sajtóattaséjává nevezték ki, ami ellen az osztrák kormány hiába tiltakozott.¹⁹ Németország ausztriai nagykövetsége egyébként már akkor is bizonyítottan a német és az osztrák náci közötti titkos összekötő csatornaként működött és a felforgató tevékenység központja volt.²⁰

Az osztrák kormány a nagyrészt Németország által finanszírozott gátlástalan náci propaganda elleni védekezésül június 9-én a náci sajtótermékek és propagandaanyagok ellen irányuló rendeletet bocsátott ki. Ez többek között a Münchenben nyomtatott „*Völkischer Beobachter*” betiltását is jelentette, amely Ausztriában a nemzetiszocialista befolyás legfőbb sajtóterméke volt. A tilalom azonban a nyilvános német sajtóban az Ausztria elleni rágalomhadjárat oly mértékű megerősödését és hangnemének olyan eldurvulását vonta maga után, amely még Olaszországban is komoly visszatetszést szült.²¹ Az osztrák állam ellen irányuló tevékenysége miatt Habichtot végül is június 12-én letartóztatták és kiutasították az országból, ami természetesen további diplomáciai konfliktusokhoz vezetett.²² Habicht július 5-én már a müncheni rádióban indított kampányt az osztrák kormány ellen „*Az igazság Ausztriáról*” című előadás-sorozatával.²³ Az osztrák NSDAP (Hitlerbewegung) szintén Münchenből, a Reichsadler Hotelben berendezett főhadiszállásról szervezte és koordinálta a Dollfuss-kormányzat elleni harcát.²⁴

Az utolsó lépés a náci elleni harcban az NSDAP betiltása volt. Erre a Dollfuss-kormányzatnak az ürügyet a megszakítás nélküli merényletek adták. 1933. július 19-én a náciak a kremisi keresztény-német tornaegylet ellen követtek el kézi-gránátos merényletet. A támadás során egy ember életét veszítette, további 17 súlyosan megsérült. A kormány végérvényesen rendezni kívánta a problémát, és betiltotta a pártot: „*§ 1. A kormány ezennel betiltja a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (Hitler-mozgalom) mindennemű ausztriai tevékenységét, különös tekintettel bármiféle pártszervezetek létrehozására. A fennálló roham- és védosztagokat (SA- és SS-alakulatok, hazafias védszövetség) fel kell oszlatni. Bármilyen pártjelvény viselése tilos.*”²⁵

Ez a szükségrendelet természetesen nem vethetett véget teljesen a merényleteknek, sőt ha lehet, még inkább elmérgesítette a konfliktust. A propagandaháborúban a provokatív rádióadások mellé más módszerek is társultak: német repülőgépek rendszeresen szórtak nemzetiszocialista röplapokat és más uszító tartalmú propa-

gandaanyagokat osztrák felségterület felett. Ebben a helyzetben Dollfuss kényszerítve érezte magát arra, hogy a nyugati hatalmakhoz forduljon segítségért, amelyek tiltakoztak is Berlinben az osztrák állam belügyeibe való beavatkozás ellen.²⁶ A berepülések ezután megszűntek ugyan, de a rádióadások továbbra is folytatódtak. Németországban különböző, az osztrák határ mentén kiépített táborokban német kiképzők parancsnoksága alatt és német anyagi támogatással megalakult az „Osztrák Légio”, melyet munkanélküli osztrák nemzetiszocialista szökevényekből és az osztrák hadseregből kilépett, illetve nemzetiszocialista szimpátiájuk miatt elbocsátott katonákból és tisztekből toboroztak. A központi tábor az Augsburg melletti Lechfeldben rendezték be.²⁷ A kiválóan felfegyverzett paramilitáris alakulat létszáma 1933 júliusára elérte az 1800 főt, de az idő múlásával a tagok száma egyre nőtt, így 1934-re már jelentős katonai erőt képviselt. Az osztrák kormány és a hatóságok a légió létezését állandó fenyegetésként és az Ausztria belügyeibe való német beavatkozás bizonyítékeként fogták fel.²⁸

1933. augusztus 20-án a belpolitikai helyzet gyors romlása miatt aggódo Dollfuss találkozót kért Mussolinótól. A Riccionében lefolytatott tárgyalásokon a Duce a kancellárt három fontos lépés megtételére szorította rá, melyek olasz elképzelések szerint az osztrák belpolitika konkrét átformálását, ezzel egy új kül- és belpolitikai vonalvezetés kezdetét jelentették volna: alkotmányreformra, az új rendszer hatalmi bázisának szánt „Hazafias Front” (Vaterländische Front) kiépítésére és a baloldal elleni keményebb fellépésre.²⁹ Dollfuss elsőként a Hazafias Frontot alakította meg 1933. szeptember 11-én: ez tulajdonképpen egy osztrák nemzettudatra épülő, felülről létrehozott, fasiszta arculatú tömegmozgalom volt, melyet minden kormányhoz hű erőt tömörítő, pártok felett álló szervezetnek szántak. A kancellár ekkor hirdette meg a Riccione szellemében fogant új kormányprogramot is, amely egy tekintélyelvi vezetés alatt működő, szociális, keresztény német Ausztria létrehozását célozta meg.³⁰

Bár a nemzetiszocialista terrortevékenység megfékezésének céljából a kormány 1933. november 10-én újra bevezette a halálbüntetést, 1934. január 1-jétől robbantásos merényletek újabb sorozata kezdődött az Első Köztársaság összes tartományában: csak abban a hónapban 140 bombamerényletet követtek el a mindenre elszánt náciak.³¹ Emiatt 1934. július 12-től kezdve a halálbüntetést kiterjesztették bármilyen robbanóanyag birtoklására és terjesztésére is³² – mindhiába. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az esetek többségében az elfogott merénylőkkel szemben nem érvényesítették betű szerint a törvényi előírásokat. A kancellár a megszorító intézkedések dacára is lehetségesnek tartotta, hogy a nemzeti tábort beépítse egy önálló osztrák állam keretei közé. Ennek érdekében 1933 késő őszen tárgyalásokat kezdeményezett, melyek a belpolitikai rendezés mellett a Németországgal való megbékélést is célozták. Dollfuss már csak amiatt is kereste a megegyezést, „mert időközben az a veszély fenyegette, hogy a Heimwehr túszává válik, és amiatt is, mert a balra nyitás lehetőségét, amelytől egyébként személy szerint amúgy is idegenkedett, a Riccionében kijelölt irányvonalak nem engedték meg”.³³ A kancellár számára a Németországgal és az osztrák nemzetiszocialistákkal történő kibékülés legfőbb feltételei az önálló osztrák állam elismerése és a belügyekbe való német beavatkozás felfüggesztése voltak.

1933. október 31-én személyes megbízottjaként Kurt Schuschnigg oktatásügyi minisztert küldte Berlinbe, de ő sem tudott eredményt elérni a Rudolf Hess-szel folytatott megbeszélésein. Azok a belpolitikai megbékélést célzó tárgyalások is eredménytelenül zárultak, melyeket 1933 novemberében és decemberében közvetítők útján (két korábbi nagynémet képviselő, Franz Langoth és Hermann Foppa se-

gítségével) bonyolítottak le: Habicht nem akceptálhatta a kancellár követeléseit anélkül, hogy azzal négyesítette volna döntően a náciok ausztriai helyzetét, de a kancellár sem fogadhatta el a náciok teljes körű egyenjogúsítását a belpolitikai életben. Ami a belpolitikai rendezést illette, csak egyetlen kérdésben képviseltek megegyező álláspontot: „*a marxizmus elleni legkönnyörtelenebb harc*” megnyitására. Dollfuss még szinte a július 25-ét megelőző legutolsó percekben is kétségbeesett lépéseket tett, hogy Hitlerrel és Habichttal közvetlenül tárgyalhasson a helyzet tisztázásáról, de sikertelenül, hiszen a náciok nem is kívánták őszintén a megegyezést. Ezt bizonyítja a szüntelen terrorrevékenység: október 3-án például a kancellár ellen követtek el sikertelen merényletet, melyben a német nemzetiszocialista sajtó „bűnös marxista elemek” összeesküvését vélte felfedezni.³⁴ November 7-én pedig Németországban zászlót bontott a „Birodalmi Német-Osztrákok Harci Köre”: „*Az ausztriai német nép legnagyobb szükségének ezen órájában harcra szólítjuk fel a németországi osztrákokat. Amikor hatmillió ausztriai testvérünknek muszáj hallgatniuk, nekik az egész német nép és a világ előtt fel kell emelniük hangjukat és a nevükben meg kell vádolniuk az erőszak uralmát, mely hallgatást parancsol rájuk és meggátolja németységük felvállalását. E mozgalomnak, a »Birodalmi Német-Osztrákok Harci Körének« feladata, célja és szándéka minden birodalmi német-osztrák összegyűjtése e harc megvívására.*”³⁵

1934 februárjában erős olasz nyomásra sor került a riccionei terv másik pontjának végrehajtására, a szociáldemokrácia elleni fellépésre. Az eseményeket Fulvio Suvich olasz államtitkár januári látogatása lendítette mozgásba, aki alig burkolt fenyegetéssel bírta rá a tétovázó Dollfussot a baloldallal való leszámolásra. Az ürügyet az szolgáltatta, hogy a Schutzbund fegyvereit több helyen továbbra is rejtegették az SDAPÖ székházaiban, sőt a náci fenyegetés hatására Csehszlovákiából megpróbáltak újabb könnyűfegyvereket beszerezni. A harcok február 12-én Linzben, az ottani szociáldemokrata székház elleni támadással robbantak ki, de válaszul a kormányerők és a Heimwehr sorozatos provokációira gyorsan áttértek Bécsre és más ipari központokra is. A szervezetlen ellenállást gyorsan felőrölték, s február 15-re a polgárháború véget ért. Dollfuss és Mussolini azt hitték, hogy ezzel kifogták a szelet a náciok vitorlájából. Ez teljesen téves elképzelésnek bizonyult: a szociáldemokrácia leverése csak az ország ellenálló képességét gyengítette. Az új alkotmányt, melyet a keresztényszocialista jogász és egykori kancellár, Otto Ender dolgozott ki, május elsején kormányrendelet útján tették közzé. Ennek alapján Ausztria keresztényhivatásrendi alapon szervezett szövetségi állammá vált. A rendi állam hívei túlnyomórészt a Keresztényszocialista Párt tagjai közül kerültek ki, de a rendi eszméket 1938. március 13-ig csak rendkívül kis mértékben sikerült átültetni a politikai gyakorlatba.

Közvetlenül a munkásság felett aratott „győzelem” után Dollfuss 1934 márciusában aláírta az ún. római jegyzőkönyveket. A szerződés egyrészt a Németországgal szembeni olasz fellépés, másrészt az olasz-osztrák közeledés csúcspontját jelentette.³⁶ Június 14-én Velencében találkozott egymással Hitler és Mussolini az osztrák kérdés tisztázására. A Führer által tárgyalási alapnak tekintett ötponos program elismerte az Anschluss időszerűtlenségét, követelte viszont a kancellár leváltását, új választások kiírását, nemzetiszocialista részvételt a kormányban a választási eredmények arányában és német-olasz megegyezést valamennyi Ausztriát érintő kérdésben. Mussolini nem fogadta el Hitler javaslatait. A programról alkotott véleményét Ulrich von Hassell római német követvel folytatott beszélgetésében fejtette ki: „*Egyetlen kormány sem adna szabad utat egy öt minden eszközzel támadó mozgalomnak; és itt végül is erről volt szó.*”³⁷ A zátonyra futott tárgyalások logikus követ-

kezménye volt a július 25-i nemzetiszocialista felkelés, amelyet az első nyílt Anschluss-kísérletnek tekinthetünk.

Az NSDAP illegális tevékenysége a szociáldemokrata munkásság február 12-i brutális leverése után – melyet a náci „lábhoz tett fegyverrel” néztek végig – új lendületet kapott: bombamerényleteik célpontjai nyilvános intézmények, vasúti csomópontok és villamos erőművek lettek. Ebben az időszakban egyébként már folytak a későbbi fegyveres nemzetiszocialista felkelés előkészületei. A fegyveres hatalomátvétel gondolata már jóval korábban megjelent, az 1932-es évig követhető vissza, amikor az osztrák kormány az alkotmányban lefektetett előírások dacára sem írt ki új választásokat. További puccstervek keletkeztek röviddel az osztrák NSDAP betiltását követően, és ezzel a veszéllyel Mussolini tökéletesen tisztában volt. A puccskísérletet széles körű propaganda-hadjárat előzte meg, amely a kormány mellett elsősorban a zsidókat vette célba: *„Egyetlen becsületes ember sem lehet manapság biztos szabadságában Dollfuss Ausztriájában, mert az országban a zsidók kormányoznak. Régebben az őshonos nép gettóba zárta a hébereket. Manapság a népet zárják koncentrációs táborokba az Ausztriában mindenható zsidók.”*³⁸

A sokféle változatban feltűnő, előkészített propagandaanyag megerősítette a német segítség gyanúját. Magát a puccsot is hivatalos német szervek tudtával hajtották végre, bár Hitler csak közvetett módon adta beleegyezését. Ezzel Habicht szabad kezet kapott. A puccsistákat nemcsak belföldi, Németországból és Magyarországból érkezett készletekből fegyverezték fel, hanem a legyőzött Köztársasági Vérszövettség lefoglalt fegyvereiből is. A puccsisták kancellárjelöltje Anton Rintelen római követ, a stájerországi Heimwehr vezetője volt. Az akció befejeztével új választások kiírását kellett volna elrendelnie, majd nemzetiszocialista többségű kormányt alakítania, és népszavazás útján megvalósítania az Anschlusst.

A puccsot eredetileg július 24-re időzítették, de a megkezdett akciót röviddel később lefűjték, mert a minisztertanács ülését – tagjainak letartóztatása szerepelt a felkelők tervei között – a legutolsó pillanatban egy nappal elhalasztották. Július 25-én azonban már nem volt visszaút: a puccskísérlet 12:53-kor kezdődött körülbelül 150, az osztrák hadsereg és rendőrség egyenruháját viselő SS-tag – a 89. bécsi SS-ezred kötelékéből – rohamával a kancellári hivatal ellen. A puccsra készülők a Siebensterngassén egy tornateremben gyülekeztek. Dollfuss kancellár 11:00-kor nyitotta meg a minisztertanács ülését, melyen Emil Fey – aki akkor a gazdasági tárcát töltötte be – nem volt jelen.

A miniszter és Heimwehr-vezér néhány perccel 12:00 előtt érkezett meg, elnézést kért a késésért, majd félrevonta a kancellárt, és közölte vele a tervezett náci hatalomátvétel hírért. Mint később kiderült, Fey már egy órával korábban értesült a tervezett náci akcióról. Az összeesküvők egyike elárulta a felkelés tervét egy Heimwehr-tagnak, aki tovább adta azt, így az információ további tagok egész láncolatán át eljutott Feyhez. Ahelyett, hogy azonnal értesítette volna a kormányt és riadóztatta volna a biztonsági erőket, a két, neki személyesen alárendelt detektívet a tornateremhez küldte megfigyelésre, majd a parancsnoksága alá tartozó bécsi Heimwehr soraiból toborzott Freiwillige Schutzkorpsot riadóztatta, amely épp a Práterben gyakorlatozott. Csak ezután kereste fel a hírrel Dollfuss, aki eleinte nem is akarta elhinni, amit hallott, mindenesetre feloszlatta az ülést: *„Fey épp most közölt velem valamit, amiről még nem tudom, igaz-e. Talán jobb lesz, ha félbeszakítjuk az ülést, mindenki visszatér a minisztériumába, az urakat pedig később értesíteni fogom, mikor folytatjuk a megbeszélést. Fey, Zehner, Karwinsky jöjjenek velem az irodámba.”*³⁹

Karwinsky 12:10 körül felhívta a bécsi rendőrfőnököt, Dr. Eugen Seydelt, közölte vele Fey meglehetősen homályosan megfogalmazott értesüléseit, majd utasította a Siebensterngasse-i tornaterem megfigyelésére és – minden eshetőségre felkészülve – a kancellári hivatal őrségének megerősítésére. Röviddel ezután a Fey megbízásából a Siebensterngassén tartózkodó nyomozók egyike, Marek, telefonon jelentette, hogy katonák, rendőrök és civilek gyülekeznek a tornateremben, majd ládákat rakodnak fel egy bejárat előtt parkoló teherautóra. Dollfuss a hír hallatán utasította Zehner hadügyi államtitkárt, hogy haladéktalanul induljon el a hadügyminiszteriumba és nézzen utána az állítólagos katonáknak – a tábornok így menekült meg a túszul ejtéstől. Ezt követően Karwinsky másodszor is felhívta Seydel rendőrfőnököt, aki vonakodva ismerte be, hogy még semmiféle intézkedést nem tett a kancellári hivatal védelmére, ugyanis bizalmas közlést kapott egy, a kancellár ellen tervezett merényletről, melyet aznap, a déli órákban szándékoztak végrehajtani, amikor Dollfuss szokásos útvonalán a kancellári hivatalból a Stallburggassén át a Michaelerplatzra megy. Véleménye szerint a kancellár mindaddig ne hagyja el az épületet, míg nem tesznek meg minden óvintézkedést a merénylet megghiúsítására. Karwinsky erre megjegyezte, nem érti, miért zárja ki egymást a két akció, hiszen a rendőrkapitányság rendelkezésére álló eszközök bőségesen elegendők mindkét feladat maradéktalan végrehajtásához. Mindenesetre értékes perceket vesztegettek el, és Fey, az egyetlen, aki pontos értesülésekkel szolgálhatott volna, hallgatott. Néhány perccel 12:30 után Fey másik embere telefonon jelentette, hogy Marekot rendőrök vették őrizetbe, és a tornaterembe kísérték. Ezzel világossá vált, hogy a Siebensterngassén valóban puccs van készülóban. 12:35-kor Karwinsky államtitkár immár harmadszor telefonált a bécsi rendőrkapitányságra, de nem érte el azonnal Seydelt, így az államrendőrség vezetőjének adott parancsot, hogy a riadókülönítmény egy osztagát azonnal küldje a Siebensterngasséra a lázadók letartóztatására, egy másikat pedig a kancellári hivatal őrségének megerősítésére. Az osztagnak a riasztást követően 4 perc alatt kellett volna eljutnia állomáshelyéről, a Marokkanerkaszárnyából a Ballhausplatzra, de az út több mint 15 percet vett igénybe. A Siebensterngasse-i tornateremhez küldött csapat is késve érkezett: a puccsisták 8 teherautója már elindult. Karwinsky ekkor közölte a kancellári hivatal biztonsági szolgálatának vezetőjével, Böbel kerületi felügyelővel, hogy számolni kell egy esetleges támadással az épület ellen, és fokozott éberségre, valamint a kapu védelmének megszigorítására utasította.

Mint mindig, ezen a napon is dél előtt tíz perccel zajlott le a hivatal díszőrségének – melynek lőfegyverei a szolgálati szabályzatnak megfelelően nem is voltak megtöltve⁴⁰ – váltása az épület előtt: a váltás pontosan 12:50-kor érkezett meg a Minoritenplatz felől a kancellári hivatal nyitott kapujába. Mielőtt azonban a váltás megtörténhetett volna, a Löwelstraße felől érkező náci teherautói befordultak a kancellári hivatal kapujába. Az ott álló katonák hagyták a járműveket behajtani. Később hihető magyarázatot adtak erre: azt feltételezték, hogy a teherautókon érkező fegyveresek a védelem megerősítésére érkeztek. Az ily módon bejutott és az őrség kezdeti meglepetését kihasználó nemzetiszocialisták gyakorlatilag akadálytalanul fogatosíthatták első intézkedéseiket az épület elfoglalására. Rögtön a bejutást követően lőésre kész fegyverekkel ugráltak le a teherautókról, azonnali megadásra kényszerítették az őrszemélyzetet, miközben azzal vezették félre őket, hogy az akciót a szövetségi elnök rendelte el. A lefegyverzett foglyokat az alsóbb helyiségekben letartóztatott tisztviselőkkel együtt az épület egyik hátsó udvarában gyűjtötték össze. Amikor a puccsisták megérkeztek a kancellári hivatalba, Dollfuss

még mindig első emeleti dolgozószobájában tartózkodott, Fey és Karwinsky biztonságügyi államtitkár társaságában.

Röviddel 12:50 után Karwinsky motorzúgásra lett figyelmes, és az ablakhoz lépett, hogy megnézzze, mi történik odakint. Először ő is azt hitte, hogy a kért rendőrségi erősítés érkezett meg, de csakhamar gyanússá vált a csapatok szokatlanul vegyes összetétele (rendőség és katonaság), és a fegyveresek rendetlen egyenruhaviselése is szemet szűrt neki. Mindebből rögtön arra következtetett, hogy nem reguláris alakulatokról van szó. Éppen fel akarta hívni Dollfuss figyelmét az udvaron folyó eseményekre, amikor a Heimatschutz egyik vezetője, Mayer százados lépett be a szobába, és közölte, hogy fegyveresek nyomultak be az épületbe. A kancellár, Fey és Karwinsky erre kisiettek a dolgozószoba melletti oszlopcsarnokba, hogy annak ablakából kísérik figyelemmel az eseményeket. Mindeközben jól hallatszott az alsóbb helyiségek elfoglalásának zaja, és a felfelé nyomuló nációk keltette lármája. Még mielőtt Dollfuss az oszlopcsarnok ablakához lépett volna, a biztonságáért felelős rendőrnagyok egyike, Steinberger is megerősítette a „katonák” behatolásának hírért. A kancellár csodálkozva kérdezett vissza: „*Úgy, katonák?*”, és tétovázva torpant meg. Abban a pillanatban lépett be az oszlopcsarnokba az egyik ajtónálló, Hedvicek. „*Kancellár úr, gyorsan!*” felkiáltással bal kezével megragadta Dollfuss jobb karját és a dolgozószoba felé vezette. (Karwinsky emlékiratai szerint ő kiáltott rá a kancellárra, majd a harmadik emeletre akarta vinni, hogy a régebbi irodája melletti öltözőhelyiségben bújtassa el, melyet egy álcázott tapétaajtó takart. Hedvicek csak később, a menekülés közben csatlakozott hozzájuk és „vette át” tőle Dollfussot, majd az ellenkező irányba indultak el. Az államtitkár leszakadt tőlük, és röviddel ezután a puccsisták fogságába esett.)

Hedvicek már korábban elmondta Steinbergernek, hogy veszély esetén a kancellárt egy titkos csigalépcsőn át menekítené ki az épületből. Ez a lépcső egy terem mellett található, amelyhez az oszlopcsarnokból Dollfuss dolgozószobáján és az úgynevezett sarokszobán át lehet eljutni. Hedvicek a lehető leggyorsabban ehhez a titkos lépcsőhöz akarta vinni a kancellárt. A kancellári hivatal felső szintjeinek elfoglalása a nemzetiszocialisták több osztagának is feladata volt. A minisztertanács őrizetbe vétele a Holzweber-csoportra hárult, ezért ez a csapat, miután feljutott az első emeletre, a lépcsőházból jobbra ágazó folyosón a minisztertanács ülésterme felé futott, azzal a szándékkal, hogy a kormányt letartóztassa. Otto Planetta, az osztrák hadsereg egykori többszörösen kitüntetett őrmestere egy másik csapatot vezetett az első emeletre. Máig sem tisztázott, milyen feladat végrehajtására kapott utasítást ez az osztag. Valószínűleg a Ballhausplatz felé néző szobákat akarta elfoglalni. Ezért a lépcsőházból egy jobbra elkanyarodó folyosón azonnal a sarokszobához futott. Planetta és az őt követő nációk itt találkoztak a szökni próbáló Dollfusszal és Hedvicekkel. A kancellárt a sarokszobában több lövéssel leterítették.⁴¹

Otto Planetta, aki a lövéseket leadta, július 27-i kihallgatásakor a következő vallomást tette: „*Jobbra futottam a folyosón és egy szoba nyitott ajtajához érkeztem, melynek ablaka pontosan az ajtóval szemben nyílt. Az ablak és az ajtó közötti terület teljesen világos volt, míg a szoba baloldali része homályban maradt. Az ajtón belépve senkit sem láttam a helyiségben. Először az ablaktól jobbra található ajtóhoz futottam, pisztollyal a jobb kezemben és megpróbáltam feltépni. Éreztem, hogy zárva van, de abban a pillanatban hallottam valamit mögülem a szobából, melynek homályosabb részében álltam, ezért lövésre kész fegyverrel gyorsan megfordultam, és egy rendkívül magas termetű férfit láttam felém sietni.*” Csakhamar észrevette azonban, hogy Hedvicek (ő volt a magas férfi) nincs egyedül: „*Bár ezt a férfit tartottam szemmel, észrevettem, hogy még másik két személy is tartózkodik a szobában,*

mégpedig az egyik feltehetően éppen a szobából balra nyíló helyiségbe vezető ajtóban áll (tehát a zárt ajtóval szemben). A harmadik személyt a két másik közrefogta. Tulajdonképpen csak egy árnyékot láttam, mert elsősorban a hozzám legközelebb levő, felém siető magas férfit koncentráltam. A pisztolyt rájuk szegezve, a magas férfit figyelve elkiáltottam magam: »Fel a kezekkel!«” Planetta elmondása szerint Hedvicek azonnal megadta magát, de a „harmadik személy”, akiről pillanatokkal később tragikus körülmények között derült ki, hogy nem más, mint maga Dollfuss, rátámadt: „Azt még láttam, hogy a féfi feltartotta a kezét, a következő pillanatban... a harmadik személy, akinek addig csak az árnyékát láttam, megkísérelte megragadni a fegyvert tartó kezemet... A dulakodás közben elsült a pisztolyom... Csak akkor, a lövés után láttam közelebből, és láttam, ahogy a padlóra zuhant. Nem emlékszem arra, hogy leadtam-e rá még egy lövést, de azt sem állíthatom, hogy ez teljesen kizárt lenne. (...) Amikor ezután a magas férfit néztem, láttam, hogy már felemelte a kezét, és hogy időközben több emberünk is a szobába érkezett. Csak ekkor fordultam a nekem háttal a padlón fekvő személy felé és csak ekkor ismertem fel benne a kancellárt.”

Planetta lövései a nyakán és a bal vállán találták el a kancellárt. Bár a kancellár a lövések következtében megbénult, sebei nem voltak halálosak, és szakszerű ellátás megmenthette volna, de hiába kért orvost, így végül a vérvesztésébe halt bele 16:15-kor.⁴² A katonai törvényszék később a kancellár meggyilkolásáért ítélte el Planettát, aki mindvégig kitartott amellett, hogy nem tudta, kire lőtt: „Kitartok amellett, hogy a lövés szándékom ellenére, pusztán az izgatottság, illetve a rémület, vagy pedig az addig általam csak árnyékként észlelt személlyel történt dulakodás hatására dördült el. Amikor... a kancellárt láttam magam előtt a padlón feküdni, teljesen megdöbbentem.”⁴³

Az ítélet megindoklásának utólagos vizsgálata azonban kiderítette, hogy a katonai törvényszék bizonyítékai nem voltak elégségesek egy ilyen ítélet meghozatalához, és hogy maguk a bizonyítékok is, amelyeket a hadbíróság megalapozottnak tekintett, hamisak voltak. Dollfuss meggyilkolásának körülményeit még nem tisztázta teljesen a kutatás, egy dolog azonban csaknem teljes bizonyossággal kijelenthető: Planetta nem előre megfontolt szándékkal lőtt a kancellárra: „Ügy tűnik, Dollfuss kancellár meggyilkolása nem szerepelt az előzetes tervek között. Nem sikerült azonban biztonságos helyre menekíteni, így egy fanatikus golyóinak esett áldozatul. Néhány momentum mindenestre amellől szól, hogy a kancellár régi katonaként ellenállt a behatolóknak.”⁴⁴ A teljesség kedvéért azt is meg kell említeni, hogy Hedvicek – bár ő a meghallgatás során meglehetősen befolyásolhatónak bizonyult – vallomása szerint a kancellár semminemű ellenállást nem tanúsított.⁴⁵ Egyértelműen azt sem lehet megállapítani, hogy a sarokszobában történeteket láthatták-e a szomszédos helyiségekben tartózkodók, bár az onnan kihallatszó lövéseket többen is hallották.

Emil Feynek a puccsban játszott szerepe máig tisztázatlan. Karwinsky visszaemlékezéseiben azonban teljesen hihető magyarázattal szolgál, véleménye szerint a bécsi Heimwehr-vezér a helyzetet saját karrierje egyengetésére kívánta felhasználni: „A biztonsági miniszteri tisztségből két héttel korábbi menesztése miatt súlyos betegen és hatalom utáni törekvésében messze visszavetve, most a véletlen folytán egy olyan jelentés birtokába jutott, amelyből értesült a Dollfuss-kormányt fenyegető súlyos veszélyről. Ha sikerült volna ezt a fenyegetést más módon, mint az államhatalom törvényes eszközeivel, melyek felett már amúgy sem rendelkezett, kiküszöbölni, akkor nem férhetett volna kétség ahhoz, hogy ennek fejében visszakerülne korábbi pozíciójába, sőt, talán annál is magasabba.”⁴⁶ Az sem zárható ki, hogy Fey össze-

játszott a lázadókkal, akikkel fogsága idején többször is tárgyalt, és az is tény, hogy a Rintelen-kormányban megkapta volna a belügyminiszteri tárcát.⁴⁷

A kancellári hivatal elleni támadással egy időben a 89. SS-ezred civil ruhás emberei elfoglalták a telefonközpontot és a RAVAG, a bécsi rádió stúdióját is. Ezt követően azt az álhírt kezdték sugározni, miszerint Dollfuss átadta az államügyek intézését Anton Rintelen római követnek, aki a puccsisták kancellárjelöltje volt. Ezt szánták jeladásul az ország egész területére kiterjedő náci felkelés kirobbantására. Egyéb propagandában sem volt hiány:

„A lakossághoz!

*A nép felkelt! Szabadok akarunk lenni! Szabad népszavazást követelünk! Szabad és független Ausztriát akarunk! Ma délután 4 órakor átvettük a hatalmat. A törvényesség a mi oldalunkon áll. Urai vagyunk a helyzetnek, és aki ellenünk fordul, az rögtönítélő bíróság elé kerül. Semmi mást nem követelünk a lakosságtól, csak rendet és nyugalmat, valamint az új államhatalom elismerését. (...) Éljen a szabad német Ausztria!*⁴⁸

A kancellári hivatal épületében körülrzárt nácik kancellárjelöltjüket várták, Rintelen azonban nem jelenhetett meg, hiszen időközben őrizetbe vették az Imperial Hotelben, ahol a fejleményekre várt. Burkoltan öngyilkosságra szólították fel, de Rintelen vigyázott, hogy a nála hagyott revolverrel nehogya halálos sérülést okozzon magának.⁴⁹ Dollfuss halálának időpontjára a rendőrség a puccsisták elkeseredett ellenállásának dacára visszafoglalta a rádió épületét. 17:15-től Odo Neustädter-Stürmer népjóléti miniszter tárgyalt a magát a kancellári hivatalban elbarikádozó 154 felkelővel, akiknek szabad elvonulást ígért a német határig, annak ellenére, hogy időközben már értesült a kancellár tragikus haláláról. 19:15-kor a lázadók kinyitották a kapukat, azonban az ígért szabad elvonulásból nem lett semmi, ehelyett letartóztatták, és a Marokkaner-kaszárnyába szállították őket.

Bár Felső-Ausztria, Stájerország és Karintia egyes részein még napokig folytak kisebb harcok, és Salzburgban is sor került néhány elszánt akcióra, július 30-án az egész országban helyreállt a nyugalom. A puccskísérlet hírére a római jegyzőkönyvek értelmében Olaszország mozgósítást rendelt el a határ menti területeken, de beavatkozásra nem került sor. A nácik által tervezett és remélt népfelkelés nem valósult meg. A puccskísérletben részt vevők ügyének tárgyalására július 26-án katonai törvényszékeket hoztak létre, amelyek a lázadók közül 73-at ítélték halálra. Közülük csupán 13-at végeztek ki, a többiek kegyelmet kaptak. Anton Rintelent felépülése után, 1935 márciusában hazaárulásért életfogytiglani elzárásra ítélték. 1938-ban ugyan szabadlábba helyezték, de a politikában utóbb semmilyen szerepet nem játszott. Emellett körülbelül 4000 nemzetiszocialistát internáltak, sokan közülük Jugoszláviába szöktek. A felkelés harcaiban a kormányerők vesztesége 107 fő, a puccsistáké 140 halott volt, a sebesültek száma 500–600 főre tehető.⁵⁰

Németország számára a felkelés kudarcra súlyos külpolitikai vereséget és komoly presztízvesztést jelentett. A Harmadik Birodalom ekkor még nem volt abban a helyzetben, hogy katonai konfliktusba bocsátkozhatott volna Olaszországgal. Így hát a puccskísérletet a német hírszolgálat Theodor Habicht magánakciójaként állította be: „Az azonnali vizsgálat kiderítette, hogy egyetlen német hivatalos szervnek sincs köze az ausztriai eseményekhez. Mivel a Müncheni Rádió egyik közlése ezzel ellentétben benyomást kelthetett, ezért az Osztrák Nemzetiszocialista Párt felelős országos ügyvezetőjét, Theodor Habichtot tiszttségéből felmentették.”⁵¹

Jegyzetek

1. *Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. Bp., 1973. 31.
2. *Karl Haas*: Die römische Allianz 1934. In: Erich Fröschl–Helge Zoitl: Der März 1933. Vom Verfassungsbruch zur Diktatur. Wien, 1984. 149. (a továbbiakban: Fröschl–Zoitl 1)
3. Ignaz Seipel, az „irgalom nélküli prelátus”, keresztényszocialista politikus 1922. május 31.–1924. október 20. és 1926. október 20.–1929. május 5. között viselte a kancellári tisztséget. Az ún. polgári blokk keretében marxizmusellenes egységfronttá kovácsolta össze a keresztényszocialistákat, a nagynémeteket és a Landbund elnevezésű parasztpártot. Politikusi pályájának utolsó szakaszában az osztrák állam hivatásrendi átszervezéséért szállt síkra.
4. *Enzo Collotti*: Die Faschisierung des italienischen Staates und die fortschreitende Beeinflussung österreichischer Rechtsgruppen. In: Fröschl–Zoitl 1: 152–153.
5. *Francis L. Carsten*: Zwei oder drei faschistische Bewegungen in Österreich? In: Erich Fröschl–Helge Zoitl: Februar 1934. Ursachen, Fakten, Folgen. Wien, 1984. 182–184. (a továbbiakban: Fröschl–Zoitl 2)
6. *Magyar Országos Levéltár*. A Külügyminisztérium politikai iratai. (a továbbiakban: MOL Küm. pol.) K 63. 1933-20/25-276.
7. *Ormos Mária–Incze Miklós*: Európai fasizmusok 1919–1939. Bp., 1976. 135.
8. *Winfried R. Garscha–Barry McLoughlin*: Wien 1927. Menetekel für die Republik. Berlin, 1987.
9. *Kerekes Lajos*: Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Bp., 1973. 9–13.
10. *Kerekes Lajos*: Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához. Történelmi Szemle, 1962/3–4. 549.
11. *Peter Huemer*: Verfassungsbruch 1933/34. In: Fröschl–Zoitl 2: 108.
12. Arbeiter-Zeitung, 1932. április 25. 1–2. Idézi *Ludwig Jedlicka*: Vom alten zum neuen Österreich. Fallstudien zur österreichischen Zeitgeschichte. Wien, 1977. 267.
13. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-1859. Masirevich Szilárd jelentése Berlinből von Papen német kancellárhelyettesével folytatott beszélgetéséről, 1933. június 16.
14. MOL Küm. pol. K 63. 1932-20/7-1175. Bessenyei jelentése Bécsből Alfred Frauenfelddel, a nemzetiszocialisták bécsi Gauleiterével folytatott beszélgetéséről, 1932. május 11.
15. *Peter Huemer*: Verfassungsbruch 1933/34. In: Fröschl–Zoitl 1: 112.
16. Akten zur Deutschen Aussenpolitik (a továbbiakban: ADAP) Serie C 1, Nr 234 (419.), 249 (455.).
17. MOL Küm. pol. 1933-20/27-1404. Nelky jelentése a német miniszter látogatásáról, 1933. június 2., ill. jelentései a német–osztrák viszony további romlásáról, 1933. június 1. és 3.
18. *Manfred Jochum*: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern. Wien, 1983. 149.
19. ADAP Serie C 1, Nr. 267 (491.)
20. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/27-2536. Arno Bobrik jelentése Berlinből, 1933. augusztus 25.
21. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-1887. Velics László müncheni főkonzul jelentése a német–osztrák viszonyról, 1933. június 17.; 1933-20/27-2013. Hory jelentése Rómából, 1933. július 1.
22. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/27-1673. Nelky jelentése az osztrák–német viszony további romlásáról. Bécs, 1933. június 6.; 1933-20/25-1869. Nelky jelentése Bécsből, 1933. június 17.; ADAP Serie C 1, Nr. 298 (542.), 305 (550.), 306 (551.), 310 (555.), 313 (562.).
23. *Kerekes Lajos*: Ausztria története. Bp., 1966. 92. Lásd még: MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-2082. Nelky jelentése Bécsből, 1933. július 7.
24. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25 2207. Velics jelentése a német–osztrák viszonyról. München, 1933. július 15.
25. Idézi: *Ludwig Reichhold*: Kampf um Österreich. Die Vaterländische Front und ihr Widerstand gegen den Anschluss 1933–1938. Wien, 1984. 102.
26. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-2436. A magyar követség idősebb ügyvivőjének, Királdy-Lukács Györgynek jelentése az angol–francia démarche-ról. Róma, 1933. augusztus 10.; K 63. 1933-20/25-2462. Ambró Ferenc párizsi ügyvivő jelentése a francia démarche-ról Berlinben, 1933. augusztus 16.; ADAP Serie C 1, Nr. 390 (710.), 391 (711.), 392 (712.).
27. ADAP Serie C 1, Nr. 407 (754.), 412 (762.), 427 (787.); MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-2207. Velics jelentése. München, 1933. július 15.
28. *Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. 40.
29. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/27-2531. Az olasz államtitkár, Fulvio Suvich a riccionei megbeszélésekről. Királdy-Lukács jelentése Rómából, 1933. aug. 20.; ADAP Serie C 1, Nr. 408 (757.).
30. *Kerekes Lajos*: Ausztria hatvan éve. 170.; MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/27 Nelky jelentése a belpolitikai helyzetről. 1933. szeptember 15.
31. MOL Küm. pol. K 63. 1934-20/1-134. Nelky jelentése a belpolitikai helyzetről. Bécs, 1934. jan. 13.
32. MOL Küm. pol. K 63. 1934-20/1-2449. Bessenyei jelentése 1934. július 20-án.
33. *Walter Goldinger–Dieter A. Binder*: Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1995. 211.
34. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-5811. Masirevich Szilárd jelentése. Berlin, 1933. október 6.

35. MOL Küm. pol. K 63. 1933-20/25-5895. Masirevich jelentése a „Kampfring” megalakulásáról. Berlin, 1933. november 17. Melléklet: A „Kampfring” felhívása. (Völkischer Beobachter, 1933. november 8.)
36. *Ludwig Reichhold*: Der Kampf um Österreich. 136.
37. *Karl Stuhlpfarrer*: Zur außenpolitischen Lage Österreichs 1934. In: Fröschl-Zoitl 2: 457.
38. *Manfred Jochum*: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern. 186.
39. Carl Karwinsky visszaemlékezései. In: *Eva Dollfuss*: Mein Vater. Hitlers erstes Opfer. Wien, 1994. 325. ill. In: Die Erhebung der österreichischen Nationalsozialisten im Juli 1934. Wien, 1984. 258–269.
40. *Eva Dollfuss*: Mein Vater... 329.
41. Die Erhebung... 1934. 89.
42. *Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. 87., ill. Putsch in Österreich. Amtlicher Bericht. In: *Carlo Schmid-Pleücha*: Zeitgeschichte aus erster Hand. 158.
43. Planetta vallomása. In: Die Erhebung... 90–91.
44. *Walter Goldinger–Dieter A. Binder*: Geschichte der Republik Österreich 1918–1938. 236.
45. Hedvicek vallomása. In: Die Erhebung... 95–96.
46. *Eva Dollfuss*: Mein Vater... 326.
47. *Kerekes Lajos*: Az osztrák tragédia. 89.
48. Nemzetiszocialista felkelők plakátja Wolfsbergből (Kärnten), 1934. július 26. In: Anschluß 1938. Eine Dokumentation. Wien 1988. 109–110.
49. *Gömöri Endre*: Rekviem Ausztriáért. IPM, 1988/3. 74.
50. ADAP Serie C 3, Nr. 119 (238.); MOL Küm. pol. K 63. 1934-20/1-2614., 2761. Bessenyei jelentései Bécsből, 1934. augusztus 2. és 17.
51. *Manfred Jochum*: Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern. 193.

RÉTI GYÖRGY

MAGYARORSZÁG CSATLAKOZÁSA A BERLINI HÁROMHATALMI EGYEZMÉNYHEZ

Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok, 1940. szeptember–november

Magyarország 1940. november 20-án csatlakozott Németország, Itália és Japán agresszív szövetségéhez. Ez a lépés Budapestet végleg elkötelezte a világ újrafelosztására törekvő három imperialista hatalom mellett, és kiindulási alapul szolgált Magyarország részvételéhez a második világháborúban. Írásunk elsősorban a magyar és olasz diplomáciai dokumentumok alapján ismerteti és elemzi e végzetes aktus előkészítését és megvalósítását.

A berlini háromhatalmi egyezmény és a magyar diplomácia

1940. szeptember 27-én Berlinben aláírták a német–olasz–japán háromhatalmi egyezményt, amelyben Japán elismerte Németország és Olaszország vezető szerepét Európában, a két európai hatalom pedig Japánét Kelet-Ázsiában „az új rend megteremtése céljából”.¹ Az egyezményben a felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy „egymást minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel támogatják” abban az esetben, ha a három szerződő fél egyikét olyan hatalom támadja meg, amely az akkor folyó háborús konfliktusokban nem vett részt. Az egyezmény tehát a három imperialista nagyhatalom együttműködési megállapodását jelentette a világ újrafelosztásáért vívott harcokban.

Miután az egyezmény gyakorlatilag az antikomintern paktum helyére lépett, elméletileg lehetővé tette volna, hogy a magyar kormány lazítson az antikomintern paktum által szerződésileg is a tengelyhatalmakhoz fűződő szoros szálakon. Ez azonban nem következett be, mert a két bécsi döntés által még szorosabban a tengelyhatalmakhoz kötött, bel- és külpolitikájában egyaránt egyre inkább azokhoz alkalmazkodni kényszerülő magyar vezetés nem e szálak lazítására törekedett. A korábbi „tengelybarát” politika inerciaja ekkor már a nyugatbarát „telekisták” számára sem tett lehetővé másféle politika követését, anélkül, hogy gyökeresen szakítsanak a múlttal, amire pedig az adott helyzetben már nem volt lehetőség.

Sztójay berlini magyar követ előbb felhatalmazás nélkül, majd a kormány felhatalmazásával, az egyezmény aláírása után azonnal felajánlotta Magyarország csatlakozását a berlini szerződéshez.²

Szeptember 28-án Csáky István gróf, külügyminiszter erről a következő számjeltáviratot küldte Rómába: „Ribbentrop tegnapi felszólalásával kapcsolatban,³ hogy a béke érdekében más államok is csatlakozhatnának a megkötött paktumhoz, az alábbi sürgönyt küldtem Sztójay követnek: »Kérem bizalmasan, haladéktalanul érdeklődni I. a csatlakozás, II. az esetleges együttműködés körülményeire vonatkozólag. Magyarország a tengelyhatalmakkal mindig a legszorosabban kollaborált, de ezt nemzetközi lépéssel csak akkor lehetne kifejezésre juttatni, ha tudom, mi az, amit vállalunk és, hogy egyáltalán kívánatosnak tartják-e a nagyhatalmak valamilyen formában nyílt csatlakozásunkat. Nagyméltóságod előtt ismeretes, hogy az antikomintern paktum esetében ezt csak később tartották kívánatosnak, és a német–olasz katonai szerződéskor egyáltalában nem.« Felkérem Nagyméltóságodat, kérjen azonnal kihallgatást Mussolininál, fentieket kérem vele közölni, és kérje ki baráti tanácsát.”⁴ És ezután következett Csáky megnyilat-

kozásainak újabbi: „Minden esetre erősen hangsúlyozza, hogy nem kívánjuk magunkat senkire ráerőszakolni, de súlyt helyezünk arra, hogy a tengelyhatalmak megtudják, lapulni sem óhajtunk.”

Villani római magyar követ szeptember 30-án megjelent a Berlinből hazatérő Ciano fogadásán és még a pályaudvaron kihallgatást kért Mussolininál. Amikor közölte a kihallgatás célját, Ciano ezt válaszolta: „[A] Ribbentrop beszédében említett együttműködés nem azt jelenti, hogy a hármass paktumhoz más hatalmak csatlakozhatnak. Ciano már Berlinben hallotta, hogy erre nézve Sztójay Weizsäckerhez kérdést intézett, és ugyancsak nemleges választ kapott.”⁵

Az olasz külügyminiszter ugyanakkor szemrehányást tett Villaninak azzal a Berlinben szerzett információval kapcsolatban, miszerint a bécsi döntés eredményeivel kapcsolatos elégedetlenség jeleként Budapesten „az országzászlót több alkalommal is félárbóca erszettették”. A magyar követ úgy érezte, hogy magyarázkodása Cianoét „nem győzte meg teljesen”.⁶

Villani még aznap este újból felkereste Cianoét, hogy átadja neki a Szent István-rend nagykeresztjét. Érdekes, hogy Ciano javasolta – a naplójában gyakran igen negatívan jellemzett – Göring kitüntetését is ezzel a legmagasabb magyar rendjellel, mert a porosz miniszterelnök „igen rossz néven venné, ha Ribbentrop megkapná azt, ő pedig nem”.⁷

A háromhatalmi egyezmény aláírása után közvetlenül a két tengelyhatalom külügyminisztere egyformán elutasító választ adott a magyar csatlakozási javaslatra. Ez a döntés annak a megfontolásnak tulajdonítható, amelyet Mussolini úgy fogalmazott meg, hogy „nem kell kiszélesíteni a társaságot”, azaz azon országok körét, amelyek a fasiszta „új rend” megvalósítói és haszonélvezői lesznek.⁸

A német vezetésben azonban hamarosan egy másik, prakticista megfontolás lett úrrá, amelyet Ribbentrop október 10-i telefonbeszélgetésük során közölt Cianoval: „Nem kell visszautasítani senkit, aki csatlakozni akar az angolelleses harchoz.” Ezért a német külügyminiszter – megváltoztatva korábbi elutasító magatartását – ekkor már javasolta az ismételten jelentkező Magyarország csatlakozásának elfogadását. Mussolini ezúttal sem tehetett mást, mint alkalmazkodott a német elképzeléshez és – Ciano szavával élve: „összeszorított fogakkal” – beleegyezett „a társaság kiszélesítésébe” Magyarországgal és a többi jelentkező országgal.⁹

Ribbentrop október 12-én közölte Sztójayval, hogy a tengelyhatalmak hozzájárulnak ahhoz, hogy Magyarország elsőként csatlakozzon az egyezményhez, de kifejtette: a három eredeti aláíró hatalom alkotja az egyik szerződő csoportot, a később csatlakozó országok a másikat. Ezzel elutasította azt a magyar igényt, hogy Magyarország a három nagyhatalom egyenjogú partnereként csatlakozhasson az egyezményhez.

Ciano október 10-én közölte tokiói nagykövetével, hogy Róma és Berlin kész elfogadni Magyarország csatlakozási kérelmét a háromhatalmi egyezményhez. Egyúttal utasította nagykövetét, hogy – német kollégájával együttműködve – tudja meg a japán kormány ezzel kapcsolatos álláspontját.¹⁰

Időközben egy újabb olasz kezdeményezés mutatta a Magyarország iránti olasz érdeklődés csökkenését: október 18-án Ciano utasította a berlini olasz ügyvivőt, hogy hívja fel a német illetékesek figyelmét Spanyolország meghívásának szükségességére azzal, hogy „a spanyol csatlakozás megelőzhetné a magyart és a román”.¹¹

A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás engedélyezése sajátos „jutalom” volt azért, hogy Antonescu kormánya hozzájárult a német „tancsapatok” bevonulásához a román csapatok kiképzése és az olajvidék megvédésének ürügyén. A Teleki-kormány azért kapta e „jutalmat” – egyebek között –, mert engedélyezte a német „tancsapatok” Magyarországon keresztül történő átszállítását Romániába. Ez az engedély, amely

Magyarországot a német csapatmozgások színterévé tette, de facto a semlegesség feladását jelentette, még ha ez de jure csak 1941-ben következett is be.¹²

Talamo budapesti olasz követ október 11-i jelentése szerint Csáky informálta őt arról, hogy a német csapatok átvonulása – vasúti, légi és folyami szállítóeszközökkel – folyamatban van. A magyar külügyminiszter azt is közölte, hogy a budapesti angol követ tiltakozott a német átvonulás miatt és kilátásba helyezte az angol–magyar diplomáciai kapcsolatok megszakításának lehetőségét. Ugyanakkor a budapesti német követ Talamónak „személyes véleményeként kifejtette, hogy meg lehetne fontolni Róma és Berlin részéről romániai katonai bázisok kiépítésének lehetőségét a keleti, balkáni akciók fényében”.¹³ Bár a német hadvezetés a Szovjetunió ellen tervezett támadásról csak az utolsó pillanatban tájékoztatta olasz szövetségését, a német követnek a Romániából induló „keleti akcióra” utaló szavai, több mint fél évvel a szovjetellenes támadás megindulása előtt, sejtetni engedték Hitler ez irányú szándékait.

Olaszország balkáni tervei és Magyarország

Ciano október 12-i naplóbejegyzésének tanúsága szerint Mussolinit nagyon bosszantotta az, hogy Hitler nem tájékoztatta őt a Romániába történő német csapatszállításokról és ezúttal is „kész tények elé állította őt”. A rendkívül hiú és impulzív olasz diktátor kijelentette vejenek: „hasonló módon fizetek Hitlernek: az újságokból fogja megtudni, hogy elfoglaltam Görögországot. Ily módon helyreáll majd az egyensúly.”¹⁴

Ugyanakkor Mussolini elhatározta, hogy Olaszország romániai érdekeinek és tekintélyének megvédése céljából utasítja bukaresti követét: próbálja meg elérni, hogy a román kormány a német csapatok mellett olasz kontingenst is hívjon meg a román olajmezők védelmére.¹⁵ Az olasz diplomáciát azonban újabb fiaskó érte: a románok – udvarias formában ugyan, de – közölték, hogy Németország előzetes hozzájárulása nélkül nem tehetnek ilyen ajánlatot.¹⁶

A magyar követet korábban oly gyakran és készségesen fogadó Mussolini ezúttal egyre halasztgatta a Villani által kért találkozót, majd észak-olaszországi útjára hivatkozva le is mondta azt. Helyette – kéthetes huzavona után – október 15-én Ciano fogadta Villanit.¹⁷ Miután a háromhatalmi szerződéshez való csatlakozáshoz a hozzájárulást a magyar kormány már három nappal korábban megkapta Ribbentroptól, ez a kérdés ekkor már fel sem merült.

A beszélgetés elején Ciano elmondta, hogy Mussolini a spanyol polgárháború óta nem fogad el külföldi kitüntetést, ezért „kivételt nem tehet” Magyarországgal sem. Villanit kellemetlenül érintette ez a közlés, hiszen éppen Ciano kérésére tett javaslatot Mussolini magyar kitüntetésére. A magyar követ ezért kifejtette, hogy „legnagyobb rendjelünk el nem fogadása azt a látszatot keltheti, mintha annak újabb különös okai volnának”. Ciano ezt tagadta, de szemrehányóan hozzátette, hogy „az erdélyi események és az, hogy az országzászló most is félárbocon leng, a Ducét némiképpen elkedvetlenítették”.

Ciano ismételten kérte a magyar kormányt, hogy Erdélyben tartózkodjék minden erőszakos cselekedettől. „Románia ma bekapcsolódott a tengelybe, mely területét garantálta. Ezt komolyan kell vennünk. Elhiszi a románoknak, hogy panaszra van okuk” – mondotta Ciano. Amikor Villani csodálkozását fejezte ki afelett, hogy Ciano hisz az „oláhoknak”, az olasz külügyminiszter tréfásan azt válaszolta, hogy „ha azt hallja, hogy egy magyar elvert tűz románt, azt elhiszi, de az ellenkezőjét nem”. Az ezután lefolyt érdekes párbeszédet így írja le Villani: „Megmagyaráztam újból, hogy még másfél millió magyar él szomszédaink uralma alatt. Talán csak nem Horvátországot akarják – kérdezte

Ciano –, és még valamit: nyilván Fiuméra célzott. Megnyugtattam, hogy a horvátokról még 1918-ban lemondottunk, de másutt élnek magyar kisebbségek, amelyekkel szemben erkölcsi kötelességeink vannak, ami azonban nem jelenti, hogy a magyar kormány felvetné a revízió kérdését. Jugoszláviával viszonyunk jó, éppúgy, mint Olaszországé. Itt Ciano megjegyezte, hogy az olasz–jugoszláv viszony inkább normálisnak nevezhető, és ezt búcsúzáskor mosolyogva megismételte.”¹⁸

Láthatjuk, hogy Ciano nem túlságosan örült a magyar–jugoszláv jó viszonyoknak, hiszen a Görögország elleni támadásra készülő olasz kormány távlati tervei között szerepelt Jugoszlávia feldarabolása is. Ebből a szempontból az olasz diplomácia számára megnyugtatóbb lehetett Vörnle János külügyminiszter-helyettes kijelentése, aki Talamo előtt „kerekén tagadta” azokat a híreszteléseket, miszerint Magyarország biztosította volna Jugoszláviát arról, hogy lemondott a Jugoszláviához került volt magyar területekről. Vörnle kifejtette: „A magyar kormány tartózkodik és egyelőre tartózkodni is szándékozik a probléma felvetésétől, abban a meggyőződésben, hogy Jugoszlávia volt magyar területeinek a sorsát a tengelyhatalmak fogják meghatározni a jugoszláv királyság jelenlegi rendszerének likvidálásakor, amit itt elkerülhetetlennek tartanak.”¹⁹

Mussolini október 28-ára, azaz a Hitlerrel tervezett firenzei találkozó napjára időzítette a Görögország elleni támadást. A német szövetséges tudta nélkül megindította Görögország elleni támadás csúfos kudarca²⁰ azonban ismételtén tanúsította Olaszország felkészületlenségét a háborúra; és Mussoliniban megerősítette a felismerést, hogy hódító céljainak eléréséhez az eddiginél is fokozottabb mértékben kell alkalmazkodnia lényegesen erősebb német szövetségéhez.

A magyar diplomácia ekkor elvállalta az olasz érdekek görögországi képviselőjének hálátlan szerepét.²¹ Ezt követően a római és athéni magyar követség tevékenységének jelentős részét tette ki a két hadban álló ország közötti ügyek intézése, különösen a Görögországban élő olasz állampolgárok érdekvédelme és kiutazásának intézése.

Az erdélyi német-olasz vegyesbizottság és Horthy levele Mussolinihoz

A magyar és román kormány csaknem egyidejűleg fordult a tengelyhatalmakhoz, hogy küldjenek közös bizottságot az Erdélyben történt atrocitások kivizsgálására, amelyekért mindkét fél a másikra hártotta a felelősséget. Weizsäcker államtitkár Zamboni berlini olasz ügyvivővel október 12-én közölte, hogy a német kormány hozzájárult a vegyesbizottság létrehozásához, de mert „a lehető legkisebb jelentőségét adja” ennek, csupán a bizottság német vezetőjét küldi Berlinből, Altenburg volt bécsi követ személyében, a bizottság többi tagját a budapesti, illetve bukaresti német követség munkatársaiból válogatják ki. A németek közölték feltételeiket is:

1. a bizottságnak területenkívüliséget kell élveznie;
2. joga legyen széles körű kihallgatások végrehajtására;
3. Románia és Magyarország függesse fel az egymás elleni propagandakampányt, valamint a másik ország állampolgárainak kitelepítését;
4. a vegyesbizottság csak a német és olasz kormánynak köteles jelenteni.

Weizsäcker azt is közölte, hogy a német kormány nem járul hozzá a magyar kormány azon kéréséhez, hogy a bizottság az erdélyi atrocitások kérdésén túl foglalkozzon minden más, Magyarország és Románia között függőben lévő kérdéssel.²² Ciano ezúttal is teljes mértékben magáévá tette a német álláspontot, és még aznap a fentiekkel azonos tartalmú táviratot küldött budapesti és bukaresti követének, a fogadó

ország kormányának tájékoztatás céljából. A vegyesbizottság olasz vezetőjévé D. Roggerit, a volt rigai olasz követet nevezte ki.²³

A német–olasz vegyesbizottság két vezetője október 15-én tett bemutatkozó látogatást Csáknánál, aki sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy „a világproblémákkal elfoglalt tengelyhatalmaknak ilyen másodrendű viszállyal kell foglalkozniuk”, és ezért a román kormányra hárította a felelősséget. A maga részéről minden támogatást megígért a vegyesbizottságnak, hangoztatva, hogy Magyarország „a leglelkiismeretesebben teljesíti a bécsi döntésből eredő kötelezettségeit”.²⁴

A magyar–olasz kapcsolatok lazulásával párhuzamosan megfigyelhető volt az olasz–román kapcsolatok bizonyos aktivizálódása. Erre mutatott Manoilescu volt román külügyminiszter októberi római látogatása, amely előkészítette a román diktátor, Antonescu tervezett olaszországi látogatását. Villani megpróbált információkat szerezni a román külügyminiszter római útjáról, de kevés sikerrel. Ezt október 26-i jelentésében azzal indokolja, hogy egyrészt „Olaszországban külpolitikai kérdésekben a Ducén és Cianón kívül senki sem hivatott nyilatkozni”, másrészt „már mindenki érzi, hogy a magyar–román kérdésben a döntő szó nem Rómában, hanem Berlinben fog kimondatni.”²⁵ (Kiemelés tőlem – R. Gy.)

A fenti fejlemények arra készítették Horthy Miklóst, hogy terjedelmes levelet írjon Mussolininak a magyar–olasz kapcsolatokban felmerült problémákról.²⁶ Csáky Talamónak elmondta, hogy a levél válasz kíván lenni arra a „románok által terjesztett indiszkrécióra”, miszerint Manoilescut római látogatása során biztosították a fasiszta olasz politika magyarellenes és románbarát fordulatáról.²⁷

Horthy október 23-án kelt levelét Teleki Mihály földművelésügyi miniszter adta át négy nappal később Mussolininak. Levele elején Horthy emlékeztet az évszázados magyar–olasz barátságra, majd az alábbi retorikai fordulattal fejt ki a két ország sorsközösségét: „Aligha képzelhető el egy erős Magyarország egy meggyengült Olaszország mellett, az erős Olaszországnak pedig természetadta bástyája az erős magyar karral védett Kárpátok vonala.” Ezután köszönetet mond azért, hogy Mussolini segítségével Magyarország „területét – vér nélkül – majdnem megkészszerzte”. Röviden utal a két hadsereg közötti szoros együttműködésre, majd emlékezteti az olasz kormányfőt arra, hogy „a magyar erőforrásokat az ország teherbíró képességének határáig” megnyitották Olaszország előtt.

E hosszadalmas bevezető után Horthy rátér fő mondanivalójára: „Nemrégiben azt hallottam, hogy Nagyméltóságod nem tartja helyesnek, hogy Magyarország a revíziót nem tekinti befejezettnek és eme érzelmeinek külsőleg is kifejezést ad. *A további revízió gondolatáról azonban a magyar nemzet nem mondhat le.* (Kiemelés tőlem – R. Gy.) Nincs emberi hatalom, amely a magyar lelkeket rávehetné arra, hogy a jövőjükről mondjanak le. Pedig, ha felhúznánk a félárbócra eresztett nemzeti lobogót, ez annyit jelentene.”

Ezután Horthy azt fejtegeti, hogy „a világhatalmát most kialakító olasz nemzetnek” nem lehet érdeke, hogy „a dinamizmustól telített népek közepette statikus állapotba szorítsanak egy nemzetet.” (...) „A magyar nemzetnek mindig az volt a törekvése – folytatódik a levél –, hogy megfelelő erejű segítőtársává legyen barátainak és nem azok támogatója.”

Levele itt panaszosra vált: „A legutóbbi időben a most említetteken kívül több olyan jelenséget véltem észlelni, mely azt az érzést²⁸ kelti bennem, hogy valami Nagyméltóságodban megrendítette azt az őszinte²⁹ szimpátiát, amely több mint egy évtizeden át a magyar külpolitika féltve őrzött és legbecsesebb alappillére volt. Nem tudom elképzelni, hogy a kizárólag politikai okokból terjesztett román hazugságok és

rágalmak, amelyek a magyar hadsereg és a magyar hatóságok megbízhatóságát és becsületességét is érintették, Nagyméltóságodnál hiteltelre találtak volna.”

Ezután Horthy hosszan szidalmazza Romániát, majd biztosítja Mussolinit, hogy „nem készül meglepetésszerű akció Románia ellen”. A levél ezekkel a szavakkal fejeződik be: „Amennyiben Nagyméltóságodnak Magyarországgal kapcsolatban bármilyen megmondolásai is merültek volna fel, örömmel venném, ha azokat tudatni szíves volna, mert meg vagyok győződve, hogy könnyű volna mindent tisztázni, miután úgy az én, mint nemzetem érzelmei Nagyméltóságod és az olasz nemzet iránt változatlanok, *amint-hogy a két állam helyzete sem változott.*”³⁰ (Kiemelés tőlem – R. Gy.)

Mint láthattuk, ez utóbbi állítás nem felelt meg a valódi helyzetnek, amit mutat az is, hogy Mussolini nem tartotta szükségesnek a Horthy levelében felvetettek alapos tisztázását. Nincs nyoma ugyanis annak, hogy az olasz diktátor írásban válaszolt volna a levélre. Semmiképpen sem lehet komoly válasznak tekinteni azt a néhány frázist, amelyet a levél elolvasása után Mussolini Teleki Mihálynak mondott. Villani távirati jelentése szerint Mussolini kijelentette, hogy a levél „jókor jött, mivel a legközelebbi napokban fontos megbeszélései lesznek, és a levél tartalmát felhasználhatja”. Ezután azzal búcsúzott Teleki Mihálytól, hogy „gondja lesz a magyar népre”.³¹

Nos, a Mussolini és Hitler közötti október 28-i Firenzében megtartott „fontos megbeszéléseken”, amelyre Mussolini Teleki Mihály előtt célzást tett – Ciano feljegyzésének tanúsága szerint³² –, az olasz diktátornak nem „volt gondja a magyar népre”. Magyarországról csak Hitler tett említést, ő is negatív értelemben, kifogásolva, hogy „a négy német hadosztály Romániába szállítása nagyon lassan halad, mivel a magyarok csak napi 6 vonat áthaladásába egyeztek bele”.

November 7-én Ciano közölte Villanival, hogy a német–olasz vegyesbizottság előzetes jelentése szerint „a magyar csapatok Erdélyben beigazoltan több mint háromszáz román megölték, a románok viszont rablók, elhurcolták, amit lehetett”. Az olasz külügyminiszter megnyugtatóul hozzáfűzte, hogy a jelentésben foglaltakat „nem dramatizálja”.³³

Ilyen körülmények között érthető, hogy a magyar kormány ellenezte azt a román javaslatot, hogy az erdélyi német–olasz vegyesbizottságot állandósítsák. Csáky utasítására Villani azzal érvelt a román javaslat ellen, hogy „ily bizottság működése, a velejáró besúgásokkal és feljelentésekkel feltétlenül zavaró momentummá fog válni az érdekelt államok és a tengelyhatalmak jó viszonyának ápolásában”.³⁴

Ciano közölte a magyar követtel, hogy Antonescu november 14-én érkezik Rómába, ahol Mussolini részéről a diktátortársnak kijáró „ünnepélyes fogadtatásban részesül”. Villani kifejtette, hogy „a magyar közvéleményre igen rossz benyomást tenne a román államvezető ünneplése”. Ciano megígérte, oda fog hatni, hogy ne történjék semmi, ami a magyarok érzékenységét sérthetné.³⁵ Persze a magyar külpolitika irányítóinak „érzékenységét” már maga a látogatás ténye is sértette. Ezért a látogatás időszakában Csáky még a korábbiánál is nagyobb számú románellenes táviratot küldött Rómába.

A két „majdnem vazallus” Berlin árnyékában

Időközben egyre halasztódott Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása. Ennek egyik oka az volt, hogy a tengelyhatalmak más országok csatlakozását is szorgalmazták, és az erről szóló tárgyalások – különösen Spanyolországgal – elhúzódtak. A fő ok azonban az volt, hogy Olaszország Hitler számára is váratlan és sikertelen támadása Görögország ellen október végén és november elején a balkáni problémák felé vonta el a tengelyhatalmak figyelmét.³⁶ Így a Magyarország

csatlakozásáról szóló jegyzőkönyvet csak november 8-án szövegezték meg. Sztójay erről szóló jelentése szerint a németek ismét elutasították azt a kérést, hogy Magyarország egyenjogú partnerként csatlakozhasson a három nagyhatalom által aláírt szerződéshez, és szorgalmazták, hogy Csákynek az aláírás után elmondandó beszédéből „a túlzottan célzatos revíziós követelések maradjanak el”.³⁷

A magyar csatlakozás napját november 20-ára tűzték ki. Két nappal előtte Hitler a Cianóval folytatott tárgyalásai során kérte az olasz külügyminisztert, hasson oda, hogy „a magyarok naponta a lehető legtöbb német katonai szerelvényt engedjék át, ami lehetővé tenné a német csapatoknak azt a gyors koncentrálását Romániában, amely szükséges ahhoz, hogy a kardot Olaszország és Görögország feje felett tartsa, és hogy együttműködhessen Olaszországgal a Görögország elleni támadásban”.³⁸ Ezután a német diktátor nyers őszinteséggel tárta fel Magyarországgal kapcsolatos gondolatait: „Jelenleg – mondotta Hitler – a magyarokkal szemben alakoskodnunk kell, mert szükségünk van vasútvonalainkra, de eljön az idő, amikor világosan beszélhetünk.” Ciano zárójelben megjegyzi: „Akármennyire is alakoskodjon, a magyarok jól ismerik gondolatait.”³⁹

A magyar vezetők ekkor már valóban ismerték a német elképzeléseket a háború utáni „új rendről”. Az erről szóló egyik forrás Villaninak az olasz és német egyetemi vezetők október végi bolognai találkozásáról szóló jelentése volt. Ebből kitéjük, hogy dr. Prinzig, a német egyetemi küldöttség vezetője az alábbiakat mondotta a háború utáni Európáról: „A tengelyhatalmak lesznek hivatva arra, hogy kontinensünk egyes államainak statutumát, azoknak politikai érettsége, megszervezettsége és hatalmi helyzete alapulvételével megállapítsák. Franciaországtól és Spanyolországtól eltekintve, melyek – úgyszólván mint »regionális« hatalmak – tovább létezzenek, csak a Birodalom és Olaszország volnának teljes szuverenitással bíró nagyhatalmak. Feladatuk, hogy a többi államot vezessék, amelyeknek ezt a »Führung«-ot el kell saját érdekükben fogadniuk. Lengyelország és Cseh–Morvaország legfeljebb csak közigazgatási autonómiát kaphatnának. A többi európai állam német »Führung« alá kerül, míg a Földközi-tengeren és Afrikában – mely gazdaságilag is Európa tartozékát képezi – Olaszországot illeti meg a vezetés.”

Arra az olasz részről feltett kérdésre, hogy a „Führung”-elv Magyarországra nézve is alkalmazásra talál-e, a német képviselő kifejtette: „Magyarország és Románia nem tudták megoldani a tengelyhatalmak közbejötté nélkül a közöttük függőben lévő területi kérdést, tehát *nem emelhetnek igényt a teljes szuverenitásra*”. (kiemelés tőlem –R. Gy.) A fenti jelentést a Külügyminisztérium megküldte Teleki Pálnak. A miniszterelnöknek megmutatott dokumentum kísérőlevelén az alábbi – feltehetően maga Teleki által diktált – megjegyzés áll: „Teljesen szuverenitásunk elismertetéséhez a német győzelem után esetleg katonai lépést kell tennünk a románok ellen. Egyelőre tud. szolg. Ad acta.” Villani jelentése tükrözte azt, hogy a tengelyhatalmakhoz történő teljes csatlakozás Magyarország szuverenitása elvesztésének veszélyét rejtette magában.

Azt, hogy a csatlakozás milyen másodrendű szerepre kárhóztatta Magyarországot, tükrözte a budapesti olasz követ november 19-i távirati jelentése is a Csákyval folytatott aznap reggeli beszélgetésről. Ebből kitéjük, hogy – a csatlakozási procedúra csaknem két hónapja folytatódó előkészítése ellenére – őt és Telekit csak előző nap délutánján „rendelték” november 20-ára Bécsbe, nem is közölve velük a rendezvény tárgyát és menetrendjét. Csáky csak sejtette, hogy a csatlakozás aláírásáról van szó, és azt is, hogy ezért a németek a második bécsi döntéssel együtt aláírt, a német kisebbségeknek rendkívüli jogokat biztosító megállapodás ratifikálását kérik cserébe. A magyar külügyminiszter azt is elmondta az olasz diplomatának, hogy a németek Romániára hivatkoztak, amely – egy májusban megkötött titkos német–román megállapodás alapján – még nagyobb kedvezményeket biztosít az ott

elő német kisebbségeknek, sőt német részről megpendítették egy német kisebbségi állam létrehozásának lehetőségét Erdély és a Bánát között. Talamo jelentését e szavakkal fejezi be: „Csáky most sem rejtette véka alá, hogy a fokozódó német nyomás nem kis ellenállásra talál az országban, és a magyar nemzeti érzés bizonyos mértékig megsértettnek látszik.”⁴⁰

E baljós jelek ellenére 1940. november 20-án sor került Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásáról szóló jegyzőkönyv aláírására. Ugyanabban a bécsi Belvedere palotában, ahol a német és olasz külügyminiszter az első és második bécsi döntést meghozta. Az azonos színhely szinte szimbolizálni látszott azt, hogy a két bécsi döntés elfogadásától egyenesen vezetett az út a tengelyhatalmak melletti teljes csatlakozásig.

A jegyzőkönyvet – Hitler és Teleki jelenlétében – a német, olasz és magyar külügyminiszter, valamint a berlini japán nagykövet írta alá. A jegyzőkönyvben – mint ez már előzetesen tisztázódott – szó sincs Magyarország egyenrangú csatlakozásáról. A világ újrafelosztására törekvő három imperialista hatalom mindössze arra kötelezte magát, hogy „amennyiben a háromhatalmi egyezmény IV. cikkében említett közös szakbizottságok olyan kérdéseket tárgyalnak, amelyek Magyarország érdekeit érintik, a bizottságok tanácskozásaiba Magyarország képviselőit is be kell vonni”.⁴¹ E homályos és sovány engedményért Magyarország viszont – a jegyzőkönyvhöz mellékelteként csatolt egyezmény értelmében – kötelezte magát arra, hogy a három imperialista hatalmat – a kölcsönösség elve alapján – „minden politikai, gazdasági és katonai eszközzel támogatja”, amennyiben azokat egy az akkor folyó konfliktusban részt nem vevő ország részéről támadás éri.⁴² Mint ismeretes, az egyezmény később jogi alapul szolgált Magyarország részvételéhez a tengelyhatalmak agresszióiban.

A képviselőház külügyi bizottsága előtt elmondott beszédében Csáky ezekkel a szavakkal fejezte ki elégedettségét afölött, hogy Magyarországnak sikerült elsőként csatlakoznia a háromhatalmi egyezményhez: „Igen határozottan kellett fellépni, hogy Délkelet-Európában mi legyünk az elsők, akik a paktumot aláírják a kormány által célkitűzőként magáévá tett »primus inter pares« elve alapján. Aligha várhattuk volna meg, hogy más államok megelőzzenek, és ezután rangsor nélkül csatlakozzunk.”⁴³

A két ház külügyi bizottságainak zárt ülésén a kormánypárti és jobboldali képviselők lelkesen támogatták a csatlakozást. Több baloldali és liberális képviselő (Eckhardt Tibor, Peyer Károly, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Rassay Károly) élesen elítélte azt. Különösen Eckhardt támadta hevesen Csákyt, kijelentve, hogy „Magyarország súlyos hibát követett el, amikor feladta semlegességét és a hadviselő felek egyik csoportjához kötötte sorsát, amelynek győzelme egyáltalán nem biztos”.⁴⁴

Bethlen István ennél óvatosabb hangnemben, de szintén óvta a kormányt a fenntartás nélküli tengely-barátságtól.⁴⁵ Egy későbbi írásában a két világháború közötti magyar politika egyik formálója joggal állapította meg a magyar csatlakozásról: „Magyarország minden komoly szükség és ellenszolgáltatás nélkül a nagyhatalmak olyan koalíciójához csatlakozott... amelyből haszna semmi sem lehetett, reá nézve viszont előre meg sem mérhető kötelezettségek, obligók és veszélyek kellett hogy származzanak.”⁴⁶

A tengelypolitika melletti teljes elkötelezettség egyik következményét konstataulta maga Csáky is, amikor – alig tíz nappal a magyar csatlakozás aláírása után – elmondta Talamónak, hogy az amerikai magatartás Magyarország felé megkeményedett, Budapest gazdasági és diplomáciai megtorlásra, sőt esetleg a diplomáciai kapcsolatok megszakítására is számít.⁴⁷

A tengelyhatalmak már akkor sem tulajdonítottak jelentőséget a Csáky által oly nagyra tartott „rangelsőségek”. Ezt mutatják Ciano 1940. november 20-i napló-bejegyzésének alábbi, rövidségükben is sokat mondó sorai: „A magyar csatlakozásról

szóló dokumentum aláírása. Ezt követi a román és szlovák csatlakozás. Nem tulajdonítok nagy jelentőséget ezen államok csatlakozásának, amelyek Németországnak vazallusai vagy majdnem vazallusai.”⁴⁸ Ciano fenti szavai csak a féligazságot fejezték ki. Mert igaz ugyan, hogy Magyarország Németország „majdnem vazallusává” lett, de ennek egyik legfőbb oka az volt, hogy ekkor már Mussolini Olaszországa is csak a statiszta szerepét töltötte be Hitler világuralmi törekvéseiben. Mindenesetre Ciano naplóbejegyzése is jelzi azt, hogy az olasz vezetés „leírta” Magyarországot mint önálló külpolitikai tényezőt.

Ettől kezdve a magyar–olasz diplomáciai érintkezések lényegesen megritkultak, csökkent szintjük és jelentőségük is, nemcsak azért, mert amikor a fegyverek dörögnek, a „diplomácia műzsája” is elhalkul, hanem – és elsősorban – azért, mert kölcsönösen csökkent a hitleri Németország e két „majdnem vazallusának” egymás iránti érdeklődése. A háromhatalmi paktum aláírásával a magyar–olasz kapcsolatoknak bealkonyult, a második világháború végéig a Budapest–Róma viszonylat teljes mértékben Berlin ármékába került.

Jegyzetek

1. Magyarország és a második világháború. Szerk.: Zsigmond László. Bp. Kossuth, 1961. 306.
2. Id. *Juhász Gyula*: A Teleki-kormány külpolitikája. Bp. Kossuth, 1964. 221–224.
3. Utalás a német külügyminiszternek az egyezmény aláírása után elmondott beszédére, amelyet a német lapok nem pontosan idéztek.
4. OL. KÜM. számjel. Róma – kimenő – 1940. XI. 28.
5. Uo. Róma – bejövő – 1940. IX. 30. (A német külügyi államtitkár kijelentette Sztójajnak, hogy „nincs szó nyílt szerződésről”, és Ribbentrop szavai úgy értelmezendők, „mint általános felhívás azokhoz az államokhoz, amelyek a tegnapi aktsussal rokonszenveznek”. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll.: Ránki György et. al. Bp. Kossuth, 1968. 535.)
6. Uo.
7. Uo. Jellemző, hogy Ciano nem tartotta naplójába feljegyzésre érdemesnek a legmagasabb magyar kitüntetés átvételét.
8. *Galeazzo Ciano*: Diario (1937–1943). 1940. október 10-i naplóbejegyzés, 470.
9. Uo. „Ha egyszer a magyarokat befogadjuk, a románok előtt is ki kell nyitni az ajtót” – írta Ciano naplójába.
10. Documenti Diplomatici Italiani (DDI) 9. sorozat, V. kötet, 678.
11. Uo. 715.
12. Vö. C. A. *Macartney*: October 15th. A History of Modern Hungary (1925–1945). Edinburgh, 1957. I. k. 441., *Juhász* i. m. 229–234.
13. DDI. 683–684.
14. *Ciano*: Diario, 470. A Görögország elleni támadás terveit az olasz vezetők október 15-i tanácskozásán vitatták meg. Ennek jegyzőkönyvét ld. DDI. 9. s. V. k. 699–705., továbbá *Szmirmova*: Balkanszkaja politika fasisztszkaj Italii. Moszkva. 1969. 185–188.
15. DDI. 669.
16. Uo. 686., 692. és 714.
17. OL. KÜM. számjel. Róma – bejövő – 1940. X. 15.
18. Uo. Róma – bejövő – 1940. X. 15.
19. DDI 9. s. V. k. 614.
20. Azt, hogy az olasz politikai és katonai vezetés mennyire alábecsülte Görögország ellenállási képességét, tükrözte Ciano október 27-i beszélgetése Villanival. Az olasz külügyminiszter szerint csapataik „nemsokára Salonikiben lesznek”, és „a görög disznók (sic! – R. Gy.) megérdemlik sorsukat, ha még az utolsó percben nem engednek”. OL. KÜM. res. pol. 1940–25–787.
21. OL. KÜM. számjel. Róma – kimenő – 1940. X. 31.
22. DDI. 687–688.
23. Uo. 688. Ezt a hírt Villani október 15-i táviratában erősítette meg, azzal, hogy Roggeri gróf „mindent az orosz veszély prizmáján át lát” és „legfőbb vágya az volt, hogy Budapestre nevezék ki követnek”.
24. Uo. 706.
25. OL. KÜM. res. pol. 1940–23–772.
26. OL. KÜM. res. pol. 1940–23 – iktatószám nélküli fogalmazvány.

27. DDI. 756. (Cianónak a Manoilescu látogatásáról szóló október 18-i naplóbejegyzése arról tanúskodik, hogy az olasz vezetés semleges álláspontra helyezkedett a magyar–román viszályban, ami – ha nem is tekinthető „fordulatnak” – kétségtelenül kedvezőbb volt Románia számára, mint a korábbi egyértelműen magyarbarát olasz álláspont. Ld. *Ciano*: *Diario* 471.)
28. A levél fogalmazványán eredetileg az „aggodalom” szó szerepel az „érzés” helyett.
29. Az „őszinte” szó ki lett húzva.
30. Ld. 26. jegyzet.
31. OL. KÜM. számjel. Róma – bejövő – 1940. X. 28.
32. DDI 9. s. V. k. 771–775.
33. OL. KÜM. számjel. Róma – bejövő – 1940. XI. 7.
34. Uo. Róma – kimenő – 1940. XI. 3.
35. Uo.
36. Erről bővebben ld. *Juhász*: i. m. 242–243.
37. *Szent-Iványi Domokos*: Csonka-Magyarország külpolitikája. V. rész. 40. (kézirat)
38. *Documents on German Foreign Policy*. s. D. v. X. 547.
39. *Ciano*: *Diario*. 479–480. (November 18–19-i naplóbejegyzésében Ciano azt is megemlíti, hogy Hitler bizalmasan elmondta neki: Horthy arra ösztönözte, hogy firenzei látogatása során vesse fel Triest és Fiume hovatartozásának kérdését is.)
40. DDI 9. s. VI. k. 132–133.
41. Magyarország és a második világháború. 304–306.
42. Uo.
43. *Külügyi Szemle*, 1941. 1. sz.
44. Idézi: *C. A. Macartney*: i. m. 445.
45. Vö. *Juhász*: i. m. 445.
46. Idézi: *Romsics Ignác*: Bethlen István 1944-es vádirata Magyarország második világháborús politikájáról. Valóság, 1986/7.
47. DDI. 9. s. VI. k. 211.
48. *Ciano*: *Diario*. 480. (Ugyanitt Ciano a magyar vezetőkkel való találkozásáról mindössze ennyit jegyez meg: „Kevés és érdektelen beszélgetés a magyarokkal.”)

SZEMLE

HRISZTO DIMITROV

BÁLGARO-UNGARSZKI OTNOSENIJA PREZ SZREDNOVEKOVIETO

(*Bolgár–magyar kapcsolatok a középkorban*)

Szofija, Akad. Izd. „Prof. Marin Drinov” 1998. 423 p. + 4 térk.

Hriszto Dimitrov a mai bolgár középnemzedék tagja, már régóta foglalkozik a témával, egyes fejezetek korábban publikált tanulmányok továbbfejlesztései. Dimitrov nagyon széles alapon gyűjtötte anyagát, valóban jól ismeri a vonatkozó magyar oklevélkiadásokat és egyéb forrásokat, a szakirodalmat is, még a magyar nyelvűt is, bár zömmel idegen nyelveken megjelent munkákat idéz. Minthogy természetesen ugyanilyen részletességgel ismeri a bolgár és egyéb külföldi forrásokat és a szakirodalmat is, valóban teljesen felkészült a kérdés kidolgozására. A kérdéskört a bolgár történelem egészében helyezi el, de érdemben csak ott válik részletesezzé, ahol az eddigi irodalomhoz képest újat mond, a már részletesen feldolgozott témákat nem tárgyalja újból.

A bevezetőben rövid historiográfiai áttekintést ad a kérdés előzményeiről a bolgár szakirodalomban, érdemben Petár Nikovtól, akihez képest még Mutfacsiev is szinte visszalépést jelent.

Az I. fejezet a 9. század előtti kapcsolatokat összegzi, az Uraltól nyugatra találkozhattak bolgár-törökök és magyarok, olyan területen, amely a bolgár államhoz tartozott. Ez már a 6. század elején is megtörténhetett az Attila halála után keletre vándorló bolgár-törökök révén. Biztosnak az látszik a II. fejezet szerint, hogy 830 táján kerülnek egymással kapcsolatba. A kazárokkal való ellentét miatt a bolgár-törökök és a magyarok közt a viszony baráti. A magyarok vonulását Kijev felé 891–892-re teszi, ez nem volt hódítás, hanem csak rablóhadjárát, a Kárpát-medence felé való vándorlás során. A morvák elleni első magyar támadás talán bolgár engedéllyel történt, hiszen ekkor Vladimir kán és Amulf keleti frank király szövetségesek. 894–896 közt azonban kitört az első bolgár–magyar háború, amelyet még több is követ, itt Bizánc befolyására történt ez, amely már 839–840 táján megnyerte a magyarokat. A magyar támadásnak régészeti nyomai is vannak. A magyarok először a Kárpát-medence legészakibb részét akarták elfoglalni, mert az volt kedvező környezet számukra, csak utána fordultak az itteni bolgár uralom alatt álló terület ellen.

A III. fejezet a magyar tényező szerepét vizsgálja Szimeon bolgár uralkodó politikájában. A szerző korábban nem értett egyet azzal, ahogy a román történészek Anonymust értelmezik. Itt nyilvánvaló számára, hogy az Anonymus emlegette Szalán, Ménmarót és Glad a bolgár uralkodó által kinevezett bolgár helytartók. Zalán Omurtag dédunokája, tehát Szimeon nagybátyja (a megfelelő lábjegyzet nem jelzi, honnan kerül elő ez az adat). Glad tartományát csak utóda, Ajtony (Ohtum) alatt foglalják el a magyarok. A magyarok éket vertek a bolgár területek közé, ezért Ménmarót kétéhes ellenállás után megadja magát, elismeri a magyar felsőbbiséget, leánya az Árpád-fi Zoltán felesége lesz. Zalán Belgrádba menekült. A régészet is bizonyítja, hogy a magyar hódítás a Felső-Tiszánál indult el. A magyarok a bolgárok elleni harc során egészen Belgrádig jutnak, Glad és Ménmarót talán továbbra is magyar alattvalók. De lehet, hogy a Glad elleni hadjáratnál Anonymus a hiteles, így az 901 körül történt. A Glad seregében lévő besenyők magyarászhatók a bolgár–besenyő szövetséggel. A belgrádi ütközet után már béke volt a bolgárok és a magyarok közt, valószínűleg Szimeon haláláig, lehet, hogy a 913-as Bizánc elleni bolgár hadjáratban magyar csapatok is részt vettek, 917-ben, ekkor Devlet bizánci határvár, amit Ransanus adata (!) is bizonyít.

A IV. fejezet a 927–1019 közti időszakot elemzi. A kérdés, hogyan juthattak a magyarok bolgár területen át Konstantinápolyig. Mutfacsiev szerint háborúval, lehet, hogy hallgatóságos engedéllyel, de Dimitrov szerint a legvalószínűbb, hogy szövetségesek voltak, ezt 965–966-ban megújíthatták. 973-ban bolgár küldöttek a magyarok révén kerülhettek Quendlingburgba. Szt. István nővérének a visszaküldése a Gavril Radomirral történt házasság után valószínűleg egy 1000–1001 táján kötött magyar–bizánci szövetséggel magyarázható, összekapcsolható az Ajtony elleni fellépéssel is. Ez az utolsó bolgár terület, amelyet a magyarok meghódítottak. Besenyők ekkor bolgár földről érkezettek Magyarországra, olyanok, akiket a bizánciak legyőztek, akkor menekültek magyar területre, ami azt mutatja, hogy Szt. István a bolgár–bizánci harcokban jóindulatúan semleges volt a bolgárok iránt.

Az V. fejezet a bizánci uralom korát tárgyalja. II. Baszileiosz egyik oklevele a határ közelében vardariótákat emleget, ezek valószínűleg a Vardar völgyében lakó magyarok. Szt. István szövetsége Bizánccal az 1030-as német támadás miatt nem valószínű. A biztos adat Petár Deljan felkelése. Egy pliszikai felirat Petár bánt említi, lehet, hogy valóban volt valamiféle magyar tisztsége. A felkelés 1040–1041-ben zajlott, Belgrádból indult ki, magyarok részvételére nincs adat. 1049-ben a magyar–bizánci viszony romlott, mert egy bizánci adat szerint besenyő hadifoglyok felhasználhatók a magyarok ellen. Bonfini adata szerint 1051–1052-ben bolgárok és besenyők is harcoltak a magyarok mellett a németek ellen, ez elképzelhető. 1059-ben a Bizánc elleni magyar hadjáratot visszaverik. 1072–1073-ban Belgrád magyar ostroma

talán összefügg Georgi Vojteh akkori felkelésével, amelyben Konsztantin Bodin zétai uralkodó is részt vett. Ekkor Belgrádot besenyők, bolgárok és görögök védik, a parancsnok, Nikota is valószínűleg bolgár. A Szerémség ekkor került Magyarországhoz. Egyes kutatók az egész eseményort kitalálnak tekintik, vagy 1064-re datálják. 1087-ben Salamon kísérlete kapcsán Makk Ferenc nagy koalíciót feltételez, ez Dimitrov szerint nem valószínű. Kálmán nem szívesen engedi át a keresztéseket az első hadjárat alkalmával, talán egyetértésben volt Komnénosz Elek császárral. Az egykori bolgár–magyar szövetség már az 1040–1050-es években véget ért, 1120 táján már közvetlen a konfrontáció, a lakosság is részt vesz a magyarok elleni harcban, ez valamiféle kereskedelmi háború. Azután Álmos miatt tör ki bizánci–magyar háború, a magyarok eljutnak Szófiáig, tehát bolgár területen pusztítanak. Az 1129-es béke után Zimony a magyaroké. 1147–1148-ra a bolgár lakosság még nem heverte ki az előző magyar támadást, ezért ellenséges a második kereszties haddal szemben. 1150 egy újabb háború kezdődött azért, mert a magyarok támogatják a szerbeket, ez a legtöbb pusztítást hozta. Bizánc ekkor III. Béla révén főlényben van Magyarországgal szemben. 1164-ben Bácsban az ortodox lakosság lelkesen fogadja a bizánci csapatokat, ezek nyilván bolgárok. Itt kerül elő a Monomahosz-féle korona, Dimitrov utal rá, hogy ezt görög kutatók 18. századi hamisítványnak tartják.

A VI. fejezet a magyar szerepet tárgyalja a bolgár állam helyreállításában. Az északnyugati bolgár területek hovatartozása ekkor kétséges. Az 1202–1204 közti események kronológiája bizonytalan, a magyarok itt területet foglalnak, III. Ince pápa lép közbe, a bolgárok mellett foglal állást a barancsi püspökségek hovatartozása ügyében. Úgyhogy Barancs (Branicsevo) nem ekkor lett a magyaroké, ahogy Nikov állította, hanem csak Belgrád.

A VII. fejezet az 1218–1246 közti dinasztikus és politikai szövetséget mutatja be. Itt már sok magyar oklevelet használ fel a szerző. Belgrádot ekkor kapják meg a bolgárok, a magyar hercegnő nászajándékaként. A latin császárság ekkor bizonyos balkáni egyensúlyt teremt, de Bulgária bizonyos mértékben függ is a magyaroktól. Ekkor jön létre a szörényi bántság. Egy magyar támadás is van ekkor, a vallási unió felmondása miatt, valószínűleg 1232-ben. A bolgár állam lavirozó politikát folytat, 1237-ben a pápa kereszties hadjáratra szólítja fel a magyarokat, ezt IV. Béla elutasítja. 1239 végén a bolgár–magyar szövetséget felújítják. A kunok 1241-ben Bulgáriába mennek Magyarországról. Van francia adat arról, hogy Iván Aszen cár legyőzött egy vlach királyt, valószínűleg Litovojról van szó, aki 1242-ben tért haza. I. Kaliman Aszen 1241–1246 között bolgár cár, a bolgárok részéről azok támogatják, akik az unió és a pápasággal való kapcsolat hívei. A korabeli bolgár oklevelek is magyar hatást mutatnak. Bulgária tehát ekkor megint a balkáni események kulcsszereplője. Bulgárián belül azonban ellenpárt is van, ebből nő ki az 1277–1282 közti bulgáriai polgárháború. A nyugatbarát és a nyugatellenes párt kettőssége voltaképpen a 20. századig megmarad. A bolgár–magyar jó viszony előnyös Bulgária számára.

A VIII. fejezet a magyar szerepet vizsgálja az 1246–1272 közti belpolitikai válság idején. A két hátdátum I. Kaliman (Kálmán) és V. István halála. Kaliman II. Iván Aszen fia első házasságából, ő a nyugati párt embere, vele szemben Mihail Aszen, II. Iván második házasságából való fia. I. Kaliman 12 éves korában halt meg, valószínűleg megmérgezték. II. Kaliman helyett II. Mihail Aszen került uralomra, ez a nikaiai görög császárság felé fordulást jelenti, az unió ellen, ezért a bolgár–magyar kapcsolatok megint ellenségesek, 1253–1256 és 1266 kivételével. A fordulatnak vészes következményei vannak Bulgária számára, az állam területeket enged át Nikaianak, és segédcsapatokat ad a latin császárság elleni harcra. 1246–1253-ban ismét bolgár–magyar konfliktus volt, IV. Béla ekkor használja ismét a rex bulgariae címet, ekkor telepíti a johannitákat a szörényi bántságba. 1253-ban egy oklevelet Belgrádban ad ki, tehát a város már a magyaroké (az oklevél lehet, hogy hamis). De legfeljebb 1248 óta tartozhatott Magyarországhoz. Barancs csak 1257-ben lett a magyaroké. Az 1253-as nikaiai–szerb koalíció a magyarok ellen is irányult. Nikaia ekkor a tatárokkal is tárgyalt. 1253-ban, a bolgár–magyar kapcsolatok megszűnése után hozták létre a macsó bántságot. A magyarok ekkor Boszniában lépnek fel. Mihail Aszen ekkor köt házasságot Rosztiszláv macsósi bán leányával, ami Rosztiszláv befolyását segíti elő. A nikaiai seregek 1255–1256-ban nagy győzelmet aratnak a bolgárok felett, Rosztiszláv közvetítésével Bulgária berekét köt, ez hátrányos Bulgáriára, de nem valószínű, hogy a nikaiaiak lefizették volna Rosztiszlávot. Rosztiszláv Macsósból éppen II. Kaliman támogatására indított hadat. Kaliman meggyilkolása után Konsztantin Tih lett a cár, aki félig szerb, és kevesebb a jogigénye, mint Micoé. Mico II. Iván Aszen veje, a nyugati pártot jelenti, Konsztantin Tih a nikaiait. Mico Preszlavban székelt, de 1257–1262 (?) közt Bulgária nagyobb része az ő uralma alatt állt. A latin császárság és Velence támogatta, talán a magyarok is. Nem azonos Mihaillal, Rosztiszláv fiával, aki tehát IV. Béla unokája. A név a Dimitár kicsinyített formája, pénzei nyugati hatást mutatnak. Felesége II. Iván Aszen első, magyar feleségétől született. A moreai krónika szerint az 1259-es pelagóniai csatában Nikaia oldalán magyarok is részt vettek, de ez nem hiteles adat, bár Darkó Jenő elfogadta. II. Ottokár cseh király 1260-as levele IV. Sándor pápához azt állítja, hogy a kroissenbrunni csatában görögök és bolgárok is voltak a magyar seregben. Ezek lehetnek zsoldosok, vagy a macsó bánból származó bolgárok. Négy másik magyar oklevél Mico és Jakov Szvetoszlav beavatkozásáról szól Konsztantin Tih ellen, 1263-ra datálva, de valószínűleg 1261-ről van szó, amikor lehetséges volt magyar beavatkozás. Ez V. István hadjárata volt a bolgár–nikaiai szövetség ellen. 1262-ben Konsztantin felesége, Laszkarisz Irén kérésére támadtak a bolgárok Nikaia ellen, hogy bosszút álljanak Irén fivéréért. Mico ekkor Meszernviába menekült, azt átadta Bizáncnak. Magyarok ezekben a harcokban nem vehettek részt, hiszen ez volt a Béla és István közti harc tetőpontja. Jakov Szvetoszlav ekkor már Vidinben van, 1271-ben a csehekkel kötött

pozsonyi békében Jakov Szvetoszlav is jelen van, magyar szövetségben. Az ekkori magyar beavatkozások csak ártottak a bolgár lakosságnak. A vidini részfejedelemség kétségtelenül magyar befolyás alatt állt.

A IX. fejezet az 1272-től a 14. század derekáig terjedő korszakot a balkáni egyensúly korának tartja. Bolgár–magyar kapcsolat ekkor csak a határvidéken akad, csak 1323-tól van ismét hivatalos kapcsolat. Addig az Arpádok utáni beharcok és a bulgáriai tatár uralom akadályozza a kapcsolatokat. Nikov Barancsot 1273 után önálló bolgár fejedelemségnek tartja, pedig ekkor még számos magyar bánról tudunk. 1280-ban csakugyan bolgár mozgalom tört itt ki. Dimitrov itt utal Nándorfehérvár, vagyis Bolgárféhérvár nevére, ez is mutatja, hogy Belgrád lakossága ekkor még bolgár. A vidini Jakov Szvetoszlav egy darabig Anjou Károly nápolyi király szövetségese, 1274 után viszont Konsztantin Tihhez közeledik, annak fogadott fia szeretne lenni. Az 1277-es felkelés kapcsán távolítják el. Vidin 1280 után Sisman alatt elkülönül Bulgáriától, ahol Georgi Terter a cár. Barancs ekkor áll Darman és Kudelin bojárok fennhatósága alatt. Ezek mind kunok (ez a kunok 1280-as hód-tavi vereségével függ össze). Dragutin szerb fejedelem viszont ellenük fordul, vagyis Macsó ekkor Magyarországhoz tartozik. A közvetett bizonyítékok mellett szólnak, hogy Georgi Terter jó viszonyban volt a magyarokkal. Károly Róbert harcaiban 1304-től bolgár csapatok is vannak, ez nem lehetett Macsóból kiindulva, mert Dragutin itt éppen nehéz helyzetben volt, de nem is Todor Szvetoszlav küldhette őket, hanem valószínűleg Vidinből érkeztek, Sisman engedélyével. Ekkor Bizánc-ellenes koalíció van alakulóban, talán Károly Róbert is tagja, de végül is nem valósul meg. Magyar–szerb–bolgár ellentétek vannak ekkor, a másik szerb fejedelem, Milutin Macsót Szerbiához csatolta. A magyar–szerb viszályban valószínűleg mindkét bolgár állam semleges. Egy magyar oklevél igazolja, hogy 1323–1329 közt Szörény a bolgároké. 1324-ben még bolgár–szerb egyetértés van a magyarokkal szemben. De az 1330-as súlyos bolgár vereséget a szerbektől a magyarok is elősegítették, mert egyik fél mellé sem álltak. Ettől kezdve Bulgária már másodrendű hatalom lett a Balkánon. Károly Róbert 1330-as havaselvi veresége idején Bulgária semleges. Iván Alekszandár cár (1331–1371) egykori lovecsi deszpota, Baszarab veje, eleve magyarelleses, nővére Sztefan Dusan szerb uralkodó felesége. Bulgária ekkor erősen szerb befolyás alatt áll. Dusan ekkor szerzi meg Macedóniát Bizánctól, ez bolgár szempontból áruállással ér fel. A szerb–magyar összecsapásokban Bulgária valószínűleg Szerbia iránt jóindulatúan semleges. Magyar–bolgár háborúk 1280–1292-ben, 1317-ben és 1324-ben voltak. Károly Róbert azért használja gyakran a rex Bulgariae címet, mert Macsó lakossága még mindig bolgár.

A X. fejezet a Bulgária elleni magyar nyomást tárgyalja a 14. század második felében. A korról sok bolgár feldolgozás készült, de ezek nem helyezik el eléggé az eseményeket a balkáni kontextusban. Egy 1355-ös bolgár–bizánci szövetség messze előremutatót. Délkelet-Európában ekkor Magyarország volt az egyetlen ütőképese hatalom, de csak a magyar területek visszaszerzésére törekedett. A bolgár–bizánci együttműködés is néhány év alatt véget ért, mert a bolgárok számára Bizánc már túlságosan nyugatpárti volt. 1364-ben már a Fekete-tenger partjáért háborúztak egymással. Minthogy a törökök európai megjelenése után Bulgária velük szövetekezett, Nagy Lajos 1365-ben megtámadta és el is foglalta Vidint. Ugy tünik, Lajos nem tartotta nagyon fontosnak Vidint. Himfy Péter magyar helytartó levelére Engel Pál hívta fel a szerző figyelmét, ebben a Fekete-tengerpart Bizáncnak történt átadásáról van szó. Lajos 1369-ben végül is visszaadta Vidint Iván Sztracimimnak, a magyar haszon ebből néhány bolgár katolikus volt, aki Erdélybe ment. Lehet, azért is, mert Iván Sztracimir elkötelezte magát a bolgárok mellett. Erre magyar elbeszélő források is utalnak. A nyugati hatás erős maradt, Iván ezüstpénzeit nyugati mintára verték. 1375-ben vagy 1377-ben zajlott Lajos hadjárata Havaselve ellen, Dimitrov szerint Kumorovitz ezt rosszul dolgozta ki. Bulgária ekkor Dobrotica országa révén már három részre oszlik, bizonyos közeledés megindul köztük, de nem olyan intenzív, mint a szerbek esetében. Vidin ekkor Magyarország vazallusa. A török elleni védekezés Zsigmond trónra léptével kap új ösztönzést, ő a megfelelő ember, Iván Sisman talán szövetekezik is vele, ezért végezteti ki őt Bajazid 1395-ben. 1396-ban a timovói területen magyar csapatok is megjelennek, erről magyar oklevelek tanúskodnak. Vidint a törökök csak 1397-ben számolták fel, talán a magyar szövetség kísérlete miatt. Ebben a fél évszázadban a magyar az erősebb fél, a bolgárok csak későn próbáltak erre felé tájékozódni.

Az utolsó, XI. fejezetben a magyar szerepet tárgyalja a bolgár állam helyreállításáért vívott küzdelmekben, de megint nem mondja el a már ismert eseményeket Vámmal bezárólag. Inkább azt nézi, hogyan látták a magyarok a bolgár állam helyreállításának kérdését. Maróti János macsósi bán korábbi érdemeiről szóló okleveleket von be itt Dimitrov. Lehet, hogy 1403-ban csakugyan járt magyar sereg Timovóban. Sztracimir fia Konsztantin felkelési kísérlete miatt történhetett magyar beavatkozás, Nápolyi László híve, Bublik Imre (!) ellen. 1404-ben Fruzsinn megsegítésére már jelentősebb magyar sereg járt bolgár területen. 1409-től Ozorai Pipo játszik itt vezető szerepet, a bolgár és szerb források, illetve a folklór Filip Madzsarin néven emlegetik. 1427-ben a szerbek átadják Belgrádot a magyaroknak, de Galambóc elfoglalása nem sikerül. Zsigmond több ízben felveti azt a lehetőséget, hogy a bolgár államot mint Magyarországot vagy a Német-római Birodalom vazallusát állítsák helyre, valószínűleg a Morava keleti partjára, az északnyugati bolgár területekre, Pirotra, Szófiára és Vidinre gondolt. 1440-ben csak a Thallóczy fivérek mentik meg Belgrádot. Hunyadi 1438-tól szörényi bán, itt sok bolgár menekült telepedett meg. 1442-ben Vidinben is járt, nem 1440-ben, mint eddig vélték. Fruzsinn talán részt vett a második, 1444-es hadjáratban. Thuróczy említi, hogy a bolgár lakosság mennyire támogatta a keresztes csapatokat, előkelők és egyszerű emberek egyaránt. Minthogy a drinápolyi béke nem szerzett vissza bolgár területet, talán ezért nem ratifikálta I. Ulászló. A második hadjáratban a bolgár támogatás már kevesebb, mert a visszatérő törökök erős represzz-

sziókat gyakoroltak, de a keresztések is kifosztottak ortodox templomokat, és megaláztak papokat. A magyar Orbán öntött ágyút a törököknek Konstantinápoly utolsó ostroma alkalmából. A bizánci császár 1452/53-ban Meszermváriát ajánlotta fel Hunyadinak, ha vállalkozik új hadjáratra. Az az adat, hogy az ostrom során magyarok magyarazzák el, hogyan kell az Orbán-féle ágyúval löni, valójában csak azt jelenti, hogy magyarok felderítő céllal jártak az ostrom helyén. Mindenesetre Hunyadi üzenetét hozták, hogy nem tartja be a fegyverszünetet. Hunyadi 1453 októberében bolgár földön aratta utolsó győzelmét török sereg felett. 1454-ben Mehmed szultán elfogta Radicsot, a szófiaai bolgár vezért, ez is talán Hunyadi hadjáratával függ össze. 1444–1454 közt Hunyadi számításba jött mint bolgár uralkodó.

Egy függelék a régóta ismert ún. kremikovci feliratot értelmezi. Eszerint három magyar ágyú került a városba, és utána nagy pusztulás volt. A templomi gyertyatartó feliratának éppen a dátumot feltüntető része a legnehezebben kiolvasható, ezért 1512-től a legkülönbözőbb dátumokhoz kapcsolták. Dimitrov autopszia alapján úgy véli, hogy a tizenöt éves háború egyik epizódjáról van szó, 1598-ban, áprilisban, amikor csakugyan reguláris keresztény sereg járt a városban, ezek hozhattak magukkal ágyúkat. A nagy pusztulás utána nyilván a török megtörlésre vonatkozik.

A kötetben terjedelmes magyar (352–381p.) és német (382–415p.) rezümé található, a szokásos irodalomjegyzék és névmutató után. Juhász Anna magyar fordítása jó, de perse a részletekre nem térhet ki.

Mint ebből a viszonylag terjedelmes, de távolról sem minden részletre kitérő tartalmi ismertetésből is kitetszik, a szerző valóban jól tájékozott a magyar forrásanyagban és szakirodalomban, s minthogy a nálunk kevés figyelemre méltott bolgár forrásokat is használja, az ismert dolgokat pedig nem mondja el még újabb változatban, a magyar történetírás számára is érdekes. Az első fejezetekben talán nem minden-
nel lehet egyetérteni, a 9. század előtti kapcsolatok nagyon bizonytalanok, Dimitrov nem figyelt eléggé az újabb magyar őstörténeti irodalomra, különösen 1996 kapcsán. Anonymust sem szokták ennyire komolyan venni, mint Dimitrov, aki a helyi román fejedelmek helyett bolgár helytartókat kreált Anonymus kitalált neveiből (hogy Ménmarót a morvákat jelenti, arra már sokan utaltak). A továbbiakban perse már egyre kevesebb lehet a magyar kritika, és egyre több Dimitrov új leleménye. Mindenesetre azoknak a külföldi történészeknek a sorába tartozik, akik a magyar történelemmel olyan behatóan foglalkoztak, hogy azt a magyar történetírásnak is figyelembe kell vennie.

Niederhauser Emil

KATRIN BOECKH

VON DEN BALKANKRIEGEN ZUM ERSTEN WELTKRIEG. KLEINSTAATENPOLITIK UND ETHNISCHE SELBSTBESTIMMUNG AUF DEM BALKAN

*(A Balkán-háborúktól az első világháborúig.
Kisállami politika és nemzeti önrendelkezés a Balkánon)
München, R. Oldenbourg Verlag, 1996. 418 p.*

A délkelet-európai térséggel foglalkozó sorozat vaskos kötete térben és időben pontosan körülhatárolt témával foglalkozik: Bulgária, Szerbia, Görögország és Montenegró politikai, gazdasági és társadalmi folyamatait vizsgálja a címben megjelölt egy esztendő alatt. A szerző az előszóban utal arra, hogy kaotikus, eseménytelennek vélt periódusról van szó, amely igen rövid volt ahhoz, hogy alapvető változások történhessenek. A történetést éppen ez a vélekedés készíti a korszakról alkotott elképzelések felülvizsgálatára.

Az említett négy balkáni államot olyan egységként kezeli, ahol az egyes országok belpolitikai összefüggései gyakran az államok közötti események által formálódnak. Romániát csak külpolitikai összefüggésekben érinti, Albániát pedig azért hagyja ki az elemzésből, mert az az ott uralkodó viszonyok miatt csak nehezen lenne összehasonlítható a másik négy országgal. A szerző az összehasonlító módszerrel azt szeretné bizonyítani, hogy az 1912–13-as háborúk után ezekben az államokban a fejlődés több területen is párhuzamosan haladt, mivel a háború következményei minden országra azonos módon hatottak.

Ugyancsak az előszóban utal Katrin Boeckh a kutatással és a forrásokkal kapcsolatos néhány összefüggésre. Az elemzés súlypontját a vizsgált egy esztendőn belül azok a folyamatok képezték, amelyek a balkáni államok által szerzett új területek beilleszkedésével függnek össze. A kutatás részben kiadatlan levéltári iratokon és kiadott forrásokon alapul. A bonni, bécsi, müncheni, londoni, moszkvai és washingtoni levéltári anyagokat parlamenti naplók, memoárok, különféle európai országok napilapjainak írásai egészítik ki. A szerző megemlíti a szakirodalommal kapcsolatos nehézségeit, megindokolja néhány döntését. Ennek a gondos válogatásnak az eredményeképpen a kötet végén igen gazdag, mintegy 300 művet tartalmazó irodalomjegyzéket talál az olvasó.

A viszonylag hosszú előszó után a szerző kilenc fejezetre osztja mondanivalóját, szinte szimmetrikus felépítésben. A legterjedelmesebb a negyedik fejezet, amely a négy balkáni állam részletes bemutatását

tartalmazza. Ehhez a központi részhez illeszkednek a kisebb terjedelmű fejezetek, így a legrövidebb első, amely csupán néhány oldalon ismerteti a 19. századi törökellenes függetlenségi harcokat és az ifjú török mozgalmat. Kiemeli, hogy a berlini kongresszus után a balkáni államokban a nemzeti eszme igen jelentős politikai hajtóerővé vált, egyre erősödött az igény az önálló nemzetállamok megteremtésére. Formális háborúba azonban – az 1908-as krétai görög–török összecsapástól eltekintve – nem keveredtek, hanem a kormányok által támogatott fegyveres gerillacsapatok támadták a török területeket.

Jóval bővebb és összetettebb a második fejezet. A Porta elleni katonai fellépés előfeltétele a Bulgária, Szerbia, Görögország és Montenegró közötti egyetértés megteremtése volt. A Balkán-szövetség alapját az 1912 tavaszán tető alá hozott bolgár–szerb megegyezés képezte, amelyhez nemsokára csatlakozott a másik két állam is. A négy tagból álló szövetség nem volt egységes, inkább négy kettős megállapodásnak tekinthető, amelyek fő célja a török uralom felszámolása volt. A szerző bemutatja a szövetség kialakulásának diplomáciai bonyolalmait, kiemelve Oroszország szerepét, mivel a pétervári kormány Szerbia és Bulgária összebékítésével egy Ausztria–Magyarország elleni hatalmi blokk kialakítását tervezte. Meg kell jegyezni, hogy a szövetség végül is nem az orosz koncepciót tükrözte, bizonyítja ezt Szerbiának és Bulgáriának a két másik állammal való szövetekezése is. Oroszország ellenzte az amúgy is törökellenes koalíciónak újabb két, török területekre számító országgal való bővítését. Utalni kell arra is, hogy az 1912-es szövetséget megelőzően is történt kísérlet a balkáni népek összefogására. Az 1860-as években, részben az olasz és a német egységtörékvések hatására született elképzelések értelmében a balkáni népek közös felszabadító harcba kezdenének, majd föderáció keretében biztosítanak a szobáddá vált népek együttlését. Ezzel szemben a második Balkán-szövetség alkalmi összefogás volt a nemzeti ügy érdekében, de valójában – a későbbiekben bebizonyosodik – mindegyik ország esetében területi terjeszkedésről volt szó.

Bár a könyvnek nem fő feladata a háborús események és az azokat lezáró konferenciák bemutatása, a második fejezet mégis részletesen – az első háborút kirobbantó ürügytől a hadseregek létszámán és a hadieseményeken át egészen a béketárgyalásokig statisztikák és térképek segítségével – ismerteti ezeket. A szerző azért tartja lényegesnek a katonai események pontos elemzését, mert azok indokolják meg a területi változásokat.

A harmadik rész a második Balkán-háború utáni határváltozásokat tárgyalja. Először fordult elő a balkáni államok történetében, hogy a hadieseményeket követően saját maguk dönthettek a területi változásokról. A kétoldalú tárgyalásokon, amelyeken szinte kizárólag katonák, diplomáták és politikusok vettek részt, a határok meghúzásánál nem az etnikai szempontok, hanem a politikai és katonai megfontolások voltak a döntőek. A tárgyalások nehezen haladtak, mert mindegyik állam maximális területi követelésekkel lépett fel. A szerb–görög, szerb–montenegrói, valamint a bulgáriai határokról folytatott viták 1913. július végére eredménnyel jártak. A nagyhatalmak csak egy esetben avatkoztak közbe, megpedig az új állam, Albánia esetében. A fejezet ezt a folyamatot tárgyalja legrészletesebben, bemutatva a szerb revíziós törekvéseket, az osztrák–magyar ultimátumot, az albán felkeléseket és Albánia határainak kijelölését.

A negyedik, a leghosszabb rész foglalkozik az egyes országok helyzetével. Egy igen rövid bevezető szakaszban a szerző néhány általános megállapítást tesz: mind a négy, még a vesztes is jelentős területi gyarapodást könyvelhet el. A kegyetlen harcok minden országban igen nagy emberi és anyagi áldozatokat követeltek, melyek negatív következményei ma is érezhetők. Egyik állam sem tartotta tiszteltben a hozzá csatolt területeken élő más ajkú népek alapvető emberi és polgári jogait, sokkal inkább az volt a cél, hogy etnikailag homogén államok alakuljanak ki, ezért gyakran menekülésre, kivándorlásra kényszerítették a más nemzetiségűeket. Ezután következik az egyes országok részletes bemutatása. Közös ezekben a részekben, hogy a szerző adatokkal alátámasztva ismerteti az államok anyagi és embervesztéseit, illetve azt, milyen állami intézkedésekkel integrálják az újonnan szerzett területeket, milyen a kisebbségek és nem államalkotó népek helyzete. Természetesen a különbségek foglalják el a nagyobb helyet: azoknak az eseményeknek a taglalása, amelyek sajátos helyzetet teremtettek a háborúk után, illetve az ezekre adott válaszok és belpolitikai viták. Katrin Boeckh az előszóban megemlíti egy módszertani problémát: azáltal, hogy a rövid, néhány hónapos időszak alatt az egyes államokban igen sok folyamat párhuzamosan haladt, a szövegben belül gyakran utalásokra lett volna szükség. Az ismétlések elkerülése végett ez azonban legtöbbször elmaradt. Úgy gondolom, egy általános áttekintő, a közös folyamatok részletesen bemutató fejezet ezt a problémát megoldhatta volna, és mindenképpen hasznára vált volna a könyvnek.

A részletek tárgyalását Szerbiával kezdi, és az értékelésnél felhívja a figyelmet a szerb történetírásra, amely a veszteségek helyett inkább a területnövekedést, a gazdasági nyereséget, a szerb katonák hősiességét, a győztes csatáknak a szerb nemzeti érzésre gyakorolt hatását állítja előtérbe. Igen részletesen elemzi a szerző a szerb belpolitikai csatározásokat, kormányváltásokat. Egy példa az igen éles belső vitákat kiváltó események közül, amelyek alapját a legtöbb esetben a katonai vezetés és a kormány eltérő véleménye képezte. 1913 októberében a szerb parlament az új területekre vonatkozó alkotmány bevezetését tárgyalta. A kormány szerint a teljes körű bevezetést tíz év átmeneti időszakra kell megelőzni, míg az ellenzék az azonnali alkalmazást sürgette. A fejezet további része Szerbia külpolitikai helyzetét mutatja be, majd részletesen ismerteti az ország gazdasági nehézségeit, az új-szerbiai nemzetiségű politikát.

A vesztes Bulgáriában a háború negatív következményei az élet minden területén éreztették hatásukat. Meghatározó volt – különösen a katonai vezetésben és a sajtóban jelent meg élesen – a revíziós külpolitika. A kormány mérsékeltbb álláspontot képviselt, mivel látta, hogy az ország anyagilag nem képes további sikeres katonai akciókra. A bolgár belpolitikai életet egy másik vita is nyugtalanította: ki a felelős a

háború elvesztéséért? A közvélemény az idegen származása miatt amúgy sem kedvelt Ferdinándot hibáztatta. A bolgár történetírás nagy része ugyanígy vélekedik még napjainkban is. A szerző fontosnak tartja Oroszország álláspontját ebben a kérdésben. Pétervárot úgy gondolták, hogy nem az egész bolgár nép, hanem a király – aki lelke mélyen valóban német maradt – felelős a szláv ügy elárulásáért, az orosz segítséggel összehozott második Balkán-szövetség feloszlásáért. Ennek a résznek a végén részletes ismertetést kapunk a Bulgáriában működő Belső Makedón Forradalmi Szervezet, a VMRO céljairól, működéséről és külső kapcsolatairól.

Görögország bemutatásánál a szerző kiemeli, hogy Athén korábban nem gondolt az Oszmán Birodalom elleni háborúra, a görög hadsereg átalakítása sem fejeződött be, a területszerzés reményében mégis belépett a Balkán-szövetségbe. A háborúk eredményeképpen az ország területe és lakossága közel a duplájára növekedett, de igen jelentős veszteségeket szenvedett. A szerző részletes adatokkal mutatja be az állami kiadások növekedését, amely számottevően meghaladta a görög gazdaság teljesítőképességét. A gazdaság működését, a többi balkáni államhoz hasonlóan, Athénben is csak külföldi kölcsönökből tudták biztosítani. Katrin Boeckh kitér egy furcsa belpolitikai problémára, amit az uralkodó és az igen nagy befolyású miniszterelnök, Venizelosz konfliktusa okozott. Ezután bemutatja Görögország nemzetközi kapcsolatait, majd részletesen az újonnan szerzett területek gazdasági és közigazgatási integrálását. A folyamatban fontos szerepe volt Szalonikinek, a nemzetközi kereskedelemben is kiemelkedő helyet elfoglaló kikötővárosnak. Ennek megfelelően a szerző nagy teret szentel a városnak, meghódításától kezdve egészen a szabadkereskedelmi övezetté válásáig.

A legkisebb, egyben a legszegényebb balkáni állam, Montenegró csak külföldi kölcsönökből tarthatta volna működésben gazdaságát. A reménytelen helyzet miatt sokan a tengerentúrra vándoroltak, míg megoldási lehetőségként felmerült a Szerbiával való egyesülés gondolata is. A montenegrói lakosság magát szerbnek tekintette és az együttéléstől gazdasági előnyöket várt. Két elképzelés létezett: a teljes egyesülés vagy a meghatározott feltételekkel kialakított unió. Szerbia sem zárkózott el, az esetleg létrejövő szövetségben a fényes jövő garanciáját látta. A szerző kiemeli, hogy a nagyhatalmak saját politikai érdekeiknek megfelelően viszonyultak a tervezethez. A Monarchia Szerbia megerősödéséről tartott, ezért kompenzációként azonnal stratégiai jelentőségű területek átadását követelte. Oroszország támogatta „a két szerb birodalom összeolvadását”, azzal a hátsó szándékkal, hogy cserében Belgrád Makedóniában mondana le bizonyos területekről. A nehezen haladó tárgyalásokat a Monarchia fenyegetése is hátráltatta, a szarajevói merénylet pedig véget is vetett a folyamatnak.

Az ötödik fejezetben Katrin Boeckh az 1912–1914 közötti népességmozgásokat elemzi. Megjegyzi, hogy a kisszámú és hiányos forrásanyag miatt nehéz egzakt eredményt produkálni. Használhatónak és megbízhatónak tartja a Szalonikiből származó adatokat, mivel a város kedvező közlekedési helyzete miatt a balkáni emigráció egyik csomópontját képezte. Lehetségesnek tartja, hogy ezekből a számokból néhány következtetés a vizsgált időszak egész népességmozgására levonható. Országonként, táblázatok segítségével néha hónapokra lebontva mutatja be a kivándorlók, kitelepítettek, elűzöttek és a népességcserével új hazába kerülők számának alakulását. A bevándorlás az adott ország etnikai homogenizálását szolgálta, de a szerző felhívja a figyelmet egy másik jelenségre is: mivel a kormányok tudták, hogy amennyiben nem élnek saját nemzetükhöz tartozók az ország területén kívül, nem lehetnek területi követeléseik. Éppen ezért nem is forszirozták ezekben a lakosoknak a betelepedését.

A korszak külpolitikai eseményeit vizsgáló hatodik fejezet érdekes összefüggéseket világít meg. A második Balkán-háború után kialakult frontok továbbra is változatlanok maradtak. A győztesek, Szerbia, Görögország, Montenegró és Románia a balkáni status quo fenntartását akarták biztosítani, összefogtak, ahogy a bucaresti szerződés revíziójára törekvő Törökország és Bulgária is. A két tábor fenyegetően állt szemben egymással, de a csoportok tagjai maguk között semmiféle szerződést sem kötöttek. A szerb-bolgár és a görög-török ellentétek 1914 elején mégis összefogásra készítették Szerbiát, Görögországot és Romániát. Ez az „új Balkán-szövetség” abban különbözött az 1912. évitől, hogy hiányzott Bulgária, de ott volt a Balkán legerősebb katonai erejével rendelkező Románia, amely azonnal a vezető szerepre pályázott. A második Balkán-háborúban megerősödött román királyság közben Oroszországgal is barátságos viszonyt alakított ki, miután Ausztria-Magyarországtól az Erdélyért folytatott sikertelen tárgyalások miatt eltávolodott. Már ez a néhány esemény is mutatja, milyen élénk a térség diplomáciai élete a tárgyalat korszakban. 1914 elején, a török támadástól fenyegetett államok vezetői lázas diplomáciai aktivitást fejtettek ki: a görög, szerb és román politikusok különböző európai fővárosokat kerestek fel. Az „utazó diplomácia” ugyan nem vezetett szerződéskötéshez, de elhárította a háborús veszélyt, és megerősítette az „új Balkán-szövetséget”.

A román-görög-szerb együttműködés reakciójaként szorosabb kapcsolat alakult ki a két vesztes, Bulgária és Törökország között is. Mivel egymással szemben területi követeléseik nem voltak, semmi sem akadályozta a baráti viszony kialakítását, majd nemskorára a katonai kapcsolatok szorosabbra fűzését sem. Egyik csoport együttműködése sem jutott el valamilyen szövetség megkötéséig. A szembenállások és az egymással szembeni bizalmatlanságok az egész Balkán instabilitását jelzik. A szerző három igen éles ellenpárt emel ki: a bolgár-orosz, a török-görög ellentétek állandó konfliktusforrást jelentettek, míg Szerbia és Ausztria-Magyarország viszállya az első világháborúhoz vezetett.

A következő két viszonylag rövid fejezet, mintegy a fő téma kiegészítéseként, a térség valláspolitikai aspektusaival és etnikai kérdésekkel foglalkozik. Az ortodox egyházak szerepét vizsgálva arra a követ-

keztetésre jut, hogy azok gyakran az államok eszközéül szolgáltak ahhoz, hogy a népeiséget szorosabban a hatalomhoz kössék, a más nemzetiségűeket pedig eltávolítsák. Éppen ezért az ortodoxia a Balkán-háborúk alatt és után sem hatott nyugtatóan a feszültségekre, ellenkezőleg, további konfliktusokat okozott. A fejezet további részei az 1914-es szerb konkordátum jelentőségét és a makedón bolgár egyház Vatikánnal kapcsolatos törekvéseit ismerteti.

A nyolcadik, etnikai kérdésekkel foglalkozó fejezet a makedón nemzeti mozgalommal, valamint a térség két kicsiny, hátszágként szolgáló nemzetállammal nem rendelkező, de a török gazdaságban fontos szerepet játszó nép, a makedorománok és a zsidók sorsával foglalkozik. Az utolsó fejezet a balkáni háborúk során elkövetett kegyetlenségek kivizsgálásának problémáit és eredményeit tárja elének.

Katrin Boeckh-nek sikerült az egész témát érzelmek és elfogultságok nélkül, a kívülről figyelő, független tudós szemszögéből feldolgozni, és nem esett abba a hibába, hogy nyugati történészként a nagyhatalmak balkáni érdekeit és diplomáciai akcióit tolja előtérbe. A mozgalmas történelmi események közé ékelve a szerző valójában egy pillanatfelvételt mutat be, aminek az az előnye, hogy a szűk téma, az állókép minden lényeges elemét mélyebben és aprólékosabban meg lehet vizsgálni. Ezt a feladatot maradéktalanul teljesíti is, a rengeteg adattal, szövegközi táblázattal, valamint a térképekkel sokoldalú elemzési lehetőséget kínál az érdeklődő kutatóknak.

Korábban hiányoltam olyan összehasonlító fejezet beiktatását, amely bemutatta volna a párhuzamos fejlődést, kiemelve ugyanakkor az egyes országok közötti különbségeket. Az igen szűk téma talán azt is megengedte volna, hogy a nagyon rövid első, a függetlenségi harcokat vázlatosan említő fejezet kibővült volna, és a jobb eligazodás érdekében egy szélesebb történelmi-gazdasági háttérrel rajzolt volna. Ugyancsak a szűk téma kínálja a folytatás lehetőségét, aminek az lehetne a tárgya, hogyan dolgozták fel ezek az államok a háborúk és békék tanulságait, hogyan alakult a továbbiakban belső fejlődésük és egymáshoz, illetve a környezetükhöz való viszonyuk.

Mivel a térség ismételen egy háború utáni állapotban van, nem erőltetett dolog a könyvet időszerűnek nevezni. Annál is inkább, mert maga a szerző is említi, hogy a történész számára rendkívüli körülmények között írta a művet: miközben a 80 évvel korábbi háborús eseményekről szóló iratokat tanulmányozta, kapta a szomorú hírt, hogy az általa kutatott térségben ismét harcok dúlnak. Mégis tudatosan lemondott a párhuzamok állításáról és az aktualizálásról, azért, hogy a jelenlegi események ne változtassák meg a történelmi tényeket.

Klesitz István

A KOLOZSVÁRI BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM 1945–1959

SZERK.: FARAGÓ JÓZSEF, INCZE MIKLÓS,

KATONA SZABÓ ISTVÁN, SEBESTYÉN KÁLMÁN

Budapest, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete,

Bolyai Egyetemért Alapítvány, 1999. 335 p.

A kolozsvári egyetem történetében – mint cseppben a tenger – ott tükröződik Erdély, Kelet-Közép-Európa 20. századi története. 1872-ben megalapítják Kolozsvárott Magyarország második tudományegyetemét, amely 1919 után Szegedre települ, és helyén megszervezik a kolozsvári román egyetemet. 1940-ben a magyar egyetem visszatér Kolozsvárra, a román egyetem Nagyszebenbe költözik. 1945-től két egyetem működik Kolozsvárott: a Nagyszebenből áttelepített román egyetem és a külpolitikai okok miatt királyi rendelettel Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem néven létesített magyar előadási nyelvű állami egyetem. A Bolyai Tudományegyetemet 1959-ben beolvasztották a V. Babes román egyetembe.

E kötet tanulmányai, írásai a kolozsvári egyetem történetéből az 1945–59 közötti másfél évtizedet mutatják be a Bolyai Tudományegyetem megszervezésétől, tevékenységének kibontakozásán át a kényszeresítéséssel történt felszámolásig. A kötet szerzői: kortársak, részt vevő tanárok, egykori hallgatók, későbbi tanárok.

Az egyetem történetét több tanulmány, visszaemlékezés ismerteti. Az előzményeket Faragó József foglalta össze „A Ferenc József Tudományegyetemtől a Bolyai Tudományegyetemig” címmel. Az alapítás körülményeit, az egyetem megszervezését Csögör Lajos, az egyetem első rektora tárja az olvasó elé. Tanulmányában felsorolja azokat a tényezőket, amelyeknek köszönhető, hogy nem ismétlődött meg 1945-ben a magyar egyetem megszüntetése úgy, ahogyan az 1919-ben történt. Meghatározó jelentőségűnek tekinti azt a körülményt, hogy az egyetemi tanács, a professzorok egy része elhatározta, a helyén marad és a katonai megszállás idején is folytatja működését. Lényeges volt az egyetem fennmaradása szempontjából az is, hogy a kolozsvári magyar és román tényezők, az erdélyi magyarságot átfogó politikai szervezet ragaszkodott az önálló magyar egyetemhez. A helyzet kialakulásában fontos szerepe volt a román vezetés magatartásának is. A román politikai erők taktikai megfontolásból – a béketárgyalásokra való tekintettel – elfogadták az önálló magyar egyetem létezését, hogy bizonyítsák a nemzetiségi jogegyenlőség megvalósulását. És volt még egy tényező, amely nélkül nem bontakozhatott volna ki a magyar egyetem eredményes működése: a magyar társadalom segítőkészsége és a szervezést vállaló szakemberek áldozatkész munkája.

Mivel az egyetem épületeit elvették, ez tette lehetővé, hogy a Bolyai Tudományegyetem – jóformán a semmiből – létrejöhesse.

Gagyfi Balla István tanulmányában az 1956-os magyarországi forradalom hatásával foglalkozik és azokkal a megtorló intézkedésekkel, amelyekkel a hatalom válaszolt a magyar forradalom mellett megnyilvánuló együttérzésre. A zaklatások, letartóztatások előkészítői voltak a negyven évvel ezelőtt kikényszerített egyetemegyesítésnek, amelynek eseményeit Bodor András ismerteti. A Bolyai Egyetem felszámolásának ideológiai előkészítését Balázs Sándor mutatja be „Ürügyek a Bolyai Tudományegyetem megszüntetésére” című tanulmányában, amit a szerző többek között azért is tart hasznosnak, mert az önálló magyar egyetem felállításának mai ellenzői „szinte szóról szóra ugyanilyen ürügyeket emlegetnek”.

Az egyes karok, tanszékek megszervezését, tevékenységét 16 tanulmány foglalja össze. Ezekből az írásokból kitűnik, hogy a Bolyai Egyetem működésének első három évében – nehéz körülmények között –, szakmailag magas színvonalú tanári testülettel eredményesen oldotta meg feladatát. Ebben jelentős szerepet játszott az a 33 magyar állampolgárságú tanár – legtöbbször nemzetközileg is elismert szakember – akik szerződéssel oktattak a Bolyai Egyetemen. Szerződésüket 1948–49-ben nem hosszabbították meg. Majd következett az egyetemi reform, amelynek alapján átszervezték a karokat, egyeseket megszüntettek, és végrehajtották a kommunista hatalom által megkívánt személycseréket. Kiváló tudósokat távolítottak el az egyetemről, többeket letartóztattak. Bodor András foglalja össze írásban a Történettudományi Kar történetét, Incze Miklós, aki szerződéses tanárként működött az egyetemen, az 1945–49 között folytatott történettudományi, szociológiai, filozófiai, közgazdaság- és jogtudományi tudományos munkásságot ismerteti, míg Sebestyén Kálmán az 1949–59 közötti időszak történéseinek eredményeit mutatja be. Antal Árpád tanulmányából a magyar nyelv- és irodalomtudomány eredményeiről, a tanszék küzdelmeiről kapunk képet. Engel-Köllő Károly a román nyelv és irodalom oktatásáról, Faragó József a néprajz oktatásának helyzetéről, Farkas Cs. Magda a lélektani tanszék oktatási és kutatási tevékenységéről, Kerekes Jenő a Jog- és Közgazdaságtudományi Kar, Obál Ferenc a Marosvásárhelyen létrehozott Orvostudományi Kar működéséről, Maurer I. Gyula a Matematikai Intézet kiemelkedő munkásságáról, Gálos Zoltán a fizika helyzetéről, Vargha Jenő és Várhelyi Csaba a kémiai tanszékekről, Nagy Tóth Ferenc és Fodorpatáki László pedig a növénybiológia oktatásáról, Szabó Zsigmond az állattani tanszék működéséről, Molnár Jenő a földrajz művelőiről tájékoztatja az olvasót. Faragó József ismerteti az Erdélyi Tudományos Intézet tudománytörténetileg is figyelemre méltó tevékenységét és fokozatos elsorvasztását.

Katona Szabó István a népi kollégiumok életét mutatja be, Banner Zoltán pedig az egyetem közművelődési tevékenységét vázolja fel. A kötet tanulmányait Sebestyén Kálmán a Bolyai Egyetem évről évre gazdagodó válogatott bibliográfiája zárja.

A kötet nagy segítséget nyújt azok számára, akik meg akarják ismerni a Bolyai Egyetem történetét, és meggyőzően hívja fel a figyelmet az önálló magyar egyetem visszaállításának fontosságára.

Kónya Sándor

LEVÜJE V ROSSZII OT UMERENNÜH DO EKSZTREMISZTOV

POD REDAKCIJEJ: A. M. VERHOVSKOVO

(A baloldaliak Oroszországban. A mérsékelttől a szélsőségekig)

Moszkva, Izdatyelsztvo „Ekszpperimentalnoj szociologii”, 1997. 232 p.

Oroszország mindig is „rejtélyes” ország volt és maradt a magyar közvélemény számára Jókai idejétől napjainkig. Az 1980–90-es évekről sokan és sokat írtak, magyar történésírók és újságírók is – de azt aligha állíthatná bárki is, hogy a sokoldalú folyamatokat kimerítően feltárták volna. Ez a kötet a maga 230 nagy formátumú oldalával és hihetetlenül takarékos, sokszor szinte lexikonszerűen tömör információival valóssággal ontja az adatokat a baloldaliak utolsó két évtizedes tevékenysége és megosztottsága vonatkozásában. Számomra úgy tűnik, hogy valóban „megkerülhetetlen” kiadvánnyal van dolgunk. S ezt annak ellenére mondom, hogy a könyv szellemisége az új orosz liberális irányzat felfogását tükrözi. Am újra hangsúlyozom, a kötet anyaggazdagsága és pontos adatközlése ténylegesen pótolhatatlan érték.

A kötet „Az olvasókhöz” szóló egyoldalas bevezetőjét a kötetet gondozó (és feltehetően finanszírozó) Moszkvai Antifasiszta Centrum elnöke, a Moszkva Városi Duma tagja, Jevgenyij Prosecskin írta – nagyon is a jelzett liberális szellemben. Mindjárt első mondataiban leszögezte, „elmúltak már azok az idők, amikor a mi baloldaliaink” baloldali eszméket, a marxizmust vagy a marxizmust-leninizmust képviselték. Prosecskin szerint a mai baloldaliak elsősorban nacionalisták, Nyugat-ellenesek, s ez képezi Prosecskin szerint annak alapját, hogy ismételten létrejöhetett az a bizonyos „vörös-barna” szövetség a kommunisták és a jobboldali nacionalisták, Zjuganov és Zsirinovszkij között. Erről a liberálisok oly sokszor és sokat írtak (furcsa, hogy ez a szövetség sem a két politikus, sem a két csoportosulás között a valóságban nem jött létre – bár az kétségtelen, hogy a baloldaliak táborán belül kimutathatók ilyen tendenciák és erősen ilyen szemléletű politikusok is).

Prosecskin ezután azt hangsúlyozza, hogy a baloldaliak, a kommunisták az 1980-as évek végétől „hátat fordítottak a demokráciának” és odáig jutottak, hogy a nyílt fasisztákkal is szöveterkeztek. Ugyanígy kemény fogalmazásban állapította meg, hogy „a kommunizmus Oroszország múltja. Most csak az a kérdés, hogy a nemzetiszocializmus a jövője lesz-e.”

A szemléleti rápillantás után: az első valóban történeti fejezet a – tudommal a nagyon homályba vesző – baloldali radikális csoportosulások alakulásának és átalakulásának történetét ismerteti. A szerző jelzi, hogy az első ilyen baloldali ellenzéki csoportosulások még az 1960-as években jöttek létre, s „marxista és marxista-leninista szellemben” tevékenykedtek. (A szerzőt és a kiadvány szerkesztőit láthatóan nem foglalkoztatta, nem zavarta ez az egybeomlás, amit az egyszerű „és” szócskával „oldottak meg.”) Ezeket az előzményeket ezután a kötet szerint a „nem ortodox” baloldali csoportosulások követték az 1970-es években és az 1980-as évek elején. A csoportok létrejötte folytatódott a peresztrojka idején is, majd – a kötet szerint – a csoportosulások eszmevilága az 1990-es években eltolódott az „újbaloldali”, illetve az anarchizmus felé. Ám ugyanekkor felerősödött a „neomarxista” irányzat is, amelynek hangadóit meg is nevezi a kötet.

A bevezető elemzés után az 1971-ben, Szverdlovszkban alakult csoportról, a Szovjetunió Értelmissége Forradalmi Pártjáról olvashatunk, amely már neomarxista szellemben fogant, azonban Marcuse és Wright-Mills írásaira és támaszkodott. 1973–75-ben Moszkvában neokommunista irányzat jött létre, amelyben többek között Alekszandr Taraszov játszott szerepet. A csoport tevékenységére már rányomta a hatását a párizsi 1968, s így tagjai az anarchizmus és Cohn-Bendit írásaira is nyitottak voltak. Miközben neomarxisták maradtak, hatottak rájuk Sartre és Camus írásai is.

1976 és 1978 között Leningrádban is tevékenykedett egy baloldali ellenzéki csoportosulás, amely folyóiratot is megjelentetett Perspektivák címmel. A csoport felfogásában – a szerző szerint – vegyült a neomarxista, újbaloldali felfogás az anarchizmussal és a trockizmussal. Bakunyin és Kropotkin írásai mellett a kortársakat, Cohn-Bendit és Marcuse írásait jelentették meg. Az 1980-as években Kirovban is működött egy csoport, amely meglehetősen befolyásra tett szert a helyi művészi, színházi körökben, miként Kujbisevben is létrejött egy hasonló szervezet.

A késő 1980-as években felerősödött a „proletár” irányzat, s a peresztrojka hatásait érezve és elutasítva különféle neokommunista, sőt – miként a kötet nevezi – neosztálinista és anarcho-szindikalista irányzatok is (ennek az utóbbinak Georgij Iszajev lett a fő hangadója).

A baloldali ellenzék szervezésében és szellemi életének alakításában fáradhatatlan volt, s igen jelentős szerepet játszott a történész, irodalomtörténész, publicista Borisz Kagarlickij. Kagarlickij többszörösen rendhagyó jelenség. Még az 1970-es években jelent meg Londonban kitűnő elemző könyve H. G. Wellsről, az orosz valóságról adott írásait jelenleg is szívesen kiadják Londonban. (Pl. Labour Focus on Eastern Europe. London 1998.) Mindenesetre ez a kötet úgy jellemzi, hogy ő egyszerre neomarxista, továbbá ablakot nyitott az eurokommunista felfogásnak és a nyugat-európai újbaloldalnak.

Kagarlickij az 1970-es évek elejétől fejtette ki odahaza, Moszkvában tevékenységét, 1986-ban ő lett az egyik vezéralakja a Szocialista Kezdeményezések Klubjának (KSZI), amely 1987-ben újjáalakult, és más néven több más hasonló szervezettel működött együtt. A posztperesztrojka időszakában, 1990-ben Kagarlickij hozta létre, és ő lett az egyik vezére a Szocialista Pártnak, majd az ebből születő Munka Pártjának (Partija Truda). Ez a párt 1992-ben alakult és még ma is életben van, egyik vezére az egykori alapító fia, Igor Kagarlickij. Borisz Kagarlickij ugyanis hangsúlyosan törekedett a fiatal baloldali ellenzéki szocialisták összefogására, kifejezetten antisztálinista szellemben, de a Munka Pártjában is kész volt együttműködni az anarcho-szindikalistákkal, G. Iszajevvel és híveivel is. Kagarlickij, másokkal együtt, még az 1980-as évek derekán, 1987-ben létrehozta a Szvigyetyel (Tanú) című orgánomot, amely később Baloldali Fordulat címmel jelent meg, és persze balról bírálta és elemezte a peresztrojka folyamatát.

Az említett csoportok mellett 1978-ban moszkvai egyetemisták megalakították a maguk Che Guevara-csoportját, amely az 1980-as évek elején is élt féllegálisban, illetve illegálisban, később együttműködött az anarchistákkal is.

Míndez úgyszólván előtörténet a mához. A baloldali radikálisok jelenkora – mint a kötet leszögezi – a peresztrojka korával kezdődik, s ezt a periódust a szerzők 1991 augusztusával, Gorbacsov elnökségének végével és a Jelcin-korszak kezdetével zárják. Megállapítják, hogy a korai időszakban, az 1980-as években elsősorban az anarchista, illetve a „proletár” tendenciák voltak erősek; később, az 1990-es évektől azonban két további áramlat erősödött fel mellettük: a trockista, illetőleg az „újbaloldali” tendenciák.

Az 1990-es évektől az anarchista áramlat mind a szervezetek számában, mind a csoportok szellemi felkészültségében megerősödött – azonban hamar új problémák és bizonyos „krízisjelek” mutatkoztak sorában. Érvényesültek a hagyományos megosztottságok az anarcho-kommunista, anarcho-individualista, szindikalista, pacifista csoportosulások, eszmeáramlatok között, majd csakhamar az is kiderült, hogy a legerősebb moszkvai központi kör jobbára a proudhoni felfogáshoz áll közel, míg a kihívó, lázadó, erős ellenzéki ukrainaiak (Dnyepropetrovszk és Zaporozsec kömyékéről) az anarcho-kommunista felfogást vallják. Majd e vitákkal és a gyengüléssel egy időben erősödtek fel a trockisták és az újbaloldaliak.

A szerzők itt belső periodizációs cenzúrárt is jeleztek 1993-mal; a Szovjetunió szétesésétől 1997-ig követik nyomon a baloldali radikálisok fejlődésvonalát. Ebben a periódusban egyfajta belső radikalizálódás következett be, s ha korábban, a peresztrojka éveiben még gyakran előfordult, hogy a baloldali radikálisok együtt mentek az általános demokratizálást sürgető demokratákkal, ennek most vége szakadt. Erős

belső baloldali nyomásra a mozgalom vezetői több országos konferencián is bejelentették a szakítást a polgári liberálisokkal. Ez a folyamat már 1990–91-ben megkezdődött, új, a IV. Internacionálét felkaroló szervezetek is alakultak, új emberek tűntek fel. A balratolódást jelentősen előmozdították az 1993. szeptember-októberi moszkvai események, az oroszországi „októberi sajnálatos események”, a parlament szétlövetele, amit más terminológiával „októberi puccsként” tart nyilván a publicisztika egyes irányzata.

A kötet igen nagy figyelmet fordít – külön-külön fejezetekben – mind a négy nagy eszmeáramlat ideológiájának elemzésére: vagyis az anarchisták, a trockisták, az ún. „proletár-vonalasok” és az újbaloldaliak gondolatainak bemutatására. Olyan fejezetekre is bukkanhatunk a könyvben, amelyekben a szerzők a későbbi tendenciák alakulását és a még távolabbi perspektívákat elemzik. S persze ezekből a sorokból, oldalakból is – amelyekben mindig új gondolatok, nevek és szervezetek, átalakulások tűnnek elő – végeredményben az a végső tanulság, hogy ismét egy be nem fejezett történettel állunk szemben.

Jemnitz János

E SZÁMUNK SZERZŐI

Doba Dóra, szerkesztő

Fejérdy Gergely, egyetemi hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba

Jeneiro, Helena Pinto, történész, Portugália

Jemnitz János, a történettudomány doktora, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Klesitz István, középiskolai tanár, PhD-hallgató

Kónya Sándor, a történettudomány kandidátusa, MTA

Niederhauser Emil, az MTA rendes tagja, tudományos tanácsadó, MTA Történettudományi Intézete

Réti György, a történettudomány kandidátusa, a Külügyminisztérium munkatársa

Stehler György, PhD-hallgató, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs

Szatmári Péter, a történettudomány kandidátusa, főiskolai docens, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar

Szvák Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem